

ПАКАО ПАКЕТ ПАКИСТАН ПАКОСТ ПАК
 ПАМУДА ПАЛАНКА ПАЛЈАТА ПАЛЧИЈА ПАЛЕОЛ
 ПАМА ПАЛУБА ПАЉБА ПАМЕТ ПАМФЛЕТ ПАМ
 ПАРАМА ПАНТАГРУЕЛ ПАНТЕИЗАМ ПАНТЕР ПАНТ
 ПАРИС ПАПРАТ ПАПРИКА ПАПРИКАШ ПАПУЧЕ ПАР ПА
 ПИЛА ПАРАЛЕЛЕПИПЕД ПАРАЛЕЛОГРАМ ПАРАЛИЗА
 ПАРАСИМПАТИКУС ПАРАСКЕВА ПАРАВАН ПАРАЗИТ
 ПАРИСКО ПЛАВО ПАРИЗ ПАРК ПАРЛАМЕНТ ПАРМЕЗА
 ПАРТИЗАН ПАС ПАСИЈА ПАСИЈАНС ПАСИВНОСТ ПАСО
 ПАСУЉ ПАСУС ПАША ПАШЊАК ПАТЕНТ ПАТЕТИК
 ПАТРИЦА ПАТРИЈАРХ ПАТРИОТИЗАМ ПАТРОЛА ПАТ
 ПАК ПАЗАР ПАЗУХ ПАЖ ПЧЕЛА ПЕЧАЉКА ПЕЩ
 ПЕЊЕ ПЕЧУРКА ПЕЊ ПЕБИНА ПЕДРОТ ПЕДА
 ПЕРА ПЕРАЗ ПЕРЛА ПЕХ ПЕХАР ПЕКАР ПЕКИ
 ПЕЛИКАН ПЕЛИН ПЕЛИР ПЕЛИВАН ПЕЛВ
 ПЕНИС ПЕНКАЛО ПЕНТАГРАМ ПЕНТАКЛ ПЕНЕС
 ПЕФОРАЦИЈА ПЕРГОЛА ПЕРИФЕРИЈА ПЕРИЖЕУМ
 ПЕРИСТАЛТИКА ПЕРЈЕ ПЕРКУСИЈА ПЕРМАНЕНТНО
 ПЕРСОНА ПЕРСИЈА ПЕРСОНА ПЕРСОНАЛ ПЕРСПЕКТИ
 ПЕРИМИЗАМ ПЕСМА ПЕСМАРИЦА ПЕСНИК ПЕШАДИЈА
 ПЕТАРДА ПЕТЕЉКА ПЕТИЦИЈА ПЕТОКРАКА ПЕТРОЛЕЈ П
 ПЕЛИОН ПИГМЕЈИ ПИХТИЈЕ ПИЈАЦА ПИЈАНИСТА ПИ
 ПИЈЕ ПИЛОТ ПИЛУЛА ПИЊЕТА ПИЊУР ПИ
 ПИРАНА ПИРЕ ПИРИНАЧ ПИРИНЕЈИ ПИРОМАНИЈА
 ПИСАК ПИСАЉКА ПИСАЊЕ ПИСАРИЦА ПИСКАВА
 ПИТАЊЕ ПИТИЈА ПИТОН ПИВО ПЛАЦЕБО ПЛА
 ПЛАНА ПЛАН ПЛАНЕТА ПЛАНЕТАРИЈУМ ПЛАНИНА
 ПЛАТ ПЛАТАН ПЛАТФОРМА ПЛАТИНА ПЛАВЕТНИ
 ПЛОКОСА ПЛАЗМА ПЛАНА ПЛЕБА ПЛЕБКА ПЛЕ
 ПЛОСТ ПЛЕМСТВО ПЛЕЧ ПЛЕНИВА ПЛЕСАН ПЛЕТИ
 ПЛИМА ПЛИН ПЛАСЕ ПЛИВАЦА ПЛИВАДОМ
 ПЛОВКА ПЛУБА ПЛУБЊАК ПЛУГ ПУТА ПЛУ
 ПНЕУМОНИЈА ПНЕУМОТОРАКС ПОБАЧАЈ ПОБИЈАЊЕ
 ПОДАРОК ПОДАРОК ПОДАРОК ПОДАРОК ПОДАРОК
Часопис за причу и приче о причама ПОДИ
 ПОДНЕ Београд, јун 2012, година VI, број 19 ПИР ПОДС
 ПОДСУК ПИР ПОДСУК ПИР ПОДСУК ПИР ПОДСУК ПИР ПОДСУК
 ПОРАН ПОРЛАВАР ПОРЛАВЉЕ ПОРЛЕД ПОРОВОР
 ПОЈАЦ ПОЈАС ПОЈАВА ПОКАЈАЊЕ ПОКЛЕКН
 ПОКРИБЕ ПОКРИВАЧ ПОКУС ПОЛ ПОЛАРАН

Прича,

први и једини часопис за причу и приче о причама
Београд, јун 2012, година VI, број 19

Издавач

Књижевно друштво „Свети Сава“

Београд, улица Гандијева 167–177

За Издавача

Небојша Ћосић

Главни уредник

Слободан Стојадиновић

Одговорни уредник

Славољуб Марковић

Заступник Приче

Др Малиша Станојевић

Дизајн

Драган Цоха

Часопис **Прича** излази четири пута годишње

Тираж – 300

Штампа „Горапрес“ – Београд

Корице

Драгана Радивојевић: *904 речи на слово П*

(I – III), 20 x 26,5 cm; техника: уље, уљани пастел,
восак и пигмент на платну, 2006.

(У власништву др Саве Мићића)

П П П П П П П Р Р Р Р Р Р Р И И Ч Ч А
П П Р Р И И И Ч Ч А А
П П Р Р Р Р Р Р Р И И И Ч Ч Ч Ч Ч Ч А А
П П Р И И И Ч А А А
П П Р И И И Ч А А А А А А А А
П П Р И И Ч А А

ПРИЧА

Часопис за причу и приче о причама

Српска прича XX века
(Трећа свеска)

Београд, јун 2012,
година VI, број 19

Штампање овог броја помогло је
Министарство културе Србије

Садржај

Чеда Поповић <i>Чича из Преображења</i>	7
Чеда Поповић <i>Миле „Контраћ“</i>	13
Чеда Поповић <i>Шта ли се још неће уснићи!</i>	16
Велиша Јоксимовић <i>Анејдојско-хумористичка прича и пољитичка саџира Чеге Појовића</i>	21
Драгутин Ј. Илић <i>Јејо Појодба</i>	35
Драгутин Ј. Илић <i>Јејо Сумрак љубави</i>	40
Васа Павковић <i>Пријоведач с ивице прада</i>	47
Јела Спридоновић Савић <i>Хармоникаш</i>	51
Јела Спридоновић Савић <i>Госпођица Георгина</i>	65
Јована Реба <i>Сџириџуална џроза</i>	
Јеле Спиридоновић Савић	83
Нико Бартуловић <i>Синовљева јосјоја</i>	99
Нико Бартуловић <i>Виско сила</i>	123
Весна Тријић <i>Пријоведачки постоџуак Нике Барџуловића</i>	153
Станислав Винавер <i>Манифест џекспрессионистичке школе</i>	167
Станислав Винавер <i>Пој Рисџа се џроменио</i>	189
Станислав Винавер <i>Сајоје Дивке-Тивке</i>	191
Станислав Винавер <i>Видовиџосџи генерала Бликса</i>	195
Драгана Белеслијин <i>С краја на крај џародије: џроза Сџанислава Винавера</i>	201
Слободан Мишић Палежански <i>Човек у мајли</i>	211
Слободан Мишић Палежански <i>Крик џод земљом</i>	227
Станиша Војиновић <i>Приче Слободана Мишића Палежанској</i>	233
О писцима	239

Чеда Поповић

ЧИЧА ИЗ ПРЕОБРАЖЕЊА

(Прича о родитељу који је неоређан само зато што није потпуно оређан.)

Посвећено другу Драгиши Лапчевићу

Јуче у подне узео сам једну лубеницу на Зеленом венцу. Узео сам је, једе ми се, али нема никога да ми је понесе до куће, а наопаки појам о господству одвикао ме је да сам себе послушам.

Понудих једног разним фарбама умазаног и по свима изгледима за тај мах беспосленог дечка; понудих га да ме послуша, али ме он на ту понуду само подругљиво погледа и не рече ми ништа.

Онда понудих једног босоног човека са плавим носом.
– Врућина – рече он лењо и одмахну главом.

Видим под багретом у хладовини седи један као тресак здрав човек и пуши на муштиклу; леви му рукав празан, види се да у њему нема руке, а снажном десном руком само размахује муштиклу од колена до уста и обратно.

Приђох њему и готово га почех молити.

– Извините – рече он и направи божјачку мину – ја просим...

Опет се вратих пиљару. Размишљам о томе шта ћу и како ћу, јер ми се лубеница баш једе и никако друкчије, а цигара ми догорева међу прстима. Кад ме већ и опече, ја је бацих, али она, чини ми се, још добро и не паде на земљу, а на њу се згомилаше онај фарбама умазани дечко и онај човек са плавим носом.

Ја гледам како се та два јадна створа божја очајно отимају свега можда о један дим, а чича, од кога сам лубеницу купио, спретно се дотаче моје руке.

– Господине – рече ми он – еве дошеја је мој син – и показа ми једног младог човека у европско. оделу – он си је овдек на овуј стоку газда; ја ћу те послушам... Ће ми дадеш једно петпарче? не питујем си за даљину!

– И два, брате мој слатки!

– Е, да си жив!

И он лако узео лубеницу и поћосмо.

Идемо тако и ћутимо.

Шта је он мислио и је ли уопште шта мислио, то не знам, али сам ја дубоко и с тугом размишљао о типовима које сам нудио да ме послушају.

– Слушај, господине, ћу ти рекнем један реч – рече ми чича одлучиши гласом. – Мож' ће погрешим како један простак, ама па ћу ти рекнем тај реч.

– Да чујем, чича.

– Овдек, у вас, народ си је стануја азг'н.

– Како то, чича?

– Ајмане, салте ајмане... Живује свет а иска да не работи... Ете ономаатке сам си отишеа у једног мајстора, шуштера. Спијеше, жена, кат дајдо. „Ће ми окрпиш“ – викам – овуј кондурку? Вика: „Ћу ти гу окрим“. „Дваеспарче стиза ли за тој?“ „Ба, ће се убришеш! – вика. – За тој ће ми дадеш динарче“. „Ни за онај свет не ти давам динарче! Бос ћу си одим како п'с, а динарче за тој не давам!“ И ото си, а он ти остаде да си жмије како буљина на слнце, а могаше убавачко да си заработи дваеспарче... А у нас си је народ умреа за работу; по в'зд'н ће си, жи' ми Бог, крши грбину за грош!

– А одакле си ти, чича?

– Из Преображење.

– Где му то беше?!

– За Преображење ли питујеш?

– Јест.

Чича ме зачуђено погледа.

– Тој си је там' малко поза Врање.

– Па откуд ти овде?!

– Туј сам си у сина од ники д'н... Видеја си оног у немец-ко што дојдае?

– Видео сам га.

– Тој си је мој син; он си је, како ти реко', газда на овуј стоку... Један, што си сас њег' работи, с'г је овдек у војску.

Један је у село, сас мен' и бабу ми, а један си је па овдек тишљер, у мајстора Швабу известија занајат.

– То је лепо.

– Видиш, господине, овај мој син што си га видеа и онај други што је у војску, како од суво злато да су правени, а салте ги дадо по динар и поп кат ги испрати из Преображење. Памет, што се вика, и царује и говедарује. Работили, мучили се д'н-ноћ, не јело, не пило, не понело се, а с'г си имају овдек две куће и двесте динари месечино збирају кирију. Све сас пиљарл'к! Онај, што је у војску, како арслан је. Грабне крупицу сол, заметне гу на рамо и сам гу донесе на дућан! У овија дни дање си риба купус за муштерије, а ноће си работи у другога; по петнаес динара за работи за један ноћ салте на тој рибање!

– А онај у селу, какав је он?

– Е, он си је остаја простак како и татко му. Работи селску работу. Сас убаво, нема га по убав човек, а сас лошо, нема по лош човек на овај бел свет... напије се па по вз'д'н спије, за работу и не питује, а ја и баба ми копамо у лојзе... Ама си па убаво помињујемо сас њег'...

– А је ли жењен?

– Оженимо га, ама му се домаћица потика незародена.

– Жалост!

– Да је жалос, јесје жалос, ама од жалос има и по жалос – рече чича и болно уздахну.

– Па ти си то, чича, ипак неки срећан човек.

– Господине, срећан, викаш, срећан, ама тике душа ми знаје... Викам ги: „Жените се, бре, деца, стар сам човек; мило ми за унуче!“

– А они?

– Они ништо. Овај, што си га видеја, вика: „Стра' ме од женско.“ Онај па што је у војску: „Не се одвајам од бату

ни за живу главу!“ Како девојчики! Да ги по тамнину акнеш међу двесте девојки, салге ће се срамују!

– Па ти онда ожени тога најмлађег?

– Тој и јес’ белај. Не иска ни он да се жени!... Ономаке сам му за тој зборија и плакаја сам, па ништо. Вика: „Не искам си жену, не искам си дом, нећу си попа, нећу си државу, нећу си више да биднем Србин!“ „Што бре, синко, што збориш тој?!“ „Тој“ вика. „А зашто, бре, синко?!“ „Стануја сам – вика – ефицијал“. „А што ти је па тој ефицијал?!“ Вика: „Не искам си жену, не искам си дом, нећу си попа, нећу си државу, нећу си више да биднем Србин, ете тој си је ефицијал, ако неси знаја!“ „А, тој сије ефицијал?! – Убав ствар!“ „Много убав“ татко, него и ти да се писујеш у тој друсто!“ „Да си отфрљим бабу, да си упалим дом, да си станем резил у рисјани, да избегнем из порези да си не биднем више Србин?!“ „Јес“ вика. Мен’ ми т’г налегну ника т’мнина на очи, та га фати, та тепај, та тепај, та тепај, та му се убавачко натепа! „Тој ти је тепање – викам – за тој што те несам како малецко тепаја!“

– А он?

– Он па вика да си је ефицијал!

– Сиромах човек! – рекох ја и неки луди смеј ме напе.

– С’г да видиш ништо друго! – рече чича. – Таман му се ја такој убаво натепа, а дојдоше му браћа. „Тате – вика тај мој син што је у војску – зашто си тепаја нашега бату?“ „Тепаја сам га, деца, за тој што је стануја ефицијал“. „А што је па тој?“ питаје мој други син. „Неће си човек жену, не иска дом, неће си попа, не иска државу, неће си па ни Србин више бидне!“ Та ти га они грабнуше, та тепање, та тепање, та царско тепање! Истепаше га како циганског младожењу! Ја се већ почех поводити од уздржаваног смеха, и што нисам пао, имам благодарити једино тој околности, што смо већ били пред вратима мога стана.

После сам плакао од смеја, жалећи притом човека коме су идеје будућности натовариле у садашњости толики бој на леђа.

*

А данас у подне узео сам дињу опет на истом месту.

Кад је платих, чича из Преображења, и не чекајући предлог с моје стране, узео је и пође са мном.

Али је данас био јако сетан и нерасположен, готово рећи очајан.

Покушах да га разговорим, али без успеха.

Питам га пише ли му баба из села, и онда на ту тему хтедох да отворим разговор који би га можда мало разгалио и одобровољио.

– У нас неје адет да се пишују писмићи – рече он хладно. И продужио смо пут ћутећи.

У један мах он дубоко уздахну и зашкрипа зубма.

– Слушај, господине – рече ми он и тужним и молећивим гласом – за овој слушање не искам ти ни парку, сал те молим како својега рођака да ми дадеш један совес.

– Да чујем, чича.

– Кол’ко се лега за убисто?

– За какво убисто?!

– За убисто... демек знајеш што је убисто?!

– Па како кад, чича. Осуда није увек једнака. То зависи од околности које судови цене или на олакшицу или на отежицу кривцу... А зашто питаш?

Чичи ударише сузе на очи, али му се израз лица не измени ни за једну цртицу.

– Искам си закољем најжалеога сина... Мој греј, мој жалос!

– Ефицијала?!

– Проклетога ефицијала!.. Довдек ми је дошеа! – јетко рече чича и оштро превуче дланом преко грла. – Од дерт и резилак не смем се врнем дом. Баба ће ме питује, људи ће ме питују, што да ги рекнем?! Сас врцу под старос да се бесим, што ли?!

– Грешиш, чича. Грешиш, Бога ми!... Млад је човек, поправиће се – рекох ја и осетих да ме опет поче надимати онај јучерашњи луди смеј.

– Јутроске си па зборимо о тој. Викам: „Синко, бре, ристјанин ли си, стока ли си, што ли си, не се фаћај по тај пут;

тој си је од лошо по лошо. Резилак, бре, за старога оца, за стару мајку, резил ће станеш пред друсто!“ А он вика: „Тате, не знаеш ти тој, ти си један бурењак, бубрежњак, какво ли рече, ђавол ће га знае!“

– Да није буржоа?

– Белким такој ништо. За срце ме уапа пцетиште!... Па му викам и плачем си како једна сиротника: „Синко, бре, жи’ми Бог, ћу те утепам за тој!“ А он се смишка како да је без памет и вика: „Тате, утепај ме, ја сам си тај па тај!“ И јоште па и мен’ ми дава совес да си одним у никога Лапчевића сас голему браду, тој ги је демек даскал, та ћу си и ја једнак станем ефицијал!... Видим си: опојен сас туј лакрдију, потикаја се човек без лек и пут, и ћа га утепам туј, ама утече како ника дивљина...

– Е, чича, не ваља ти посао! – рекох ја и поведох се од смеја у страну.

– Убаво, лошо, тој му је!... После си ото у једног трговца, дупли трговац! та и њега питува за тој за што и теб’ те с’г питујем. Вика: ће легаш сас тешко гвојзе у робију, ће те стрелјају и сијасвет свешто – ништо. „А зашто?!“ викам. „Затој – вика – што си утепаја сина.“ „А кој ће тој праи сас мен’?“ „Суд“ вика. „А ја ћу си – викам – излегнем пред тај суд и ћу га питујем: туђо ли сам или своје дете заклаја? Резил сам од тој дете стануја под свој старос, затој сам га заклаја!“ „Не смеш“ вика он, ће ми рекне суд. „А кој си је – викам ја – кршија колена за тој дете, ја ели суд?...“

Мени ударише сузе од смеја.– Доста, чича! – једва изговорих, узех дињу од њега, додах му напојницу и смејући се дођох кући.

И сви у кући слатко се насмејасмо убилачкој срцби чичиној.

Исписујем ове редове а стрепим од зла, и пун сам слутње за страшну погибију јадног „ефицијала“.

И да би ми савест остала чиста и мирна, још колико да нас по подне учинићу о томе доставу полицији.

Сиромах чича из Преображења!

Чеда Поповић

МИЛЕ „КОНТРАЋ“

Да је био официр, – није био официр. Да је био посланик на страни, – није био ни посланик на страни. И не само што није био ни официр, ни посланик на страни, већ није био ни полицајац, ни дворски новинар, ни лакеј у двору. Пре крвавог 29. маја био је шнајдер, управо крпач, а то исто је остао и после тога. Пре тога није имао амбицију да постане официр, посланик на страни, полицајац, дворски новинар, лакеј у двору, па чак ни дворски кројач, мада је то готово за неверовање, а и после тога је остао без те амбиције. Шта више, тај страшни догађај, који је потресао нерве свега културног света, он је сачекао саврешено равнодушно. Чак је изјављивао жаљење што ствар није узела ширих размера, те да се бар види да и у Србији може бити нечега озбиљног. Мало је, истина, зебао за жавот неког Јожике коњушара, али кад је чуо да је гај Јожика међу првима те ноћи побегао из двора, онда му је било све право и равно до Косова.

*

Такав је мајстор Миле био до пре кратког времена. Али се у ово последње време нешто омуслио замислио. сневеселио. Кад с неким говори, говори тихо и опрезно, и обзире се лево и десно. Па је, зар од тешке замишљености, и смршао: и иначе танки шнајдерски вратић спао му на две жиле, жута му се брадица проредила и подсећа на рђаву маску глумца почетника, зелене очице побегле му дубоко у главу а руке му се прозре као да су од растањеног воска.

Још станује у оној истој собици из авлије у Скадарлији, где је становао и пре 29. маја, а муштерије су му, као

и пре 29 маја, опет келнери, практиканти и бивши ђаци. Ту, у тој собици, пркрај прозорчета, по вас дуги дан се ди мајстор Миле и на двоје наочари боде иглом или развлачи утијом. А увече се дотера и излази у кафану, где остаје према расположењу или своме личном, ако је сам, или према расположењу друштва у којем се нађе. И све што на души има прибранога за прошли дан, све то он с ње свали за ту једну ноћ. Па је сутрадан ведар као јелен и празан као његов џеп.

*

Ту скоро провео сам с њам и са једним својим друго и вече на врло пријатан начин.

Ушли ја и мој друг у кафаницу у коју мајстор Миле редовно долази. И како су сви столови били већ заузети, то седнемо за сто мајстор-Мила, наравно по његовом љубазном допуштењу...

Мајстор Миле ћути и истреса једну по једну чашу вина, а ја и мој друг говоримо о позоришту, о глумцима, о лепој књижевности и о другим лепим стварима које се младости свиђају.

Кад смо се наситили тога разговора, мој друг пређе на политику

– За дивно чудо – рече ми мој друг – да јавни дух једног дегенерисаног народа не учрвшћавају ни најсуровији историјски догађаји који су, по принципима историје, или почетак или крај појединим епохама!.. Интересантно је да се 29. мај још врло произвољно третира у нашој јавности. Међутим Мајстор Миле, који је дотле седео. замишљен и држао своју жуту брадицу у једној песници; устаде и скину капу.

– Господо, дозволите да вам се представим! – рече он на врла театралан начин и представи нам се, што смо одмах и ми учинили.

Али то што нам је мајстор Миле пријатељски сти-скао руку и поверљиво нам се запиљивао у очи, даде повода моме другу да о 29. мају и његовим последицама говори онако, како га ја дотле никад нисам чуо.

– Тачно!... Сасвим тачно!... Тачно, тачно, тачно! – тако му је мајстор Миле врло често упадао у реч, обзирући се притом на врло тајанствен начин.

А кад мој друг заврши своју филипику која ме је распињала на смех, мајстор Миле нам се прегну преко половине стола и поче огорчено шаптати:

– Господо, Срби, овако даље не иде!... Иначе олуја, пропаст, смрт!... Шест хиљада људи, једна мрачна ноћ – на дно... Господо, Срби, будимо људи и рукујмо се!

Притом се мајстор Миле врло лукаво обзре лево и десно и пружи нам руку испод стола.

И заиста смо се под столом врло срдечно руковали. што се у току времена још неколико пута поновило.

А ономад позно у ноћ враћам се кући, и шта да видим: два ноћна стражара терају мајстор-Мила пред собом!

– Куда ћете са тим човеком? – упитих.

– У кварт – одговори један.

– А шта је то толико скривио?

– Нашли смо га пред Кнежевим спомеником: клечи и моли се! – јетко одговара онај други.

– Живео краљ! – кличе мајстор Миле и сигурном ногом ступа напред.

Чеда Поповић

ШТА ЛИ СЕ ЈОШ НЕЋЕ УСНИТИ!

Као данас је изишао указ, којим се он поставља за чиновника извесног надлештва, а одмах преко ноћ је уснио следећи чудан и страшан сан:

Налази се као на некаквом широком и доста лепо ошанченом друму, са кога се у загушљив ваздух подиже густа и љута прашина. И он као покушава да марамом обезбеди нос и уста, односно плућа, али све то одвећ мало помаже. – Прашина да угуши, да затрпа!... И по том истом прашљивом и пуном чагоља друму крећу се у оба супротна правца многа и многа, маом неспретна кола, претоварена фасциклама, оружјем, муницијом, разним законцима, државним таином, букагијама итд. Па како су била чудна сва та многобројна кола! – Нека су неподмазана па несносно шкрипе, уши раздиру; на неким са точкова поодпадале шине; нека опет немају ни руде ни јарма, већ их од остраг гурају; нека – али, ах, преблагих Боже, шта ли се још неће уснити живом човеку!... И он све то гледа, па се чуди и једи, и као му ни најмање није необично, што та чудна и поготову расточена кола не вуку ни коњи, ни волови, ни мазге па ни биволи, већ све неки људи и погдекоја жена. Вуку ли вуку, гутају ону гадну прашину, спотичу се, запињу из петних жила, мутан зној им се лије с лица, али се и при свем том тако слатко, готово анђеоски осмешкују, бацајући из прљавих очију на све стране услужне и побожне погледе... И он сиромаш гледа и не чудећи се што на местима кочијаша, двоножних божјих створења, види све некакве лепо отимарене и гојазне коње, волове, магарце, мазге, биволе, свиње па и псе... Али што ти је сан! – Мало после па кочијаша као нису поменута стока, већ све нека

достојанствена господа. коју је тако често виђао на престоничким тротоарима, и коју је, шта више, у детињству и поштовао!... Седе лепо на својим местима, узвикују достојанствено, а у руци им се вије трострука камџија у виду параграфа... Па је и силесија народа ту, у тој вреви. Неко се смеје, неко се мршти, неко запомаже, неко протестује, клонећи се пажљиво оне троструке камџије. Некога пак и прегазе она чудна кола, али нико ни малим прстом не миче за спас јадника. Овде онде за појединим колима виде се читаве гомиле света, безумног света, који само громовито плеска и дерња се на сав глас...

И грешник је стајао, непомично стајао, бленуо у тај чудан хаос, осећајући немоћ и глад. Јед му је у грудма крклао.

У том поред њега прођоше једна кола пуна државног таина. У њиовом јарму било је једно празно место, а друго је својим примерним вратом испуњавао неки њему тако познат порезник.

Осетив у својој непосредној близини леб, јадинку удари вода на уста, колена му заклецаше и утроба поче крчати.

– Пријатељу! – јекну он гладним гласом, осећајући понижење најниже врсте – пружи ми корицу леба, смилуј се!...

А кочијаш ће презриво и охоло:

– Ето! – и пружи прст на упражњено место у јарму – ту ти лежи спас.

Грешнику клону уморна глава на узбуркане груди и као поче очајно размишљати о понуди, а у ствари и није био способан за размишљање. Сузе му грунуше, горке и кржаве сузе... Кад је сагао главу у јарам и кола се кренула, он чу демонски фијук троструке камџије над својом главом. А нови садруг, управо парњак у јарму, дошану му бојажљиво:

– Друже, запни! Званичне послове мораш тачно отаљавати, ако желиш препоруке...

И он несвесно запе из петних жила, али се при првом покушају сруши на земљу. Како је незгодно пао, глава му лепо као диња напуче, и из ње, уместо крви и мозга, почеше избијати све неки клобуци. И кад је све излапило, и глава остала празна, онда се пукотина на чудан начин опет саставила и у тренутку зарасла. Крв се није просула, али се јак бол осећао... Дејство волшебне троструке камџије опет га је подигло на ноге, и он наже на јарам као да се у њему и родио.

Миле тако по прашини, а око њих она непрекидна врева: плескање. громки узвици, рика, њиска, лавез, смеј, шкрпа, уздаси, јаук, сузе...

– Како је пријатно по овој мекој прашини! – рећи ће његов нови садруг. – Џаба ти и плавог неба, и зелене шумнце, и бистрог поточића, и слободе, и идеала, за чим сам некад тако лудо гинуо... Најслађе је умрети у овој меканој прашиници!

Невољник дубико уздану и сузан поглед баци на високо, чисто и ведро небо. И у том га прође страховита је-за. У висини, као у магли, приметио је неке меуриће с натписом : „мисли“. – То су биле његове одбегле мисли, и он их је познао.

– Мисли моје! – јекнуо је препун бола и очајања – куда ћете? Како ћу ја без вас? Где ме остављате?!

А меурићи му као кроз неки невидљиви телефон одговорише, ишчезавајући све то више.

– Враћамо се у књиге – чуо је он одговор. – За тебе више нисмо. Тамо ће нас наћи достојнији и наоружаће се нама до зуба, па ће приметити бој на живот и смрт, да те извуку из те гадне прашине, да те ослободе тога тешког јарма...

Њему се нешто згрудва у грудма, посрну, спотаче се и полете у страну, и јамачно би се и стропоштао, да га не задржа трострука камџија, која му се тако благо обавила око врата.

Нови садруг се јако чудило томе, јер за све време свога службеног рада не виде дотле човека, који се несрећним осећао у мекој прашни и понижен у подесном јарму.

Мало после – још не беху отклоњене ни последице првог привиђења – а јадник још у већој висини смотри опет неке меуриће с натписом : „идеали“. – То су били његови одбегли идеали, и он их је познао.

– Идеали мојм! – јекнуо је још тронутије – куда ћете!? Како ћу ја без вас? Где ме остављате?!

И меури се све више и више дизали, ишчезавајући, а у ушима грешника брујало је:

– Тражимо чистије жртве. И кад их будемо нашли, оне неће пожалити крви да те избаве те беде и понижења... Јадниче наш, од тебе ће у скоро направити вергл, коли ће свирати химне о свечаним данима...

Ово је оставило још дубљег и тежег упечатка, и зло би било да трострука камџија није употребила своје прозивно дејство.

Нови садруг, управо парњак у јарму, већ није могао поставити границе своје неизмерној чуђењу.

– Друже мој – рекао је он мало после – видиш ли оног орла под небом?... Где како нагло пада!

И грешник подиже главу, прашљиву и празну главу, и погледа мутним очима. Али то није био орао, то је опет био меур с натписом: „начело“. – Његово је начело било, и он га је познао.

– Начело моје! Светињо душе моје! Животе мој! – зајаука он. – Куда ћеш, душо моја?!...

И даље није могао.

А меур поче расти и све брже падати. Расте, пада, све брже пада, и најзад му се расплину пред ногама у прашини.

Невољник клону, опусти руке, а глава му оста у јарму. И чудна, поготову расточена кола, вукоше га даље по мекој прашини и преко чагоља, трострука камџија чаробно му фијукаше око ушију, а у грудма му је грмело.

– Сад можеш и без душе!

И сунце је расипало своје благотворне зраке са небесних висина, расушујући све више чудна кола и претварајући све више у прашину широк и доста лепо ошанчени друм.

– Куц! Куц! Куц!

Он се трже из заноса и буновно се протезаше, трљајући крмељиве очи.

– Устајте, господине! Док се спремите таман ће бити време за канцеларију – протепала је газдарица сентименталних очију.

Њему је само бучила глава.

Велиша Јоксимовић

АНЕГДОТСКО-ХУМОРИСТИЧКА ПРИЧА И ПОЛИТИЧКА САТИРА ЧЕДЕ ПОПОВИЋА

Хумористичко-сатирична проза Чедe Поповића (Смедерево, 1866 – Београд, 1912) стварана је од 1885. до 1912. године. Карактеристике овог периода огледају се у динамичном преплитању, смењивању, па и напоредом деловању различитих стилских праваца и књижевних формација. Крајем осамдесетих и почетком деведесетих година 19. века, када је Поповићев књижевни рад био најплоднији, реализам је, као естетичка категорија и као историјски одређен метод, имао доминантно место у српској књижевности. У истом периоду била је жива и романтичарска традиција, а јављају се и наговештаји књижевне модерне. Ове специфичности и промене одражавају се и у делу Ч. Поповића, који је, као и „готово сви реалисти“, прошао „више фаза / модела реализма“. ¹ Његови књижевни почеци заснивају се на идејама програмског реализма, најзначајнија дела написао је у фази потпуног/високог реализма, испољавајући истовремено, или нешто доцније, на раскршћу између реализма и модерне, натуралистичке и импресионистичко-симболистичке тенденције. Последња фаза Поповићевог стваралаштва одликује се комплексом особина (пренаглашавње унутрашњег света јунака, потискивање реалистичке мотивације) које се могу означити „постреализмом“.²

Прве прозне радове – скице и приче, „већином сатиричке и опорно хумористичке“, Поповић је објавио као студент у Минхену.³ Већ по објављивању првих радова постао је познат у књижевним круговима.⁴ Његови политички погледи развијали су се и мењали, што се јасно

сагледава и према профилу листова у којима је објављивао текстове. Као студент сарађује у листовима социјалистичке оријентације („Српска мисао“, „Народна мисао“) или у листовима који су имали критички однос према владавини Обреновића („Дневни лист“, „Одјек“). По доласку у Ниш постао је присталица националних идеја либерала, сарадник и уредник њихових гласила („Стара Србија“, „После зла“), да би у последњој фази свог стваралаштва сарађивао и у листовима демократске оријентације („Штампа“). Рани радови Чеде Поповића у духу су начела Светозара Марковића о критичкој улози књижевности у друштву. Зато је у њима изразито присутна социјална и политичка тенденција.⁵ После 1892. године, упоредо са напуштањем идеја Светозара Марковића, Поповић изоставља социјалну тенденцију и мења карактер политичке тенденције.

Чеда Поповић се рано и не без одјека појавио у књижевности, али је вишегодишње одсуство из књижевног живота, по повратку из политичке емиграције, утицало на рецепцију његовог дела. Индикативан је текст у мостарској „Зори“ из 1898. године, у коме се „писац *Шарених прича*“ апострофира као „ућутали сада приповедач.“ За разлику од његових књижевних почетака, које је, поред „огорченог и необазривог пера“ обележио и „жестоки сарказам“ и „лијепи стил“, критика у његовој хумористичког прози на крају 19. века уочава баналну тематику типа цртице *Мајми*.⁶ Поповић се све више спомиње као хумориста, аутор фељтона и новинар, а све мање као приповедач. Почетком 20. века и књижевни критичари изостављају га из уобичајних анализа и прегледа приповедачке продукције. Данило Живаљевић, који је деценију раније Поповића издвојио као запаженог приповедача, и не спомиње га у чланку *Српска књижевност с почетка XX века*.⁷ И Павле Поповић, у реферату *Стање данашње српске књижевности*, који је прочитао на Састанку југословенских књижевника и публициста, 7. новембра 1905. године, сврстао је Чеду По-

повића у групу писаца којима приповетка није главно поље стваралаштва.⁸ Тиме је индиректно пренагласио други, публицистичко-фелџонистички вид његовог рада. Павле Поповић, као уосталом ни Скерлић, није придавао већи значај новинском и козерском хумору. У истом тексту препоручује Нушићу да не расипа енергију и да „не иде много“ у козерије и друге форме, већ да се задржи на друштвеној комедији, у којој је најуспешнији. Јефта Угричић, пишући о комедији *Канцеларијско време*, такође сврстава Поповића у писце фелџона и иронично алудира на његове „плитке новинарске шале.“

Ново читање књижевног дела Чеде Поповића започео је Вељко Петровић фокусирањем на доминантне карактеристике Поповићеве прозе, пре свега на његов хумористичко-сатирични израз. Петровић наглашава да су Поповићева *Батина писма*, која су објављена у „Штампи“, уз Домановићеве списе, „најбољи српски памфлети“ и да имају „сем документарне и чисто књижевне вредности.“⁹ Петровић је први довео у везу Поповића и Домановића, али на природу њихове сродности указали су тек Димитрије Вученов и Душан Иванић. Као сатиричар Чеда Поповић, по Вученову, „испуњава простор“ између сликовитих и алегоричних политичких чланака Пере Тодоровића и друштвено-политичке сатире Радоја Домановића. У политичку сатиру спада и Поповићева приповетка *Предлој поштованој посланика Г. Н. Н.*, која је блиска „у понечем каснијој Домановићевој *Страдији*.“¹⁰

Са оценом Димитрија Вученова да је Чеда Поповић „претеча, претходник Радоја Домановића“ сложио се и Душан Иванић у својој студији о забавно-поучној периодици српског реализма. Иванић наводи да је књижевна критика Поповићу замерала „небрижљивост израза“, а истицала „смисао за хумор и сарказам.“ Од шест објављених приповедака у „Стражилову“ Иванић издваја *Сан Филија Мужјака*, у којој се, као и у неким покуша-

јима Милутина Илића, „заоштрава сатиричан однос према свијету и у том смислу је претходница Радоја Домановића.“¹¹ Вредност запажања Димитрија Вученова и Душана Иванића је не само у томе што су отргли од заборава Чеду Поповића и подстакли ново интересовање за његово дело него и што су будуће истраживаче усмерили ка кључним естетским чиниоцима Поповићеве прозе. Занемаривши његов фељтонистички дневни хумор и политичку прозу која се граничи са публицистиком, они су се усредсредили на карактеристике Поповића као изразитог сатиричара који има своје место у развоју српске сатире. Заједничко и за Вељка Петровића и за Вученова и за Иванића је да Чеду Поповића виде као претечу Радоја Домановића. Иванић, чини се, иде још и даље јер разматра појаву сатиричне приче Чеде Поповића у оквиру зачетака модернистичких струјања у српској књижевности. Неке од „тематско-сижејних црта“, карактеристичних за модерну, које су уочене и у приповеткама Дамјана Омчикуса и Милана Будисављевића, наговештене су и у прози Чеде Поповића.

Поповић се спомиње и у контексту истраживања српско-руских књижевних веза. Зоран Божовић у студији *Чеховљева приповејка у у српској књижевности* спомиње Поповића као „данас заборављеног хумористу“ који је отворено „исказао симпатије према Чехову“¹² преузимањем његовог наслова *Шарене приче* за своју књигу приповедака. Процват српске сатире с краја 19. и с почетка 20. века Божовић доводи у везу и са превођењем и утицајем Чеховљевих сатиричних прича. Талас песимизма захватио је и српску књижевност, па су Чеховљеви јунаци слабе воље наишли у српској прози „на већ припремљено тле.“¹³ И руски компаратисти указују на утицај Чехова на дело Чеде Поповића и писца његове генерације. Чехов је подстакао развој српске приповетке и помогао српским писцима да се ослободе „површности анегдотске сажетости“, да створе дубљу социјалну критику и да се позабаве психологијом лико-

ва, детаљем и економичношћу израза. Занимљиво је да су руски истраживачи указивали да су на Чеду Поповића, баш као и на Матавуља и Јована Протића, више утицале Чеховљеве хумористичке приповетке, а на Светозара Ђоровића и Бранислава Нушића сатиричне.¹⁴

Ако би из плодног, али и квалитативно неуједначеног дела требало издвојити радове Чедо Поповића у којима се сажимају особине и вредности његовог хумористичко-сатиричног израза, онда би тај избор обухватио три приповедачка круга. У првом кругу налазе се приповетке које су настале развијањем и проширивањем анегдотског предлошка. Овој групи припадају дела која изворе хумора и комике проналазе у изражајности локалног говора (*Чича из Преображења*). Примера успешне дијалекатске приче, ако се изузму Сремац и Матавуљ, нема много у периоду српског реализма. У хумористичкој приповеци *Чича из Преображења* смех се јавља и као начин испољавања љутње и беса старца који не прихвата начин живота најмлађег сина, његове интернационалистичке идеје, порицање државе и нације („Неће си човек жену, не иска дом, неће си попа, не иска државу, неће си па ни Србин више бидне!“). Ч. Поповић користи локални говор за приказивање особине ликова, али и као стилско средство којим остварује хумористичке ефекте. Хумористичке партије извиру управо из дијалекатских црта; сељаков иронични доживљај Београда („Ајмане, салте ајмане... Живује свет а иска да не работи...“), упоређивање градске и сеоске средине („А у нас си је народ умреа за работу; по в'здан ће си, жи' ми Бог, крши грбину за грош“), карактеризација сина који је остао у селу („А он си је остаја простак како и татко му“), „преваспитавање“ заблуделог сина („Мен' ни т'г налегну ника т'м,нина на очи, та га фати, та тепај, та тепај, та тепај, та му се убавачко натепа“), распитивање о казни за злочин („Кол'ко се лега за убиство“), претња убиством као кулминација старчеве срџбе („Искам си закољем најмалеога сина...Мој греј, мој жалос!“).¹⁵ По-

повић нагиње карикирању и хиперболисању. Употребом дијалекатског говора ликови се комично разоткривају, али се остварује и захтев епохе да јунаци аутентично делују, да се осенче ситуације и односи, чиме и сам хумор добија реалистичку димензију.

У приповеци *Чича из Преображења* диференцира се језик јунака и језик приповедача. Реалистичности доприноси и сам поступак употребе локалног говора; Поповић дијалектизме користи искључиво у дијалогу и монолошким исказима јунака, а не употребљава их у нарави, дескрипцији и ауторским коментарима: „А ја ћу си – викам – излегнем пред суд и ћу га питујем: туђо ли сам или своје дете заклаја? Резил сам од тој дете стануја под старос, затој сам га заклаја!“¹⁶ Језик је средство за типизацију ликова. У дијалекатским цртама Поповићевог дошљака из Преображења („Тој си је там’ малко поза Врање“), као и Сремчевих досељеника у Београд (*Кир Герас*, *Чича Јордан*) пренаглашавају се супротности паланке и престонице, а однос старо – ново добија комичне димензије.

Други приповедачки круг обухвата приповетке које нису жанровски заокружене као сатиричне приповетке, већ се сатира у њима појављује као елеменат књижевне структуре (*Миле Конџираћ*). У краткој причи *Миле Конџираћ* Поповић уводи нову приповедачку тему: Мајски преврат и убиство Александра Обреновића и Драге Машин. Тема није непозната у српској књижевности, пре свега у мемоарским делима, али је била прекривена интригантним сатирично-гротескним сликама Радоја Домановића: „Од свега што је против Александра Обреновића речено и написано, ништа није тако одјекнуло код публике и ништа није Александру тако шкодило као *Страдија*. Она му је задала најјачи удар који се једном владару може задати: начинила га је смешним.“¹⁷ Домановићева алегорично-сатирична приповетка потиснула је другачија виђења последњих Обреновића, а поготово трагични крај династије. Ч. Поповић

у причи *Миле Конџираћ* приказује Мајски преврат из различитих приповедачких перспектива. Ауторска тенденција (осуда 29. маја као варварског чина) наговештава се у уводном понављању (портретисању јунака): „Пре крвавог 29. маја био је шнајдер, управо крпач, а исто је остао и после тога“; „Још станује у оној истој собици из авлије у Скадарлији, где је становао и пре 29. маја...“¹⁸ Аутор тенденцију илуструје и појачава и представом странаца о догађају („тај страшни догађај, који је потресао нерве свега културног света“). Представа се развија у кафанском разговору двојице интелектуалаца о духу „једног дегенерисаног народа“ на који не утичу ни „најсуровији историјски догађаји“. Заплет настаје увођењем у разговор престоничког мајстора, обичног човека, који представља „глас“ народа. Разговор добија сасвим нови тон („о 29. мају и његовим последицама говори онако како га је дотле никад нисам чуо“), преносе се гласине о жртвама и прогону противника („Шест хиљада људи, једна мрачна ноћ – на дно!“), наглашава атмосфера страха и подела....

У причи *Миле Конџираћ* подударују се тачке гледишта приповедача/аутора и јунака. Одједи Мајског преврата налазе се и у приповеци С. Матавуља *Баконја у Биограду*, али тачке гледишта приповедача и јунака нису истоветне. Приповедач коментарише преврат историјском нужношћу, „оним класичним упоређењем чира, – знате већ: кад чир набуја и дозре...“ Као контраст ставовима приповедача, али и свечаној атмосфери на београдским улицама, поводом крунисања новог краља, Баконја усмерава разговор „на оно чему му бјеше пуна глава, на недавне језиве догађаје биоградске, који му живље изиђоше пред очи, прелазећи њихову позорницу, гледајући, може бити, људе, који имају дијела у њима...“¹⁹ У хумористичко-сатиричној приповеци *Куче* и Поповић саркастично спомиње смену династија: „Неки људи убили краља, што је такође пропраћено општенородним весељем. Проглашен нов краљ, па је и то про-

праћено општенонародним весељем. Као што видите, све само општенонародно весеље...“²⁰ Судбина последњих Обреновића варира се, у форми престоничких интрига („казаћете да је у ту ствар посвећен и аустријски цар“), и не без негативних конотација према династији Карађорђевић, и у фељтонистичкој приповеци *Шијун*: „Изашао је глас: да се неко тајно друштво спрема да кришом ископа тело последњег Обреновића и да га пренесе у манастир Крушедол...“²¹ Једна од најснажнијих слика последица Мајског преврата у српској прози остварена је у завршној сцени приповетке *Миле Контраћ*: мајстор Миле, помућене свести, клечи пред „Кнежевим спомеником“ и моли се. Судбина појединца, који доживљава крах у суочавању са преломним историјским догађајима и друштвеним променама, указује већ на пробијање реалистичких оквира и на присуство модернијих струјања у прози Чедо Поповића.

Приповетка Ч. Поповића *Да ниси сневао, случајно* обликована је развијањем и проширивањем политичке анегдоте. Фабуларно језгро чини истинита анегдота о човеку који је „политички сањао“ против Карађорђевића, па је због тога ишибан волујском жилом. Политичка сатира полази од ауторске тенденције или идејног става. Полазиште Ч. Поповића је антикарађорђевићевски став, оптуживање државног апарата династије Карађорђевић за репресију и за грехе из прошлости. Технике којим се Поповић служи су „историјска инверзија“ (померање догађаја у прошлост, замена династија) и паронимија (замена имена и презимена; име Марка Карамилорадовића, јунака приповетке, у стварности је Милорад Карамарковић). Однос између анегдоте и приповетке може се успоставити упоређивањем са анегдотом која је имала властити, ванкњижевни развој и која је, као осамостаљена целина, објављена после настанка приповетке. Поповић анегдоту развија спајањем структуралних елемената: уводни сатирични коментар, приповедање сна, анегдотска ситуација о батинању (прва

анегдота), понављање прве анегдоте у новим околностима, развијање друге анегдоте (јунак признаје да је и батине сањао), поента. Семантички и композициони елементи су и наслов, који представља сажетак друге анегдоте, и поднаслов, који упућује на технику обликовања („Једна истинита прича из старих добрих времена“). Структуралне јединице повезују се наративним „шавовима“, хронотипским сегментима, хронотопом кафане, у којој се сан приповеда и шири, добијајући невероватне облике, и хронотопом пута (јунак одлази у Београд да се жали министру због добијених батина у начелству), али и употребом говорних жанрова – извештавања (срески начелник извештава министра о садржају сна) и жалбе.

Уводни сатирични коментар у приповеци *Да ниси сневао, случајно* конституисан је као контраст између времена у коме се приповеда и времена о коме се приповеда, између „некад“ („Некад је власт била доиста власт“) и „данас“ (и „најгора шуша“ шегачи се на рачун власти – „и ником ништа“). Иронична алузија о доброћудној власти представља припрему за анегдотску ситуацију. Сан, као оквир, али и као манир српске хумористичко-сатиричне прозе с краја 19. и с почетка 20. века, у Поповићевој приповеци у функцији је обликовања политичке сатире. Приповедач се, привидно, дистанцира од значења сна, наглашавајући да је то „један чудан луд сан“, „страшан сан, ако ко Бога зна“:

– Сневам ти ја – причаше Марко – као да сам однекуд у оном зеленом Кошутњаку у Београду, више хајдучке чесме, и лепо као видим кнеза Михајла. Жив човек, шета испод руке са Катарином и нешто гласно разговарају и смеју се. Ја се као мало склоним са стазе у страну, да ме не опазе, кад наједном из оне густе шуме искочише пред кнеза она три зликовца Рогих, Радовановић и... онај трећи, дед како му је име?

– Ненадовић, брате. Зар се не сећаш?

– Јест, Ненадовић.

– Па?

– Слушај само. Полете они на кнеза и потегну из револвера. Жене стане вриска и оне почну бежати. Ађу-танта, који беше позади кнеза, погоди зрно посред груди и он се простре на земљу колико је дуг и крв шикну потоком.

– А кнез?

– Слушај и не прекидај ме. Кнез је још жив, али рањен. Зликовци онда поваде ножеве и један од њих скра нож кнезу у трбух, а друга двојица избоду га са стране. Кнез паде мртав, сав у крви. У тај мах, баш кад онај зликовац јурну на кнеза ножем, дуну један поветарц и пови гране на дрветима. А ја, кроз повијено грање и оно зелено лишће, угледам – кога! – Радивоја, министра полиције. Стоји човек лепо, гледа шта се ради и не миче се, а усне му се као развукле на осмејак.

– Гле, веру му, откуд он?

– Е па де! Кажем ти: стоји човек лепо и гледа, а зликовци јуришају на кнеза исуканим ножевима.

Марко заћута и сав се стресе.

– Е јеси чуо, то је ужасан сан. Да те Бог сачува!²²

Уз саркастичне слике метода рада полиције и обрачуна с неистомишљеницима, приповетка *Да ниси сневао, случајно* залази и у историју међудинастичких сукоба. Сцена сна, у којој министар полиције у влади Петра Карађорђевића из прикрајка посматра убиство кнеза Михаила, садржи сатиричне алузије не само на учешће Карађорђевића у атентату него и на њихову умешаност у обарање и слом династије Обреновић. Тиме се од полазне политичке анегдоте усложњава политички садржај, што представља још један (семантички) вид проширивања анегдотске матрице.

Трећи и најшири хумористичко-сатирични круг Чедо Поповића садржи приповетке које припадају политичкој сатири. Ове приповетке тематско-мотивском осно-

вом, сатиричним поступцима, техникама и средствима, као и паралелизмом између основног и пренесеног значења, најављују не само атмосферу него и поступке развијања Домановићеве сатире. На путу до две уметнички остварене Домановићеве алегорично-сатиричне приче (*Данџа, Вођа*) налазе се и Поповићеве приповетке истог жанровског типа (*Из разговора, Шта ли се још неће уснићти*). У приповеци *Шта ли се још неће уснићти* (1890), која најављује атмосферу Домановићеве *Данџе*, сан је у функцији одвајања од конкретног простора и времена. Спољашња прича (пролог и епилог) о јунаку који је, чим је указом постављен за чиновника, уснио „чудан и страشان сан“, завршава се буђењем и одласком у канцеларију. Сан је неодвојив од позиције јунака и његове социјално-професионалне припадности. Тиме се Поповићева сатира усмерава, на моменте и сужава на однос државе и чиновника, за разлику од Домановића који постиже већу обухватност (однос: држава – грађани). Али и Поповић и Домановић баве се проблемима друштвене стварности – односом власти према поданицима и различитим видовима испољавања поданичког менталитета. Мотиве послушности, поданичког менталитета и насилништва власти Поповић згушњава у појединачним симболима (јарам и камција) или их осветљава и упадљиво истиче оштрим контрастима. Сатирични ефекти постижу се и изокретањем етичких категорија – понизности и врлине („Џаба ти и плавог неба, и зелене шумице, и бистрог поточића, и слободе, и идеала, за чим сам некад тако лудо гинуо... Најслађе је умрети у овој меканој прашиници!“) Јунаку је једини излаз да стави главу у јарам и да се покори „дејству троструке камције“. У јарму и сам постаје део аутоматизоване масе, без разума и свести: „Дејство волшебне троструке камције опет га је подигло на ноге, и он наже на јарам као да су у њему и родио.“²³

Ново читање дела Чеде Поповића покренуло је не само питање узрока пада у заборав његове сатиричне

прозе него и потребу његовог критичког осветљавања и преиспитивања, па и извесну промену поретка у систему вредности српске сатире. Неке од разлога што су Поповићеве приповетке заборављене Вељко Петровић проналази у њиховој страначкој обојености и у њиховој везаности за „актуалитете“ и дневне теме.²⁴ Димитрије Вученов је шире развио Петровићеву мисао, усмеравајући је на однос актуелно – књижевно: „Чеда је Поповић бивао у својим сатиричним прилозима актуелан за своје време. И онда се десило оно што се не дешава баш тако ретко. Та његова актуелност покрила је и прекрила, чак, можда, на неки начин и упила у себе његове књижевне особине, па је он као књижевна појава остао углавном непроучен...“ Други разлог, по Вученову, јесте и што је Поповић стварао истовремено када и Домановић и што је од Домановића „био на мањим темама.“ Вученовљева формулација у завршном делу фрагмента о Чеди Поповићу представља почетак настојања да се новим читањем одреди статус овог аутора: „Тек ће га историја српске сатире вероватно довести на место које му припада.“²⁵

Место књижевног дела Чеда Поповића јесте на развојној линији српске сатиричне приповетке, између граничних тачака које чине анегдотске приповетке Милована Глишића, с једне стране, и алегорично-сатирична прича Радоја Домановића, с друге стране. На тој линији налазе се и три најособенија модела српске хумористичке прозе (Сремац, Нушић, Матавуљ), три типа хумора и сатире који више хронолошки него поетички претходе Домановићу.

¹ Душан Иванић, *Српски реализам*, „Матица српска“, Нови Сад, 1996, стр. 19.

² Душан Иванић, *Ка поетички прозе у епоси реализма*, „Модел књижевног говора“, „Нолит“, Београд, 1990, стр. 321.

³ Народна библиотека Србије – Архива Милорада Павло-

вића Крпе, Р 374/IX, 16. – В. П., *Чега Појовић – крајња биографија*.

⁴ „Међу тим првим прозним радовима било је и више политичко-сатиричних скица и дијалога, од којих су неколике, чим су објављене, учиниле његово име популарним“ („Штампа“, 16. децембар 1912, бр. 347, стр. 1).

⁵ Јован Скерлић примећује да је тенденција обележила српску књижевност 19. века: „Српска књижевност и раније је била у врло високој мери тенденциозна – четрдесетих година жславанска’ и поучна, шездесетих година национална; од седамдесетих година, поред националне тенденције која увек траје, у њу улазе и социјалне и политичке тенденције“ (*Историја нове српске књижевности*, Издање Задужбине И. М. Коларца, Београд, 1914, стр. 365).

⁶ „... Написао је у *Разним причама* једну малу цртицу *Мати*, гдје једна стара крмача жали за својим прасцима што ће јој о Божићу отргнути јој прождрвљиви гурмани“ („Зора“, 1. децембар 1898, бр. 12, стр. 420).

⁷ „Коло“, 14. фебруар 1902, св. 4, стр. 244 -248.

⁸ Павле Поповић, *Нова књижевност, II. Од Бранка до Шантића*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1999, стр. 484.

⁹ Вељко Петровић, *Појовић Чега*. У: С. Станојевић, „Народна енциклопедија српско-хрватско – словеначка“, III књига, Библиографски завод, Загреб, 1928, стр. 496.

¹⁰ Димитрије Вученов, *Миле Павловић Крпа и његов Гласник*, „Зборник во чест на Блаже Конески (по повод шеесетгодишнината)“, Универзитет „Кирило и Методиј“, Филолошки факултет, Скопје, 1984, стр. 291.

¹¹ Душан Иванић, *Забавно-поучна периодика српској реализма*, *Јавор и Стражилово*, „Матица српска“, Нови Сад, 1988, стр. 267.

¹² Зоран Божовић, *Чеховљева приповећка у српској књижевности*, Филолошки факултет, Београд, 1988, стр. 38.

¹³ Зоран Божовић, наведено дело, стр. 221.

¹⁴ *Обществено-политические и културне связи народов СССР и Югослави*. Издательство Академии наук СССР, Москва, 1957, стр. 279.

- 15 Чеда Поповић, *Чича из Преображења*, "Дело", август 1908, књ. 48, св. 2, стр. 158–159.
- 16 Чеда Поповић, *Чича из Преображења*, наведено издање, стр. 159–160.
- 17 Слободан Јовановић, *Полиитичко јорекло С. К. Гласника*, „Из историје и књижевности И“, Београд, 1991, стр. 802.
- 18 Чеда Поповић, *Миле Конџираћ*, „Штампа“, 17. април 1907, бр. 107, стр. 1.
- 19 Симо Матавуљ, *Бакоња у Биограду*, „Из београдског живота“, „Српска књижевна задруга“, Београд, 1948, стр. 275.
- 20 Чеда Поповић, *Куче*, „Трагикомедија живота“, Београд, 1908, стр. 56.
- 21 Чеда Поповић, *Шџијун*, „Штампа“, 9. јул 1907, бр. 186, стр. 1.
- 22 Чеда Поповић, *Да ниси сневао, случајно*, „Штампа“, 23. фебруар 1906, бр. 54, стр. 1.
- 23 Чеда Поповић, *Шџа ли се још неће усниџи*, „Шарене приче“, Београд, 1890, стр. 97.
- 24 Вељко Петровић, *Појовић Чеда*. У: С. Станојевић, „Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка“, III књига, Загреб, 1928, стр. 496.
- 25 Димитрије Вученов, наведено дело, стр. 291.

Драгутин Ј. Илић Јејо

П О Г О Д Б А

Не може бити друге: Глигорије Мартиновић био је или Личанин или Херцеговац. Сув, висок, с једном чворноватом рскавицом под брадом, стојао је са осталима у гомили, држао руке у џеповима и стално правио заједљиве примедбе:

– А... лако је вама женама!... Ви'ш како си ти згодна, мала! Тебе ће узети свак! А ко ће да узме чупавога Глигорија Мартиновића?!... Нико, род му погани!...

Ту Глиша намаче још више своје накомстрешене обрве над дубоке очне дупље у којима далеко тамо ћутаху два црна ока, и отпљуцну у страну, док је ветар оштро резао његово спечено лице, смрзло и потамнело.

На ту његову примедбу нико ништа не рече. Гомила незапослених стојала је мирно, да сачека и тога дана своју судбину. Треба и даље стојати на ужасној непогоди, све док се пијац не сврши, неће ли наићи они којима је потребна радна снага. А ту има радне снаге колико у Бога! Ето тај Глигорије Мартиновић ставља вам на расположење целога себе; дајте му само знак, и он ће поћи с вама куд вам драго. И цео дан радиће вам послушно све што хоћете. Не зна он неки нарочити занат; сав занат, то су његове жилаве и грчевите руке, његове неуморне ноге, његово тело... сува, али чиста, чиста кост, ничим незагађена, и неколико прегршти крви, исто тако чисте, вруће и румене.

Себе, целога себе, понудиће вам Глигорије Мартиновић, и онда искористите све то како вам је воља.

А тако исто можете поступити и с том „малом“, којој се мало час подсмехнуо изгладнели Глиша, која је данима тако стојала на пијаци до њега и тупо слушала

његова зановетања, примедбе, задиркивања и пецкања која су се односила колико на оне што су се нудили у службу, толико и на оне што су долазили „да одвоје“.

– Само тебе да ми је да експедирам одавде! – рече Глиша после оне прве примедбе. – Али неће те нико, ја! Мала си, ви’ш! Мала, па не можеш да потеглиш! Да имаш бар штогођ кукова, јадна, можда би и отишла, можда би те неко и узео; е, али ти си лепотица и мораш да скапаш ту са мном заједно!... Е, вјере ти, Анђе, пођи за мене, па да будемо два слијепца!

Али то више није било ни духовито, ни жалосно: у гомили је владала и даље тишина, пуна мрзости на живот и на људе, који су мирно туда пролазили за својим пословима, не осврћући се на те загубљене и заборањене.

– Аха, ха! – засмејаће се ту и сам ђаво!... Живи, прави, непатворени људи, цели целцати, изишли да се продају као ствари, и горе него то: као робови! Али пролазе лошије него старе одбачене крпе, ретко ко осврне главу на њих, сви кажу: да су ваљали нешто, били би већ продати!

И тако ето на срамоту времена постадоше што и сметлиште!

Па ипак, наиђе понеко и за ту радну снагу, за те што их са свих страна шибају ветрови, за те што су јевтинији од свих људи на свету!

Пред подне, кад се растура пијац, дође човек у дебелом капуту, јако урањен, – као да се спремао да буде некеме посек – са астраханском шубаром на глави, изгледа врло прождрљивог, јер се видело да погледом гута сву месину што је изложена на пијаци, све оно поврће, цео онај свет, – стаде мало у страну и посматраше ове што су нудили снагу у ропство. Глигорије Мартиновић подбрцну се и овога пута:

– Ово је један од оних које ми чекамо!... Пипни брате, за курјук, пипни!... Е, анђеле, ако те овај не одведе, неће нико! Ви’ш како те лијепо њуши његов пас! Оварисао

да си ваљано чељаде, сељачко дијете, још неукварено, незаголицано од мушке руке! Анђе! крста ми, ево газда иде баш по тебе!

Човек у дебелом капуту, кога је гушила сувишна крв, услед чега је стењао под својом рођеном телесином, одиста приђе ту где стојаху Глиша и Анђа, али се не обрати њојзи, већ спусти руку на раме једне друге девојке. И таман да ослови ту девојку, а Глиша ти њега за руку!

– Е ако си Ришћанин и ако верујеш у Риста, обрни се на ову нашу страну!... Та је цура до јуче била у служби... а има и нешто банака и није јој нужда као овој Анђелији! Узми Анђелију, Саваота ти! Узми је, тако ти светог причеста! Виђи је како је скромна као ластавић, а гладна, гладна као црвић у камену!... Е, узми је, Муха-меда ти, ако нијеси Ришћанин!

Човек ескимскога лица у знак сажаљења трже руку и рече:

– Не мешај се у туђа посла!

– Ама нијесу то туђа посла, газда! Све што је овђе на пијаци, на овој калдрми, све спада у посао свијех нас, и свима је нама допуштено нудити робу и одређивати цијену! И ево, брате, ово ће ти дијете служити јевтиније упола од те друсле, што си је бегенисао! Узми Анђу, наворе ти!

Дебели глупак се осмехну; а његов пас отпоче да се пропиње уз Анђу, да је њуши и лиже, цикћући при томе врло одушевљено. Глиша се искези задовољно, шеретски улеже врат у рамена и рече:

– Не ме'ш, газда, утећи кад је и пас осетио да је Анђа злато!... Пружи руку да се погодимо!

– Знаш ли све кућевне послове? – учини одједанпут дебелко, обрћући се Анђи.

– Ама све зна то дијете! – узвикну Глиша. – Него дај руку!... Плаћаћеш јој три стотинарке на мјесец, даваћеш јој жљеб и одијело и... твоја је!

– Много! За те паре могу да добијем Тотицу од сто кила!

– Јест да мореш, али није за рад толика грдосија! А ви'ш ову Анђу! У стању је да клекне на патос у зору, па да риба док јој не потече крв и из руку и из кољена!... А то је, брате, један благослов од иксана! Узми Анђу, нећеш се кајати!

– Много... Даћу јој петнаест банки.

– Ој, добога! – јекну Глиша на то. – Зар оваква цура за те паре?! Па ово је ваљало родити, бајо! Па однијати и одојити, па подићи до дупка, и од дупка до корита, – па тек онда пустити на калдрму!... Осамнаест пута по двеста жљебова појела је она мајци, и како да сад оде тако јевтино?!... Него да ти кажем још једну: дај двадесет и пет банки!

– Много! Ваља то хранити, брате! Иди питај пошто је маст, па месо, па млеко, па шећер!

– Хм, шећер! – учини Глиша. – Ваљда ћеш је појити шећером! Научила је она на отров, а не на шећер!... жљеба јој само дај, жљеба, црна и непросијана, и биће ти захвална за вјечна времена!

Газда у шубари опет се маши оне девојке од сто кила, али сад га Глиша дограби снажно за обе руке и обрте натраг.

– Не остави Анђе, е молим ти се! Ево ти још једна ријеч: узми је за двадесет банака!

– А како слушаш, а? – запита сад човек од сто педесет килограма.

– Добро слушам, знам све да радим, – једва се јави Анђа, која дрхташе од зиме руку завучених под црвено шалче.

– А зашто си напустила ранијег газду?

– Ама ништа брате! – опет се јави Глиша, па осврћући се да га ко не би чуо, дошапну Ескиму у ухо: – Посумњала газдарица као да нешто петља с газдом, а није, овога ми! Није, среће ми! Дијете, насишче, још љигаво и глупо ка' брав! Узми је, газда, не'ш се кајати!

Пас се стално пропињао уз Анђу и циктао... Поред осталог, Ескиму се ваљда и то допаде, па рече:

– Добро, хајдемо!

Ту Глиша прискочи Анђи и рече јој брзо и оштро да нико не чује:

– Пази сад што чиниш! Ако је и било нешто раније неваљашно, сад прекини с тијем, и буди ваљана!...

Па се насмеја и додаде гласно:

– Па када поћеш на пијац, наврни и овуда, Анђе, да видиш купише ли и нас, да се и ми удомимо једанпут!

Награђено на књижевном конкурсy „Политике“.

Драгутин Ј. Илић Јејо

СУМРАК ЉУБАВИ

Играју ноћне светиљке и улице одјекују пуним животом: свет се жури на уживања, која га цео дан чекају скривена у забаченим кутовима или у женским недрима на крају града, а можда и у центру на прозорима разбуктали од залазећег сунца, док се у салону још осећа дневна јара, али коју су вредне девојке избациле већ на калдрму заједно са досадним парфимима уз звуке најсавршенијих вентилатора! Играју ноћне светиљке за скупе грађанске новце, и раскош се свуда просипа у изобиљу; нико више не мисли на ситне марјаше, нити на новац од сребра, јер се већ и златницима не зна порекло, као што им се неће знати ни крај. Новац, то је нешто слично нашем животу, или обрнуто: живот је сличан новцу, и једно и друго брзо се потроши, и не остаје ништа иза тога осим туга и кајање!

Играју ноћне светиљке и свак се жури да посвршава још што је претекло од посла, па да се пуном вољом упусти у догађаје на броду ове веселе ноћи којој не беше равне дотле! Једни су покрали родитеље, и имаће новца у изобиљу: ни једна им се љубав неће отети ове свеже и дивне ноћи; други су покрали своје брачне заједнице, и сад се журе да доврше дело неверства; трећи су покрали сами себе, и њима је савест најмирнија, ако у опште постоји болест што се зове тим наивним именом! Елем, како је да је, ноћас ћемо сви бити на своме послу и дивно ћемо се проводити по своме укусу.

Играју ноћне светиљке... и њене очи играју и траже нешто на захукталој улици. Чудно јој око вреба нешто, али ко да погоди шта тражи млада на светиљкама које сажиху наде у очима оних који вечито чекају на угловима?!

И кога чека она?

По шминци и по оделу рекли бисте у души носи рај; али јој очи казују, да јој живот протиче у супротном правцу и да никако не може да дочека то што данима и ноћима чека на угловима и хучним трговима. Њу дивно познају ноћни људи, али док не превали поноћ и док се не увере да на другој страни нема излаза, они јој не прилазе и не осврћу се на њу, и не познају је! Очи јој тону у мору светлости и журно прате немарне шетаче, продирући далеко до вијугавих крајичака улице. Губе јој се тако очи у даљинама као брижне мисли преко узбурканога океана за испраћеним далеким путником.

Кога чека, питате. Светиљке не казују управо ништа, оне само показују пут којим нам ваља ићи, и кад се улице стишају чувају безбедност поспалих грађана; чувају дућане и магазе од лопова који ноћу раде; од дневних лопова не чувају се богатства, јер су њима тада доступна у пуној мери! Светиљке ноћне осветљавају животе сумњивих и ваљаних, али више сумњивих. Светиљке замењују сунце и ваља их поштовати. Али једно само нису у стању да нам осветле: мрачну душу оних што вребају на угловима.

– Мала! – ево сад се спотаче о њу један пролазник.

Она га погледа живо.

То не измаче из вида пролазнику, који је личио на наметљивца, и он стаде. Један стисак руку. Али гле, као да су свакодневни познаници, тако се брзо растају: он је одмах рекао да жури.

– Куда, мили мој? – запита сад она по дужности, али сасвим млитаво, јер више није био у питању његов новчаник: управо, било је престало питање новчаника.

Али он се држао као човек који је сит таквих и отишао је без речи.

Играју ноћне светиљке и она остаје да и даље чека нове пролазнике који јуре за брзим познанствима при вечерњој светлости града. У очима јој неизвесност и безнадно чекање; али ипак, шта зна, можда ће неко наи-

ћи најзад, јер туда многи пролазе. Пролазе људи без много размишљања, без много укуса и смисла за љубавне ствари. Али далеко смо од увреда: она је баш лепа појава, загрева добро кичму и узима оправдано минималну суму, коју је друштво поштено прописало. Поштенија је та такса од оне што се узима, рецимо за становање било на мансарди или сутурену; поштенија је та такса од многе друге таксе, као што је на пример такса за дрво или за угаљ, или такса за насушни хлеб! Она је лепа мада је ивицу пропасти већ промакла, јер су се браћа људи лепо побринули за њу и биће јој сјајно у целом животу. Основане су човечне установе: лудница, болница, казамат, и у свако доба наћи ће уточишта, била здрава или болесна, била поштена или обратно.

Али шта је ту је! Морамо рачунати са оним што нам је пред очима, пред носем, пред срцем; све друге претпоставке и нагађања морамо оставити на страну; све је друго лаж за овај момент, и кад је лаж, то нас се не тиче!

А она је ето на улици и чека као на мртвој стражи, јер се људи не побринуше да начине лечилиште у коме ће се чистити грехови и они свемоћни богови земаљски који сеју разврат и куже околин у којој се крећу. Јер она је, знајте, чедо непомирљивог срама наполеонских мајстора, и она је заблуда вечне љубави. Презрена је, а не зна се зашто! Не зна се по чему су бољи од ње они великани великоварошки који спајају своје урањено тело с њезиним мршавим, они који њу називају тако погрдним именима, а за себе задржавају бесрамно и даље лавовске титуле и ките се златом и бриљантима, купајући своје телесине у скупоценим намирисаним водама! Не зна нико живи да каже зашто су ове девојке толико издвојене од нас честитих грађана којима служе за тајна уживања и које замењују, кад год се зажели, толике наше честите женке из привилегисано поштенних грађанских редова!

Али доста с голим размишљањима о суровим поступцима људи! Да видимо шта жели од ње други углађени господин.

– Нисам за празне разговоре, – каже она. – Цигарету ћу узети. Хвала.

– Докле ћеш шетати овуда?

– Не знам.

– Знаш шта... кроз десет минута вратићу се. Сачекај ме. Ако се случајно не вратим, буди овде сутра у ово исто доба.

– Хвала, господине! Не мислим да живим тако дуго!

– Зар ни до сутра?

– Вероватно ни до сутра!

У праву је, дабоме. Једна таква жена! Боже мој, шта се све до сутра може с њом догодити?! Мисли господин то је жена с наших честитих спратова, па да јој је обезбеђен мир до сутра! Сваког се момента може догодити да отпутује из овога града. Ђаво, или какав прерушени благајник, може је узети под своје, и дабоме тада не би била у могућности да одржи дату реч. А може јој се догодити да за часак одлети у васиону... или у наш најобичнији затвор! Замислите, и поред толике њезине несигурности тражити од ње толику жртву: да вам да часну реч да ће вас чекати сутра увече на овом истом месту и у исто време! Па још да вас чека несигурно, иако ви њој нисте дали часну реч!

– Дакле, не можемо се споразумети, – примети грађанин.

– Можемо, ако је само Ваша добра воља! Зашто све то одлажете до сутра?

– Видите у чему је ствар: сад ме чека жена на углу, и морам да је испратим кући!

– Нека иде сама.

– Па то и мислим: да је испратим. Извинићу јој се. Рећи ћу да имам важнога посла... знаш већ како се лаже!... Али може се догодити да не пристане, па зато...

– Па зато морате мене оставити на улици да Вас чекам до сутра! Као да ја нисам жена, само је Ваша госпођа жена! Лаку ноћ!

И окрете му леђа као човеку који је притворан и несигуран. Јасно! Кад се овако очито мигољи из руку своје жене, ја шта је остало с верношћу за ову случајну женицу?! Али философија тврди, да зверови такође имају оправдање за свој дивљи живот, па зашто да га и човек нема?!...

Играју ноћне светиљке и постеље крцкају под снажним телима и њиховим покретима. Живи се ту славно и ужива. Само се она налази сада на својим несигурним потпетицама, ту, на калдрми, усамљена. Стоји и чека, – а како би и она радо спустила своје умнорно тело у безбрижну постељу! Али авај, нема за њу мира; проклета је она и мора да лута под сенкама великих градских кућа, да се крије од сунца и месеца, мора, јер је она потреба земље, неукротива потреба, животна намирница, господо моја! Одређена је она да допуњује живот људима, и она то дело врши савесно за неколико новчића и за обилато презирање целог света!

Ево још једног грађанина. Иде сигурним корацима, независан и збринут човек. Занимају га ноћне авантуре. Тај ће право по њу! Гура се кроз неколицину који журе даље и прилази јој. Не пита је за прошлост. Њезин му је живот познат из уобичајених прича свих таквих жена. Превара, најбруталнија превара довела је њу дотле. У почетку је ишло којекако: једва се навикавала на живот на улици, али је ускоро пошло све својим најобичнијим током! Сад јој је свето тако обично, као и томе најновијем господину што јој је пришао.

И он јој је понудио цигарете и шетњу по мрачним улицама, али тек што су одмакли неколико корака он јој се извинио за часак. Угледао је пријатеља и морао се с њиме састати. Рекао јој је на брзу руку, да му је тај састанак неодложно потребан, и молио да га извини.

– Али знаш шта... за неколико минута бићу ту! Чекај ме! Ако ипак не дођем, молим те буди на овом истом месту сутра у исто ово време!

– Лаку ноћ!

– Али зашто тако срдито?

– Лаку ноћ!

И окренула му презриво своја узана леђанца и већ замореним ногама отишла на свој угао. А ноге су је љуто болеле, јер већ беше одмакла поноћ!...

Играју ноћне светиљке, а грађана све мање на улицама... Изглед на успех сасвим су минимални. Град се лагано стишава као море којим је минула бура. Још само малени таласи запљускују обале наших улица. Људи су све ређи, па и они што пролазе журе и не осврћу се на њу. Јер они њу познају, и она их више не интересује. Свак се, о милостиви Хришћани и браћо, постарао за своје потребе за времена као вредна и брижна домаћица што се свечери постара за палидрвца или хлеб, или друге какве потребе. По ноћи само неуредни траже своје потребе. Зато више на њу нико не гледа!

– Девојко, шта чекаш ту? – пита је ноћни стражар по дужности. – Имаш ли дозволу?

– Имам!

– Без дозволе је забрањено, разуми!

– Знам!

– И нипошто не смеш шврљкати по центру! У мрак, разуми!

– Разумем!

– У мрак, кад ти кажем!

– У мраку сам!

Бат! бат! бат!... чуше се тешки кораци чувара безбедности, који је одмицао даље својим послом тихо, одмерено и опрезно.

А она?!

Осврте се још једанпут, и када виде да су сада на улици само она и човек који јој је рекао да је њезино место у мраку, крете журно у ноћ и изгуби се под сенкама чудесних палата...

А кораци стражара: бат! бат! бат!...

Васа Павковић

ПРИПОВЕДАЧ С ИВИЦЕ ГРАДА

1.

Драгутин Илић Јејо (1887-1945), родом Ваљевац, доживео је тешку и неправедну књижевну судбину – потпуни заборав. Како на сајту ревије „Колубара“ бележи књижевни историчар Станиша Војиновић, он је свакако „најзначајнији приповедач из Ваљева између два светска рата“. Посебно падају у очи високе награде које је освајао на књижевним конкурсима, од оног из 1917. кад је освојио прву награду за епску песму, па до награде на конкурсима „Цвијете Зузорић“ за приповетку „Дунавска улица“ (1928).

Три године доцније добио је Политикину награду за причу „Погодба“ и та кратка, ефектна сторија је преведена на мноштво језика, између осталог и јапански. 1939. године. За роман „Циркузани“ наградила га је Српска Краљевска Академија.

Сем поменутог романа, у библиографијама ћемо наћи и романе: „Под туђим небом“ и „Женидба Шарла Чаплина“. Ређе се помиње колекција козерија „Инспектор Јоца“ (1925), у којима благо сатирички, кроз шалвие „исповесне“ приче главног јунака, Јејо слика наше нарави и ситуације, најчешће провинцијске.

Као и заборављени писац Драгомир Брзак, Јејо је радио у Министарству пошта у Београду (1921-1945) и уређивао „Поштанско-телефонско-телеграфски весник“.

Две приче које доносимо у часопису *Прича* припадају колекцији урбаних сторија „Дунавска улица“ (Београд, 1932). У овој краткој књизи, од четири табака,

начињеној од шест прича неједнаке дужине и уводног записа „Теразије“, Драгутин Илић Јејо лиризује реалистички проседе, врло вешто подвлачећи социјални ангажман, испод једноставне фабуле. Одговарајући ритам нарације и живи, кратки и ефектни дијалози доприносе уметничкој ефектности текста, подсећајући нас по крипто мозаичком конструисању на приче још једног у неправедни заборав гурнутог писца, Владана Стојановића Зоровавеља.

У одредници о Драгутину Илићу Јеју, у *Лексикону писаца Југославије*, Јејови подаци су измешани с подацима о Драгутину Илићу, писцу „Хаџи Ђере“. Слично се, нажалост, десило и у електронском каталогу Матице српске! Вероватно је стога да постоје још неке заборављене књиге Д. И. Јеја.

Многе наше писце несрећне околности прате и после смрти.

2.

У причи *Појогба* писац на уском простору новинске приче приказује једну једину сцену из живота људи с маргине. Цело збивање се одиграва као у једночинки на некој врсти пијаци робова, људи без посла са самог дна друштвене лествице. Главног јунака Глигорија Мартиновића писац представља у првој реченици, тврдећи да је Личанин или Херцеговац, фактички досељеник у град. Глиша, како га писац често ословљава, непрекидно говори, било да се обраћа Анђелији, девојци коју је намеран да „прода“ неком газди, односно запосли, било да се обраћа купцу који се после неколико дана чекања појављује на пијаци белог робља, с намером да пазари. У самој причи најмање присутна и активна је Анђа, она изговара једну једину реченицу и то после пуно Глишиних тирада. Пишчев однос према Глиши је амбивалентан – он је на неки начин и негативан и позитиван. У суровом свету предратне Југославије он продаје туђу радну снагу, туђу егзистенцију. Међутим и успркос томе, његова упорност у разговору с купцем и

омогућава да се ћутљива Анђе запосли, односно стекне колику-толику социјалну сигурност. Драгутин Илић Јејо не крије свој негативан однос према купцу од прве реченице – тврдећи да је „јакко урањен“, додајући да има „астраханску шубару на глави“ и нешто доцније означавајући га речима „дебели глупак“.

Упада у очи вештина с којом Јејо води драматургију приче и његова способност да прецизно и убедљиво организује Глишин идиом у променљивим ситуацијама разговора. Као нарочита поента „пијаца“, о којем прича *Поћодба*, говори стоји чињеница да је пресудну улогу у позитивном исходу Анђине продаје одиграо „глупаков“ пас, којем се девојка због нечег допала. Амбивалентност Глишног лика видљива је и у очинском савету који он даје Анђи на расстанку.

Реч је о одличној причи са социјалном основом и уметнички одмереним ангажманом, што је чини антолојским примером овакве прозе.

И уопште, тзв. социјална проза између два рата гурнута је данас, због идеолошких разлога, у последњи будак наших историчарских и теоретских интересовања – а да за то не постоји ваљани естетски разлози. Она је дубоко инкопорирана у реалистичку шифру српске прозе, која од Лазаревића преко социјалних приповедача из 30-их година прошлог века, па Ћопића и Исаковића после Другог светског рата долази до тзв. стварносних приповедача, а преко њих до нашег доба и проза неких писаца младе генерације. Журића и Срдића, пре свих.

3.

И *Сумрак љубави* сличне је тематике, али је јунакиња приче млада и усамљена продавачица љубави, као се то лицемерно каже. Ноћу, у близини центра града, на ивици светла и таме, она чека муштерије. Драгутин Илић Јејо лиризује проседе и експресионистички убедљиво осликава атмосферу градских плочника, не скри-

вајући ироничност односа према (мало)грађанској средини. Такође, не кријући ни наклоност према младој жени на странпутици. Упоредите: „Презрена је, а не зна се зашто! Не зна се по чему су бољи од ње они великани великоварошки који спајају своје урањено тело с њезиним мршавим, они који њу називају тако погрдним именима, а за себе задржавају бесрамно и даље лавовске титуле и ките се златом и бриљантима...“

Писац у срезаним, врло ритмично организованим дијалозима приказује три девојчина разговора са „муштеријама“ који се увек „неуспело“ завршавају – а на малом простору ових разговора читалац може да осети и рањивост и гордост девојке, њен револт и њену угроженост.

Последњи разговор девојке, пред поноћ, са ноћним градским стражарем, симболички је поентни рез приче – његово инсистирање да она буде у мраку, да се повуче у мрак, да остане у мраку – упркос дозволи за рад коју има. Јејо Илић fino приказује лицемерност буржоаског друштва у Југославији по завршетку Првог светског рата.

Завршетак приче и звучни ефекти опомињућег удаљавања на њеном крају подстичу нас да утврдимо везу овако писане прозе с оном коју је у причама књиге *Низ ветар* писао Владан Стојановић Зоровавел.

4.

Социјалне приче Драгутина Илића Јеја одлични су примери различитих облика тзв. реалистички засноване приче која је обележила један важан ток приповедаштва у српској белетристици 20. века. Њихов људски и интелектуални ангажман и стилска дорађеност, посебна врста *урбане маргиналности*, у одабиру топоса и јунака, показују да је овај писац вредан памћења и да би, ако ништа друго, требало обновити књигу *Дунавска улица*. Заборављени приповедачки драгуљ с почетка четврте деценије прошлог столећа.

Август, 2012.

Јела Спридоновић Савић

ХАРМОНИКАШ

У малом селу с белим кућицама као јато дивљих голубова попалим под Цером, знали су сви: кад се тамо, широким прашним друмом појави између два низа крошњатих дудова Павле хармоникаш, да се и пролеће расцветало негде иза Цера, и спрема за силазак у њихово село.

Павле је и носио, за мало нахереним зеленкастим шеширом све већ расцветало пролећње биље и цветове: висибабу белу и звонасту, јагорчевину сочну, лист копитњака сјајан и таман као да носи тајну горе зелене, а међ њима као малу, постиделу печурчицу, црвено бабино ухо. И већ при самом уласку у село, код оних првих седам јабланова трептавих на ветру, он би запевао оним његовим топлим гласом: час сребрним! као жубор свих потока пенушаво-горских, час нежио-меким као паперје белих птица, или пуним слутњи, као дубине тамних гора и планина.

Кад би селом пролазио, оно би се усред дана, као за неки нови живот будило.

Девојке би извиривале на прозоре с осмехом на уснама и устрептали: срцем испод везених јелека; дечаци весело истрчавали на широки пролећни друм, а људи сви знали, да тога вечера морају у механу, јер ето – најзад дошао им Павле хармоникаш, давно већ жељени.

Цела појава Павлова, мушка, снажна, а при томе некако осмехнута, ведре, распевана, чинила је, да је он целом селу изгледао прави симбол пролећа више но и сами месец март са својим благовестима, да је зима, најзад, прошла. Вероваху више његовом доласку, но и самоме календару. Јер ударе ли хладни ветрови, и попла-

ше се мразе сељани, за своје бело процвале воћњаке, а оно тек неко рекне:

– Био нам је Павле прошле недеље. Неће мраз.

И заиста, после Павлова доласка пукло би пролеће у свом својој сјају и плавети, чекајући жудно наручје лета, да се у њему изгуби и сагори.

Тако већ годинама, па тако и ове. Као да је он сам део оног Цера, са кога би силазио, онако кршан и раскликтан, доносио би им радост, и неку меку, помало болну, далеку носталгију, за неким другим животом, кога су znale даљине плаве, дуги путеи и горе тајновите... После његове музике постајаху људима већ добро познате ствари, пуне неке чудне, топле тајне; а далеке: блиске, своје и до бола драге. Зато су га волели. Из дна душе, из свег срца волели. А Павле би се са свима простосрдачно поздрављао, свима се питомо осмехивао, остајао по који дан – и одлазио.

Много је срце полетело к њему; много око засузило за њим; али Павле, као да то није знао ни видео, или није хтео видети. Заносио их својом песмом, кроз коју сви осећаху нагонски сву болну чежњу душе за нечим далеким и непознатим. Ту чежњу, која кроз песму тако лако лети, а кроз живот се тако тешко носи. Хватала се та песма Павлова њихових срца, увлачила се у крв, и певала чудном мелодијом, недељама, месецима, годинама.

Да ли је Павле то знао? Он је хитао даље. Увек даље... само даље. Ваљда га је тамо звао, мамио неко, тамо за горама...

Једног предсутона, кад се вечерњача сбрнасто осмехивала раскошно расцветалим воћњацима поцерским, и хармоникаш Павле излазио из села, журио другом да заноћи, умало што украј пута не згази заспало дете. Павле је слао својом хармокиком последњи поздрав селу, и та музика разбуди дете. Павле га боље загледа: био је то мали у новоме сукненом оделу, са црвеним завежљајем на руци.

– Куд ћеш, ти мали, у ово доба?

– Јел’ ја...?

– Ти, ти, овако сâм у ноћ? Бежи кући, несрећниче мали, да ти мајка не свисне од бриге.

– Неће.

– Како неће?!

– Немам мајке.

– А оца?

– Ни оца?

– Па где си наумио овакав »јунак« у ноћ, нашали се Павле.

– У свет...

– У какав свет, ако Бога знаш?

– У свет... Стрина: ми је рекла: »Нâ ти твоје прњице – и ту мали погледа на црвени завежљај – па иди у варош, нови те чика неће«.

– Па ко ти је тај нови чика?

– Стрина ми се преудала, па ме нови чика неће... и онда сам... онда... онда сам...

– Онда си плакао... па заспао, је ли?

– Јесте. А откуда ти то знаш? Изненади се мали.

– Знам, осмехну се Павле. Али где ћеш сад, ево ноћ већ пада, где ћеш, дете, за Бога?

– У свет... у варош...

– Чујеш мали, врати се ти лепо стрини, буди добар, слушај. Јадан, какав си, далеко отићи нећеш.

Мали се наже и показа ручицом нове јаке опанке, па пређе њоме потом некако поносно преко новог одеда и рече:

– Све ми ново чика набавио, и паре ми дао, само да идем. Рекао ми је да свратим у варош код Рајка бакалина, где узимамо сô и гас, вели он ће ми наћи посла... а ако он неће, онда ће сигурно кафеџија код »Златног лава«...

Павле га је слушао и размишљао. Двоумио се шта да чини с тим дететом, које му се учини сувише мало, слабо и жалосно за пут кроз живот: сâм. Сам... и та реч некако заигра, чудно пред њим: сâм. Ко је сам? Је ли он, Павле, сам?

И сети се оне песме слепога свирача Мирка »*Ко је све сâм?*« Мирка који га је по друмским механама учио певати. Затрепери мелодија, засветлеше речи давно већ заборављене:

Ко је све сам?
Онај ко носи срце ко птицу,
ком да га дам?
Ја знам, да ником не требам,
ком да га дам?

Никад о томе није раније мислио Павле. И сазнаде сад, некако у часу – да и тај мали ту на путу, мали усањени: зато је плакао, зато је лежао. Да Павле је сад знао: питало се то мало срце детиње: ком да га дам? Ја знам да ником не требам. Стрина ме неће. Чика ме неће. А како је далек и туђ тај бели и непознати свет.

– Не, овај мали не сме познати ту самоћу: ком да га дам? Ко ме и ја требам, ја Павле, коме? запита се с болом. Али му намах осмех лице озари: па ето томе дечку... разуме се... – рече неки топли глас са дна душе најтананије... – њему треба... њему...

– Мали... пођи са мном онда. И хармоникаш га узе за руку. Хоћеш ли?... па докле стигнемо.

– Докле стигнемо, понови мали радосно. Ћутали су и журили првом селу.

Најзад се Мали ослободи:

– А хоћеш ли ме узети теби, да те слушам!

– Нема шта. Ја свирам у хармонику, од села до села, од града до града, од крчме до механе, па докле можеш са мном, ићи ћемо заједно.

С неба се осмехују звезде на стаситог плавога младића, и дечка, који једва држи корак с њиме. Два-три заједно, а онда се мали затрчи – па стигне. Звезде се смеше и блистају. А иза Цера као сребрн лабуд, доплови месец, те им пут посребри. Тад се зачу мушки, звучан Павлов глас у тишини ноћи:

– Ти ниси био срећан, Мали, је ли?

– А шта је то? запита Мали.

И збуну се Павле хармоникаш. Објаснио би му, па некако ни себи не уме, а камо ли детету. Али сетив се свога детињства, мајчиног топлог загрљаја и очеве милости:

– Па ето – тако, кад те мајка загрли топлим, меком руком, а отац благо помилује, и нежно рекне: »сине мој«, а теби се у грудима нешто разлије, па ти дођу груди чисто тесне, а у соби некако уско и скучено, па би широм отворио прозоре и врата и кроз њих би викао и смејао би се и плакао од оне сласти у грудима, ето, збуњено рече, то је срећа. Да ли си био срећан, мали?

– Нисам, рече дечко. Мајку и не памтим. И оца тешко. Био сам више са стоком... Истина, стриц ме је чувао, али то, како ти кажеш, то није било.

Хармоникаш му стеже чвршће ручицу, која се онако мала губила у његовој шаци. Месец сија путује с њима; друм се бели, а они као да по сребрној реци газе... хитају... хитају.

– Мали, ми ћемо заноћити под општинским кошом, можеш ли то?

– О, насмеја се Мали, ја сам у пољу и без коша ноћивао.

– Па како ти је било?

– Лепо. На небу горе звезде... ја их бројим.. ја их бројим... бројим... па замислим: тамо су горе мајка и отац... можда ме виде... можда знају, да ми није увек добро. А звезде машу светлим главицама, па кд да ми кажу: све знају они... све, све. И као да запева онда и око мене све: и шуме и поток, и звоник и црква, и заспале кућице беле нашег села, и пашњаци и јагањци, и путеви и богази, знају... знају да Маломе није добро. А звезде се одзивају: знају... знају... знају да Маломе није добро... није добро... и тако заспим.

Кад стигоше селу и општинском кошу, скиде Павле дењак с леђа, извади суро ћебе и простре га по трави. Сави неки стари смеђи капут и положи га за узглавник, онда постави Малога, па и сам легнув крај њега, покри обојицу.

– Лаку ноћ... Мали.
– Лаку ноћ.... а како се ти зовеш? усуди се бојажљиво
Мали.
– Павле... али за тебе сам Велики друг.
– Лаку ноћ, Велики друже!
И измучен усамљеношћу, болом и сузама целог да-
на, Мали сав блажен пре но што се предао сну уздахну
и прошапта:
– Велики друже...
– Шта је, Мали? – Ја сам срећан.
Павле га привуче себи и они, уморни, заспаше.

Већ је прошло више пролећа са сном бехара у сребр-
ним ноћима зеленог Поцерја; много лета с песмом пти-
ца по густим сеновитим шумама босанским; много жу-
толисних топло-зелених јесени далматинских када су
обоје гледали ћутећи данима море, слушајући дубоку
тајну азурне песме његове и много снежних зима, заве-
јаних друмова, задимљених србијанских механа села и
варошица.

Мали је порастао. Очи му дошле веће, тамније и као
жедне за нечим. Научио је од Великог друга много, а у
замену му дао целу своју нетакнуту али прозеблу душу
детинју, неповратно. Но у последње време почео се у
њу увлачити неки тамни страх. Павле је прво само наго-
вештавао, а доцније почео све јасније испољавати жељу:
да Малога да на занат. Негде у град. Мали би задрхтао
цео, већ од те помисли само. Зар оставити њега, Вели-
кога друга?! О не... не... Само то не. Онда боље умрети,
мислио је Мали.

Али хармоникаш с временом наваљиваше све више и
више, да га води у варош каквоме мајстору.

Мали дрхтећи од стрепње, да то једнога дана заиста
може и бити, преклињао је:

– Куд ћу ја без тебе, куда?... – и тамне тужне очи ње-
гаве хватале би се као пијавице дубоке плавети Павло-
вих зеница, и привлачећи му се очајно, хватао би га обе-

ма рукама око струка, јер га је само тако могао обухватити својим кратким детињим рукама... о не остављај ме, не остављај...

– Али Мали, то је за твоју срећу... а нећеш увек бити сâм, доћи ћу ти ја двапут у години: с пролећа и с јесени.

– Не могу... не могу... од пролећа до јесени од Јесени до пролећа, како је то дуго... дуго... не могу без тебе. Не могу... и Мали је и плакао и врискао већ и од саме помисли: далеко бити од Великог друга... далеко...

А Павле би му говорио:

– Ено, гледај Мали, оне ситне беле кућице, видиш ли дим, да ли га видиш? То је огњиште. Ја га немам. Ја сам луталица, свирач с друма. Ето, зато сам и изгубио неког, коме сам, био све: Ти си још мали и не знаш каква је срећа све топла и заносна: некоме бити све.

– А ко је то био?

– Боље би било да ме ниси запитао...

Али већ кад си... Цветале су воћке као и сад. Лудо и мирисно. Она ме је испратила селу на искрај и молила, преклињала: »Поведи ме, Павле, са собом, у свет с тобом...« А ја сам јој говорио: »бескућник сам, луталица, куд ћеш са мном. А овако: отићи ћу – заборавићеш.«

И дадох јој са шешира свежањ цвећа пролећнога. Кад сам се до године вратио, није ме познала. Оно цвеће давно сухо, давно свело, постао сам ја – Павле. Њега је љубила, њему је говорила, њега миловала. А кад јој рекох:

– Биљана, зар ме не познајеш, ја сам твој Павле, твој... твој...

– Ниси... ниси... мој Павле мене воли... и зато ме не оставља никада, он је уз мене увек... увек...

Побегао сам из села и ја као луд.

– Ето, Мали, зато нећу да ми ти будеш луталица, усамуљеник, човек с друма. То нећу. Срећна су срца која имају свој кутак, своју топлу ватру, своје огњиште. Хоћу за тебе тај кутак, јер те волим. А долазиће теби твој Велики друг. Ето, обећавам ти, кад се заморим од веч-

нога путовања, доћи ћу к вама. Ти ћеш бити мајстор-човек... угледан... имаћеш...

– Нећу... нећу... нећу... врискао је Мали. Али упркос свему, целог тога лета и јесени, припремао је Павле дечка на растанак.

И најзад кад се нађоше у малој варошици на Дрини, месеца децембра, одведе га Павле своје старом другу из детињства, столару мајстор-Марку. Мали је ишао као у сну. Није знао ни како је крочио, у оно дуго, узано двориште, ни ушао у топлу собу, где је крај зелене лампе седела млада румена жена и шила; и играло се двоје деце. Ни како је мајстор-Марко ушао, ни како га је његов Велики друг предао. Све је то било као у сну.

Само кад хармоникаш поуми вратима, Мали болно крикну, као дивљач у срце рањена:

– Ја не могу без тебе. Не мо-о-о-гу.

И онда га Павле узе у обе руке, и подиже га високо, високо до свога лица, и нежно му рече:

– Остајем овде све до Нове године, свираћу у механи код »Белога крста«, и долазићу сваки дан, да те обиђем. Је ли ти право, Мали?

Мали се грчевито приви уз њега, и болно му шапташе у уво:

– Умрећу без тебе... Умрећу.

И као некад девојци при искрајку села, док су воћке раскошно цветале, као некад њој, рече му Павле:

– Нећеш, Мали... нећеш... од тога се не умире... нећеш.

И отрже се.

Испрати га мајстор-Марко, и залупи капију. А Мало-ме се учини: капије се рајске затворише, оста вечити изгнаник.

Поведе га мајстор одмах у радионицу. Тамо је загрејано, топло. Тамо ће Мали и спавати. Уђоше. Замириса: чамовина, боје, туткало. Дечко угледа безброј мртвачких сандука на поду, све један изнад другог. Необојени. У углу неколико столова, опет један на другоме, неколико ормана, столица.

Газда му донесе лонац беле боје.

– Ето... то ћеш одмах умети. Нâ ову четку. Замочи притисни уза суд, да се исцеди... тако, тако, јаче мало... па сад мажи. Не тако. Уздуж. Нâ сад. Боји све сандуке. Ове мање...да... да... те. Ти иду бело. То је за млађарију. А ови велики – мрко. За озбиљан старији свет.

Лампа петролеумска баца тужну светлост на целу радионицу и све те сандуке. Мали умаче и даље четку у белу боју, цеди неспретно, и маже збуњено. Уздуж, како га мајстор учи.

Утом уђе мајсторица. Тек сад Мали виде како је једра и румена, тек међ овим безбројним сандуцима мртвачким.

И намах поче мајсторица као навијена хитро и без предаха разговор о суседима, о онима с лева и с десна, о онима испред куће и иза куће и преко сокака, и то у исти мах некако и брзо и као брижно. И ти сви људи, и те све жене, како слетаху с њених усана, постојаху намах, као непокретни дрвени, без живота, од цигло једне линије. И Малом дође чудна мисао: да у овоме градићу људи нису људи, и живот није живот. Не креће се ништа. Не иде ништа. Све је дрвено, мртво и стоји. И обузе га ужас од ове уске радионице, мртвачких сандука, ужас од ових мириса боја и туткала, ужас од тих прича, и тог суседства и те средине... Ох, стеже му се срце... а Он, он, Велики друг?...

Несрећни Мали је знао: у језеру оних зеница, блистао је и огледао се други један свет. О, сасвим други свет. Мали то не би умео оденути у речи, али осети притисак тешки... претешки. Као да он, Мали, на грудима понесе цели овај градић: и људе и жене, и газдину целу радионицу, с тим мајстор-Марком, с том једром, хитром на речи газдарицом, и са свима тим столовима, орманима и мртвачким сандуцима.

А напољу су лежала: дуга, тиха, мирна, снежна поља. Завејаним белим друмом ишли су некад он и Велики друг. Около све ћути. Само шкрипи снег испод ногу. А

беле снежне звездице лете, лете. Из села по која руме-на светиљка, кроз непрегледност белу. Путују они; пу-тује с њима бело дрвеће, промичу кућице и звоници цр-кава. Њих двоје на друму сами. Срећни. У тишини беле снежне ноћи срећни. Некад је то било, мисли Мали... не-кад.

Маже Мали бело сандуке, уздуж, и мисли све једна-ко, како је дивно било некад, с њим... дивно:

Полегло жуто жито као какво море златно. Уморни Павле и он под дрветом у хладу. Ђуте и гледају, како се ветар кроз влаће провлачи.

– Шта гледаш, Мали?

– А ти?

– Ја ону булку црвену и саму.

– И ја.

– Како је лепа. И како је ветар њише, и лептир обле-ће, онај жути, видиш ли? Мени се она чини усамљена у житиу као какав гост, из сасвим другог краја. Сасвим је друкчија она. И некако страна, усамљена.

И ту се сети Мали вечери истог дана у механи на ис-крај града оног чудног господина. И он назва Павла »гостом« и рече му (о, то је Мали добро упамтио):

– Знаш, Павле, кад год нам навратиш, срећа је то за мене и радост неизмерна. Јер ти си наш, и опет ниси наш. Ти се не грчиш под нашим бригама. Твоја је кућа друм. Друг ти је ветар и сунце и птица. Ти си, Павле, ваљда какве виле син. Загоркиње можда. Па ипак си наш. Али некако бољи, чистији у души, безбрижнији и слободнији. Птица и гост. Павле се насмеја.

– И лући, лући, добри мој. А можда и гост. Јутрос ви-дех булку међу житом. Као гост и она. Тако сам и ја ме-ђу вама. Шта је булка међу житом? Непотрепштина.

– Лажеш, Павле, и сам знаш да није тако. Она је цвет и лепота. И као таква радост. Сад се сетиох: и ти си за нас цвет и лепота. Радост. И зато тако драги гост. Ви-диш, Павле, ја верујем само једно: добро је само оно, што спаја срца људска. Твоја песма везује срце за срце,

душу за душу, и за нешто недокучено лепо и светло. Твоја песма има светла крила, па и нас понесе. Кад си ти ту, Павле, ја постајем дете, и верујем, опет у вилнске приче и детиње бајке. Постајем добар. И зато је песма твоја добра, и тол'ко нам драга.

Маже Мали, маже бело и све једнако мисли, како беше оно дивно: на мору лане. Висок кипарис се дигао, корен у земљи, а врх чак до звезда. Наслонили се уз његово стабло, Павле и Мали. Под њима море: пучина широка, плава, бескрајна.

– Мали, једног дана ћемо ти и ја поћи белим једрењакком у даљине. Једна ведро зора, сва румена, бели облаци, галеби морски... друже мали, то ће бити празник...

– Дечко... чу се глас мајстор-Марка, време је вечери, остави четку. Не у суду. Пажљиво исцеди. Па у овај лончић други. Та-а-ко...

Мали је механички кретао руке. Вечерати није могао.

– Ко ради, треба и да се храни, рече мајстор.

– Остаћу овде, остаде Мали при своме. Нисам гладан.

– Е па добро. Ти се скини у мраку, рече мајстор полазећи. Можеш ми свећом запалити радионицу... дешава се и то... дешава. Ја ћу те закључати, јер је капија отворена. Лаку ноћ... гле, а како се ти зовеш и не питах те.

– Јован, промуца Мали.

– Е па лаку ноћ, Јоване.

О како Малог заболе, то и такво: лаку ноћ... и оно: Јоване. Он је годинама био Мали, и само Мали... његов Мали... његов...

Мртвачки сандуци, они бели, за млађарију, мирисали су на боју. Радионица се била исхладила. Мали не имаде снаге свлачити се и лећи у постељу. Први пут ноћити без Њега. Сâм. И заплака се болно и очајно врелим плачем несрећне деце. Паде на под и поче се у очајању валјати. Најзад клече на колена, диже обе руке и поче се молити: да се чудо деси, да уђе у ову тужну, страшну радионицу Он – Велики друг, и однесе га у онај њихов са-

свим другојачји, сасвим другојачи свет. Али се чудо не деси. Нико не дође.

Мали се подиже. И тад му сѐну оно газдино: »Капија је отворена«. Узе свој завежљај, отвори тихо прозор, и искочи хитро, лако у двориште. И као маче баршунастих меких шапица, нечујно по снегу, умакну на улицу.

Северац је брисао фасаде кућа, снег вејао ситан и густ, а тужни нахерени петролеумски фењер обасјавао први угао. Нигде живе душе. Окреће се Мали лево, десно и не зна куда ће. Најзад из далека једна црна, забундана фигура. Мали полете, и запита, где је механа код »Белога крста«. Пролазник му рече. Одмах иза угла, зави Мали десно, и нађе се пред њом. На прозорима спуштене завесе. И намах заигра срце у грудима Малог. Познао је глас. Његов глас. Једини драги, једини мили глас на свету. Томе се гласу све одзива, а камо ли не би срце Малог. Дрхти то срце од радости луде. А осмех среће му трепери крај усана. Најзад ту је Он – Велики друг, ту... близу, скоро на два корака.

Неколико камених степена воде у механу. Мали се згрчи у сенци тих степена. Помисли: близу је, и кадгод буде хтео, може ући: и видети га, гледати га, слушати га. Али чекаће Мали. Што му се најзад и жури. Главно је да је ту близу, сасвим близу. И кадгод би по који гост улазио излазио, осетио би се мирис пића и дувана, и топлина загрејана простора, и чула скоро свака реч хармоникаша Павла. Ето сад баш познаде Мали болну песму »О растанку«. Трепти Павлов глас:

Растанак, растанак све је
и Сунце није сутра исто
које нас данас греје
и све је само, све је:
растанак... растанак...

И увија и обвија тај вољени глас дечка, неким тихим, неизречним болом.

При свакоме отварању врата пала би и румено-жута трака јасног светла по белини снежној, и тада би се Мали још боље згрчио уз сену степеница, да га не примете. Не мора он одмах видети свог Великог друга... само га слушати, и знати да је близу, да може сваки час бити уз њега. Само да он, Мали, то хоће. Али неће још. Истина, мрзну му се ручице. И лице боли. И леђа зебу. Али може он још чекати. Може још. И мало срце срећно куца. А снег: веје... веје... и завејава Малога.

Пред зору га последњи гости угледаше. Унесоше га. Познаде Павле свог малога друга заједничких путова. Узе Малога у своје наручје. Трљаше га, напајаше топлим напитцима, и чим дечко дође себи и угледа широке плаве зенице свог вољеног друга, кликну:

- Срећан сам... срећан... опет сам срећан.
- А што ме осрамоти?... а што не оста, је ли, Мали?
- Умро бих без тебе... умро бих.

У собици механској сачекаше дан. Мали сав срећан на грудима Павловом заспа. Али сутра га обори грозница и кашаљ болан. И најзад кад лекар дође нађе га тешко болесног.

Боловао је Мали, али срећно. Све га је болело, све, али чим би му хармоникаш узео руке, он би преклињао:

- Је ли, нећеш ме оставити никада више... никада више... је ли да нећеш?
- Никад, обећавао је Павле, свечано... никада, Мали мој.

Најзад је дошао критичан дан болести. Маломе је било врло, врло тешко. Плави хармоникаш није се одмицао ни за трен од њега. Мали га је пио жедно очима, и у сутон га замоли да му свира.

Павле се опирао, но најзад да учини Маломе по вољи узме хармонику.

Дечко је блажено слушао, па узев му руку, принесе је нежно уснама и шапташе пресрећан:

- Види... види... ми летимо горе, ти и ја. Твоје песме су бела крила, велика, огромна бела крила. И носе нас,

на твоју звезду... ону блиставу... што си ми је лане на мору показао... сећаш ли се изнад кипариса... на ону најсјајнију... твоју. Тамо ћемо живети заједно ти и ја. Срећни. Знам, нећеш ме оставити никад више... никад више. Мили друже, је ли, никад више... је ли... је ли?

Ујутро је Мали био у далеку, далеку граду, можда на Павловој сјајној звезди. Метнули су га у један од оних белих мајстор-Маркових сандука »за млађарију«. И однели га, Малог, однели...

Седео је у механи Павле хармоникаш сам. И први пут је био свестан да је у животу сам. Сасвим сâм. Мали спава под снегом, мисли он, већ му је ено завејана она његова кућица вечна. Али не, Мали није тамо. Мали је сахрањен у његовом срцу, у његовој крви. И занесе се хармоникаш Павле, и поче говорити тихо, сасвим тихо, сам за себе:

– Што сам ја хтео боље да знам, шта њима треба? Оној девојци под гранама расцвала воћњака; овом дечку, моме дечку, испод грања снежнога дрвећа. Што сам ја хтео боље да знам, шта њима треба, боље и од њих самих... што сам то хтео? Хтео сам њихову срећу далеко од мене... а далеко од мене, за њих, није било.

И чудио се Павле, он, бескућник, луталица, чудио се у простоти душе своје, чиме ли је он то могао њих везати себе, он, усамљеник, човек с друма...

И болан узео хармонику. Хтеде да засвира Маломе, па пришав прозору још празне механе, отвори га широм, погледа пут гробља, и у место да засвира, оте му се крик, тешког, непреболног бола, и одјекну кроз широк, белу снежну ноћ:

– Мали, мој Мали... а како ћу ја без тебе... како ја...?

Јела Спридоновић Савић

ГОСПОЋИЦА ГЕОРГИНА

Je vous préfère aux coeurs les plus
galants, coeurs trépassés, coeurs de jadis.

R. de Gourmont, *Fleurs de jadis*.

Детињство... далеки кратко просневани сан, кроз који прођоше многе, сада као из неког другог света појаве, остављајући дубок траг на свежој души детињој. Па и данас, после толико година, издвајају се тако јасни ликови, познати погледи, осмеси, покрети. Али чини ми се, ниједна ми није тако бљештеће јасна, тако болно драга, као она Госпођице Георгине.

Тамо, под Фрушком, иза меких магли, плавих, зелених потока и сребрних врбака, крије своје осмехнуто лице мали градић, скоро село, камо бих обично, у доба берби, залазила тетке у походе.

Гора би се већ жутила. Нека мека носталгија би се увлачила у онај њихов дивљи, напуштени парк, у који скоро нико живи не би залазио, те између оних дебелих, маховином обраслих стабала, међу окном опуштеним жутилом лисната грања, као да је живео неки даљни, али детињој души тако блиско познати свет. У њ би залазили само сунчани зраци да допевуше, топло и злаћано, ту тајанствену музику тишине. Нека тиха туга увлачила се и у оне дозреле руменожуте воћњаке, и у тихе, тихе, смирене над водама врбе.

Једног сутона, кад се враћах с тетком из поља, изненада иза једног угла, сретосмо њу, Госпођицу Георгину. Високу, мршаву, проседу девојку, у дугоме старомодном жутоме жакету, и чудном шеширу чинећи целом својом појавом необичан, готово смешан утисак. Али

кад сам погледала њено лице, видела сам само очи. Велике, дубоке, болне, трагичне очи. Очи, које су као пламени гореле, гореле и згарале. И нешто ме тамно, али силно привуче тим очима. Да, чудом такве очи имаћаху сви они, за које сам се дубоко везивала била, детињим срцем својим.

Такве су очи биле онога несрећнога, бледог и тужног калуђера који је по нашем граду, више пролећа, купио милостињу за манастире у Св. Гори, и кога су једнога јутра нашли обешеног на раскршћу првог села.

Такве је очи имао онај човек, чудни и непознати, који би се налазио, увек с јесени, у оној нашој драгој и тихој паланачкој авлији да реже дрва, и губио се с првим северцем и правим пахуљама – ко зна куда. Али за време свога одмарања певушио би топло-болне, стране песме. А при поласку, у моје детиње руке стављао би мали букетић белог, алпијског цвећа, какво је и за својим зеленим шеширом носио. То цвеће расте тамо... далеко од наших питомих равница. Ко му га је дао? Све је то била једна тамна тајна, која је пламтела чудном ватром у дну његових зеница; ватром болном, страном, непознатом.

Такве је очи имала и она, моја несрећна наставница, коју једнога дана нађоше бледу, непомичну, на поду њене собе, са тако малом црвеном раницом на слепоме оку да се просто није могло веровати да се и од тога умрети може.

И тако кад сретох Госпођицу Георгину, сетих се свих тих горућих зеница, свих тах пламених капија: дубоких, недокучних, тајанствених душа људских.

Тетка је моја упита: Како, како је, госпођице?

– Добро, госпођо. А ви? – И у тај мах диже главу и погледа у звоник. Али ви ћете ме извинити, молим вас... ја, знате, журим на станицу, вечерас може доћи он... мој Лујо...

Ја приметих забуну на теткинм лицу, и осетих како неприродно рече:

– Да, заиста... могао би доћи... журите се, госпођице
Георгина.

И она оде.

Тетка ме погледа некако чудно, и тихим гласом дода-
де:

– Сирота девојка... – па подигнув руку челу – она ни-
је ту сасвим као што треба.

И ако ми је било једва петнаест година, заинтересо-
вана њезном судбином зажелех дознати: је ли она заи-
ста баш луда, болесна, или је што друго с њоме.

И тада чух укратко њену историју. Некад, тамо, још
пре својих двадесет година, кад је госпођица Георгина
била млада, свежа и лепа, тамо негде у Приморју, упо-
знала се с младим морнарским официром. Звао се Лујо.
Верила се с њим. Морала га чекати, јер је с ратном мор-
нарицом правио дуги пут на Далеки Исток. Дописивали
су се прво време. Потом он престао. Она је чекала, че-
кала писма, и кад најзад и још увек нису долазила, поче-
ла је излазити сваки дан пред ријечки воз, мислећи то он
хоће, ваљда, да је изненади својим доласком. Ето, тако
она чини ваљда већ двадесет година. Иде и чека свога
Луја. Али он не долази.

Мали град јој се смеје. Неки је жале, али то су ретки.

И моје детиње срце уђе те вечери једно топло осећа-
ње, и неки тихи бол за њу, високу, мршаву, проседу, чуд-
но обучену госпођицу Георгину.

Кад сам се нашла увече у мраку у својој постељи, ви-
дела сам њена два ока, тако болна, тако пуна молбе,
управљена мени, да ме отада тај поглед не остави више
никада.

Опет смо је срели на улици. После уобичајеног по-
здрава, она ме погледа. Морала је ваљда осетити да ме
је нешто вукло њој. И упита:

– Ко вам је та мала, госпођо?

– Моја нећака...

И затим окренув се мени:

– Ви сте издалека дошли у госте... ви дакле волите путовати?

Ја једва промуцах:

– Да. Волим.

– А јесте ли били на мору?

– Јесам.

– И видели велике бродове?

– Да.

– Оне сасвим велике... што путују далеко... сасвим далеко... ваљда као и облаци, тако далеко...

Ја сам стајала збуњена.

– Волите ли те велике бродове? – понови она, некако грозничаво.

Мене обујми нека жалост за њом и рекох:

– Волим.

– Онда дођите к мени, ја ћу вам показати... имам пуно таквих ствари које ћете ви волети. Је ли да ћете доћи? Је ли?

– Доћи ћу.

Тетка ме не хте пустити госпођици Георгини никако. Вели: Она није сасвим луда, али није баш ни к свету. Страх ме, да идеш к њој.

– Не, тета, она сигурно није луда, уверавах је ја. Она се нада да ће он, њен Лујо, доћи и то је све. И за дивно чудо, од оног нашег кратког разговора, и ја се почех надати да ће њен Лујо заиста доћи. И кадгод би се кроз вео сутонске магле пробио писак ријечног воза до теткина врта, ја бих радосно шапнула: Ко зна... можда је данас дошао.

И најзад, на моје велико и упорно наваљивање, тетка ме пусти једно пре подне госпођици.

Њена кућа није била далеко. Жућкасто обојена са зеленим шалонима, на три овећа прозора, она се скоро смешкала, извирујући између румена и пожутела лишћа врта, који ју је опкољавао. На средини блиставе, храстове једнокрилне капије, сјајила се месингана лавља глава чија је отворена чељуст држала округлу алку. Са стране је висила дуга везена трака, стрпљиви посао тихих

вечери зимских. На крају те жуто и плаво везене траке висила је такође месингана алка. Помислих, звоно је, ваљда, и повукох. И заиста одазва се трзају моје руке глас звона. Срце ми брже закуца. Не знам зашто, помислих: овако звоне звона по манастирима и болницама. И нешто ми ледено проструја кроз груди: ко зна... можда је она заиста луда... Већ хтедох побећи. Али изађоше пред мене она два тамна молбена ока... У тај мах чух и кораке. Окрену се кључ, шкрипну брава и капију отвори остарија, сасвим седа, пуна, бела жена. И погледа ме својим цветноплавим, скоро детињским погледом, некако као уплашено, неверљиво:

– Но, шта ви хоћете?

Ја се ипак тад збуних.

– Знате... позвала ме госпођица Георгина... па сам... па сам, ето, дошла...

– А-а, наша госпођица... – и њено се лице развуче у широки, добри осмех... Молим, молим, уђите само.

Десетак камених степеница дизали су се до стаклених врата, на којима се указа госпођица Георгина. Њено бледо, танушно лице, с два огромна тужна ока, разведри се кад ме угледа.

– Ходите... ходите, мала...

Не, заиста, ја се више нисам бојала. Она је, и ми сви други, помислих... али можда ипак нешто другачија... нешто и не имадох довршити мисао, јер ми она пружи своје обе коштуњаве, али дуге и елегантне руке и привуче ме некако неспретно и нежно к себи. И ја јој дадох моје руке обе, са таквим поверењем као да смо се знале богзна од када.

Она се наже мојој глави, и тихо, тихо, уз уво ми рече:

– Одвешћу те... тамо... знаш...

Прођосмо кроз дуги ходник, који је мирисао на лавандул, чисто рубље и устајало воће, које се ваљда и налазило по орманима, ораховим и сјајним, прибијеним уза зид. Тад се она заустави пред једним вратима и мени се учини као да оклеваше кратки трен... па их отвори.

Соба је била весела и пуна сунца, да ми очи засенуше од нагле светлости. Морадох их затворити. А кад поново погледах, изненадих се не мало пред чудно намештеном собом. На зиду према мени, између два широм отворена прозора, једно велико Благовештење. Сећам се само Арханђела у белом, с огромним крилима, у којима је још нешто остало од лета с висина, са венцем белих ружа и великим крином расцвалим у руци. Било је још на тој слици много плавети и сунчана злата... А под сликом је нечија стрпљива и побожна рука, на пергаменту, нацртала великим златним словима, црвено осенченим: Ave miris stella... а око ње, с обе стране, као какве лепе играчке, дивни, тамни модели бродова.

– Погледај, Мала... и госпођица ми руком показује део зида собе.

– Господе Боже, узвикнух сва очарана. Безброј, безброј дражесних модела бродова је висило са свих страна. Висили су са таванице на два јака гајтана, те се лелујали у ваздуху као на валу, или су стајали на нарочито за њих удешеним полицама од тамна дрвета.

– Ово је, погледај, Santa Maria, Колумбова каравела. Видиш ли на једру лик Маријин?... Овим овде у углу пловио је Васко де Гама ка Индији. Овај овде, ту... ту баш, више твоје главе је »Мајски цвет« којим су пуританци отишли у Америку... Она два модела у углу су ханзеатски бродови из XIV века,... а онај тамо... тамо више оне слике, гусарски је брод. А овај са једрима великим и тамним, пуним ветра, са безброј мрке ужади, и с високом, високом крмом, холандски је. Видиш ли на њему Холанђанина луталицу?... Да ли га, видиш?... Волиш ли ти оне што лутају морима,... да ли их волиш?... И кад би их срела, да ли би их познала?... Што ћу ти, Мала?

Ја сам била још сва збуњена од свега тога.

– А знаш по чему ћеш познати »Оне с мора«?... Да ли знаш? По томе што воле ветре, воле таласе, воле облаке, воле све оно што хита, жури, путује... не мирује никад... никад... никада. Волиш ли ове облаке? – и приву-

че ме зиду, на коме је између безброј модела висила велика марина, само море и облаци... – Или можда више волиш ову, зове се *Безнадежна зора*?

Погледах: жена млада крај прозора чека. Напољу се види широка сива пучина морска, буром бичевана; таласи огромни, сустижу један другог, ваљајући белу пену. На хоризонту, јутро се беласа, а на столу још гори свећа. Жена је не види. Она је имала болни осмех, пун самилости, и рече:

– Несрећница... како је страшно то чекање... то није као моје чекање... мој ће Лујо доћи... ја то знам. – И тад ме прострели скоро њен строги, испитивачки, мал' не свирепи поглед.

– Је ли, и ти то знаш?... је ли?...

Глас ми није хтео из грла никако. Беспомоћно сагох главу. Она је то схватила као одобравање, ваљда, јер рече, весело, самопоуздано:

– Ми то знамо... ти и ја, је ли... Он ће доћи. А ја... ја... видиш, осећам живот мога Луја... ту, у мени... унутра, сасвим у мени... дубље него свој сопствени. И видим га свако јутро. Пре но што Марика рашири завесе на моме прозору, видим га. Буди се... и осмехне на сунце, које се ушуњало у његову собу, и милује га меко по челу. А очи његове, као два тужна изгубљена детета, иду овим светом невесело. И замисли, Мала, има срећних људи који га виде сваки дан. И с њиме говоре, и чују му глас, његов глас, сваки дан. А његовом гласу, њему се у свету одзива све, и мртве ствари, а камо ли не би срца људска... Има и таквих људи...

»Али... шта је простор... шта је размак, даљине, километри, брда, мора и долине, кад га у себи носим, мога Луја... у крви присној, најприснијој, мојој. О, некад га и тешко носим. Али главно је да је ту, са мном, у мени, увек, увек. Ми смо заједно, ми нисмо растављени, Лујо и ја. Што ме гледаш тако, ти не верујеш, је ли? Ти си једна мала луда девојка; ти мислиш да имамо само оно што можемо оком видети и руком опипати, је ли, ти тако мислиш?

»А у ствари, ми имамо само оно, поседујемо само оно што не можемо ни оком видети, ни руком опипати. Само су за невидљиве ствари људи давали све, па и животе, само за невидљиве. Тако и ја имам мога Луја, невидмог, ту... ту у мени... ту крај мене... ја нисам сама никада... а ти, и сви мислите, зато, да сам луда.«

И затресав главом, као да је хтела одагнати нешто непријатно, диже се и ухвати ме за руку, и рече тихим гласом:

– А ти и не знаш мог Луја, је ли? Ходи, ходи, да ти га покажем. – И поведе ме.

Испод овог натписа: »Поздрављам те, звездо мора...« стајала је у старинском округломе оквиру од политираних дрвета, слика младића у униформи маринског официра.

– Је ли да је леп... и драг, је ли?

Био је заиста леп. Лице к'о у мрамору клесано: мушко и озбиљно, чисто и племенито. А очи... какве још никад дотле не бејаш видела, стоје и гледају нас, у исти мах топло и познато, тако познато, и далеко, стране, као сасвим из другог света. И с тих очију, с тих широких, јасних, отворених зеница, као да падаше некаква тајанствена, нежна и чудесна светлост, на целу собу, на све те бродове, на све те слике, на госпођицу Георгину и на мене... И ја тад разумех: Он се морао чекати.

Потом седосмо на старински диван од плавог баршуна, а госпођица, из једног старог комоде изнесе безброј слика његових, пожутелих од времена, које су ми њене топле, заљубљене руке, тако нежно пружале.

– Види, само види... мој Лујо, још као дечак, имао је исте очи, као и после кад га сретох, као и пре толико векова кад сам га први пут срела.

Погледах је уплашено.

– Ти се чудиш, кад кажем: пре толико векова. А то је истина, истина жива, за коју сазнадосмо Лујо и ја кад смо се срели, оног вечера, у овом животу први пут. Било је то у Приморју. Лујо је чекао сваки дан да његов

брод пође, пут Далека Истока. Тиха, звездана летња ноћ је лежала над луком. Са старијом рођаком и пријатељицом враћах се с излета. Сишав с брода, пошле смо хотелу. И тад – пролазећи испред једне каване, за чијим столовима сеђаху још само касни гости, осетих да мој бели огртач запе о наслон столице. Тргох се, и окретох нагло, да га откачим, и моје очи сretoше друге очи. То је било само за један тако кратки трен али ипак довољно дуг да ми се кроз онај тренутни поглед успела увући једна дотле мени мени страна душа, у моју душу. И то тако интимно, присно, неповратно, крваво: за век, за вечност.

»Ишле смо даље. Али ја сам била отсутна сасвим. Осећала сам само велико звездано небо нада мном, да ме је притисло, и да га носим, као неки златни, слатки терет на плећима. А у грудима ко да су ми звонила сребрна звона, зимских у снегу изгубљених црквица, тако ми је у души било некако тихо, светло, свечано, празнично. И онда баш кад смо хтели замаћи за угао, једне слабо осветљене улице, видех... видех оно што је било пре толико векова. То је била једна северна земља, у којој има много тужних и тамних дана, не знам која, али све ми се чини да од ње није био далеко Амстердам. Зашто баш Амстердам? Ни то не знам. Тек нешто давно прочитано богзна где, било је у мојој свести: Амстердам успављује и њиха мирис магле и горка угља. Тек у тој ноћи пре толико столећа, ја угледах себе са својом пратилицом. Около црне воде, мирне и несрећне, дубоке и тајновите, леже и чекају нешто. Преда мном се преко воде диже мост, некако висок као брдо, црн и страشان. Ми се пењемо полако. Ја знам: на врху моста мене неко чека. Журимо. И заиста, горе је врт, сав у ноћи, црн. А иза висока, густа жбуна, изађе огрнут црним огртачем: Он. По очима сам га познала, и по срцу моме. Ми седамо на клупу. Моја пратилица ишчезава у мраку. Ћутимо обоје. И тад моја глава пада на његове груди, уморно, тешко кô терет, кô камен, као судбина. И ја само чу-

јем музику, од које ме срце боли до несвести, а која је-
сте његов глас, некако ближи мени од мог сопственог, и
некако бескрајно далек:

»– Како си ти мени драга... ти... ти...

»Трже ме глас моје рођаке: »Георгина, хајде брже...
како то споро корачаш... Знаш ли да је већ дванаести
час?...« И уморно се попех уз хотелске степене. А кад се
нађох сама у својој соби, није ми се хтело лећи, ни све-
тлост палити.

«Отворих прозор широм. Воде мора модре се тамно
у ноћи. А тамо... доле у луци црне се и љушкају ритмич-
но катарке бродова. У даљини где месец таласе грли,
као да давне, у детињству слушане легенде све у сребру
леже. С времена на време, са куле светиље блесне све-
тлост. Ја бројим. Не знам ни сама зашто бројим, откако
се светлост утули, па док се опет не појави. Избројим до
седам и она блесне. И тако једнако. И док сам била зау-
зета тим механичким бројањем, осећала сам да то није
Оно. Оно главно. Јер тамо у тмини мог бића је нешто
наређивало, да се настави даље, све даље, она визија од
пре толико векова, с оним непознатим младићем кога
бејаш само за трен угледала, а који је, ето, одмах заго-
сподарио: мојом душом, мишљу, целим бићем.

»Даље... а даље шта је било, питало је све у мени. И
наслоњена на прозор, очекивах, као некад дететом на-
ставак започете приче, о чаробноме принцу, наставак
визије. И моје су се очи упијале у те ноћне и црне бро-
дове у луци, и очекивале грозничаво, од њих, наставак,
који није долазио. Најзад нешто изморена напрегнутим
узалудним очекивањем, а нешто љута на саму себе што
не знађах шта је даље било, легох на диван. Мора бити
да сам за кратки часак била затворила очи, и сан ме до-
хватио, као птица. Само сад сазнах: младић у црnome
плашту је рекао: »Кад сада не можемо бити срећни, ко
зна, кроз колико ћемо се векова ми опет наћи, Једина«.
Ја се подигох. Изгледа да сам била болесница, јер ме је
тешио Он Ингомар, својом вером: чврстом, мушком,

непоколебљивом, да ћемо се ми заиста, опет наћи. Ја се завалих у постељу, изнурена. Чух ужасан крик жене. То ми је ваљда била мати. Осетих на мојим већ хладећим се уснама, две топле, љубавне усне, и чух још очајну веру:

– Ми ћемо се наћи, то знај, ми ћемо се наћи кадтад веруј о мила, веруј, то ти обећава Ингомар«. И тих седам слова његовог имена, засјаше као седам буктиња И-н-г-о-м-а-р. На пољу је кула светиља сијала. Зашто сам бројала, зашто баш до седам?

»Мучила сам се до самог јутра. И онда рано преко свог обичаја се обукох и изађох на морску обалу, да се освежим. Радње су биле све још затворене. Рибари се многи већ враћаху с ноћног лова. Ишла сам крај мора у неком чудном тајанственом расположењу, кад ме трже глас: »Добро јутро, Ина«, – очевог доброг пријатеља, лекара из Београда. Окренух се. Не поверовах себи. Крај њега је стајао Он официр од синоћ. Ингомар од некад.

»– Где си тако поранила, за Бога?

»– А ви?

»– Идем на станицу, пред рођаке. Но... гледај мене... заборавих да ти представим свога доброг познаника и младог пријатеља, сина другарице из детињства моје жене: наш Истранин, фрегатни поручник, господин Лујо Грегорчић.

»Као у сну му пружих руку.

»Шта да ти кажем, мала? Отад је почео мој сан – живот. Нешто тако неочекивано: дивно, светло и заносно, да за то речи немам. Све су ми ситне, мале, хроне, бескрилне, за онај узлет, за онај крилати замах што познадоше душе наше.

»Кад смо остали сами, ћутали смо дуго. Нисмо се смели погледати. Бојали смо се ваљда судбине исписане у нашим очима. И прве његове речи су биле:

»– Сећам вас се. Целу ноћ нисам могао заспати, питао сам се где смо се то видели ми: ва и ја. Кад се задња звезда угасила, знао сам.

»Ја сам дрхтала као у грозници.

»Да, знао сам. Те очи ваше! У дечачким сновима сам их већ познао. Из сећања. Пре неколко векова... на северу... магле и горки мирис угља...

»– У близини Амстердама... промуцах...

»– Да... и он се није чудило... да, ми се знамо... ми... ви и ја... Не чини ли вам се као откровење наш језик којим говоримо, наш матерњи језик? Да ли сте и ви осетили да је ово ми, тек кад смо заједно ви и ја, право ми. Оно је друго само конвенција.

»Сели смо на клупу, крај самог мора. Он ми је показао ратне бродове. И његов, који ће га ускоро однети. И тада се први пут погледасмо, и прочитасмо у дну зеница само једио: бол. Да ли бол од среће што смо се нашли, или бол од растанка, који вреба иза сваког тренутка.

»Заволели смо се до махнитости, изгубљено, лудачки. Нашли смо једно у другоме све. О тим данима не смем да говорим, хоће срећа да ме угуши. А било их је свега десет. Десет. Само десет. И десет ноћи чекања, да сване дан, да се нађемо.

»Још сад га видим последњег дана, како му се беласа гипка младићска силуета кроз зеленило борова. Али кад му угледах лице, знала сам: одлази. Сели смо, припијени, као и сваки дан на нашу клупу. Нисам га питала: све сам знала. Није ме питао: све је знао. Уснама ми је са усана целу душу испио. Да је однесе у себи. Неповратно, за век. Да ћу га чекати до судњег дана, и то је знао. Нисам му рекла, али је знао. Нисмо се верили речима. Али крв се крви заверила. Он зна: чекају га. Ја знам: доћи ће.

»И кад ми га бели чамац однесе, осетих да се дели мој живот од мене. Пратила сам га погледом, белог, где носи мој бели живот, моју белу срећу, мога Луја. И кад далеко на пучини пристаде уз сиво, циновско тело ратнога брода, ја видех како се уз степене успе Лујо. Још ми једном махну својом белом капом... и, и... чух сопствени крик...

»Пробудила сам се после десет дана у болници. Чух речи моје рођаке: Хвала Богу... и осетих хладан терет на глави. То је била кеса с ледом. Рекоше ми да сам имала церебралне грознице. Кад запитах за Луја, казаше: има писмо.

»Писмо! Писмо! И свако зрнце крви поста у мени крилата птица. Писмо, од Луја писмо...

У тај мах неко закуца на вратима, и не сачекав одговора уђе. То је била Марика. На малом округлом послужавнику: писмо.

Госпођица Георгина, нагло устаде, и зграби, као из безумљена, лист са послужавника. И не цепајући завој, поче грчевито вадити писмо.

– Мала види, види, шта ми пише: »Георгина, ти једина љубави моја...«

– Погледај, погледај само...

Ја се нагох. Хтедох ужаснута вриснути. На писму је стајао датум од пре двадесет година. Хартија пожутела; сва скоро у комадиће исцепкана, од силна читања...

Она је заиста луда, сену кроз мој ужаснути мозак.

Видите ли колико ме мој Лујо воли... Увек сам једина љубав његова... једина.

Страх ме све више обузимао. Ова необична соба, ове безбројне лађе, безбројне марине, ова чудна девојка, оне очи... очи Луја из старог оквира, све то заигра, пред мојим очима, игру безумних. И крете се мала сремачка кућа, и заљуља као брод на мору. Идемо ми, пловимо тако, а тамо на крми ено, није оно бокор јоргована, који ветар пред прозором њише, но пелерина капетан Луја... Плови брод Безумља, плови, а на њему нас троје: полудели капетан Лујо, госпођица Горгина... и ја... Али шта ћу ја ту с њима!... Шта ја!...

Тада се зачу кроз отворени прозор трубица переча-ра, и свежи глас дечка:

– Переца... фришких переца...

И обузе ме страховита и несавладљива жеља, да се и ја нађем крај тог срећног перечара на улици... Не могах одолети:

– Госпођице ја морам кући.

– Седите још... молим вас, седите...

– Не, не... не могу заиста, чекаће ме тетка.

– Али дођите, дођите увек, па ћемо говорити о њему, хоћеш ли Мала... дођи... преклињао је њен глас, али још више оне зажарене, успламтеле очи: дођи...

Обећах све, само да се што пре на улици нађем.

А кад се за мном залупи тешка храстова капија, и зазвекета метална алка из чељусти оног месинганог лава, ја се постидех, из дна душе, до дубина најтананијих мога бића. И тако ужасно постиђена, трчах збуњена до теткине куће. Затекох је као и обично, тиху, с књигом у руци на тераси, коју је обавијао пурпур јесењег лишћа.

– Шта је с тобом, ако Бога знаш, како то изгледаш, дете?

– Оно је ужасно... госпођица Георгина... њој се мора рећи да је оно писмо двадесет година старо... или је она већ толико изгубљена...

И онда, опуштених руку, сва дрхтава, испрекидано испричах тетку моју посету...

– Но, шта је, какво писмо?

Она ме је гледала оним својим увек по мало влажним, дубоким и паметним очима, тако благо, да се од тога погледа и мој немир почео стишавати.

Па ипак, нешто ме је гонило, да треба што учинити за несрећну госпођицу Георгину.

Тетка, ипак јој треба рећи истину, треба је лечити.

– Ходи, седи крај мене. Па загледав се у даљини рече: Од чега хоћеш да је лечиш? Од њенога сна, је ли? Па то јој је све што има, то је њен једини лек. То богатство љубави за тог њеног Луја, и та вера у њега. Вера. Знаш ли ти шта значи тако, веровати неком без граница? Да, дете, ти то још не знаш. Али, ја ти кажем, не узимајмо јој, не узимајмо јој тај Сан, ту Веру, немојмо од богатства

њеног правити убогу сироту. Оставимо госпођицу Георгину с њеним Сном. У замену јој не можемо ништа дати. Пустимо је. А ти, драга Мала, знај да је исто толико велики злочин човеку узети његов Сан, као узети му и његов живот.

Ужасно сам несрећна била тога дана. А ноћ кад је дошла и тишина пала на мали градић, да се чуло само довивање петлова из дворишта, одавно сам већ лежала у постељи, и сан никако није хтео на моје очи. Мучила ме је моја малодушност од јутрос. Што не остадох крај оне несрећне девојке, која је имала неисказану потребу да је неко ту крај ње, који ће још веровати у тај њен Сан!

Заспах. Тад се отшкринуше врата собе, и уђе Она. У старомодну жуту жакету, с танушним бледим лицем и огромним очима, наже се мени и болним гласом запита:

– Зашто си ме изневерила, Мала?

Потом оде. Ја потрчах за њом. Али гле, на улици, она је расла, расла, да су јој очи допирале скоро до плавила неба, око чела јој пловили бели облаци, косе јој миловао ветар, онај исти ветар, који воле они с мора. А кад подигох моје обе руке за њом, оне нису могле стићи ни до скута њезиних.

Најзад се приближио и дан мога поласка. У очи самог дана пута одох опет к њој. Морала сам.

Неки ме страх хватало, али сам морала. Било је по подне.

Зазвоних на вратима. Марика их отвори:

– Ох, како ће наша Госпођица бити срећна. Баш јуче каже: Мала ме заборавила.

Попех се уз степене. Девојка закуца на врата, и ја уђох.

То је била мала веома пријатна трпезарија. Госпођица Георгина је баш постављала сто. За двоје.

– О, дошли сте!... Ево, ја удешавам сто... па онда, Бога ми, морам журити...

– Куда? – упитих.

Она ме прекорно погледа:

– Па на станицу, за Бога, мој Луј може доћи...

– Ах – да...

Она је трчкала око стола, намештала кокетни чипкани столњак, ређала тањире, кристалне чаше, с таквом љубављу, преданошћу, с таквим осмехом, као да се у те незнатне стварчице улевала сва богата душа њена. Најзад ме погледа:

– Је ли да је сто леп? Сад идем у врт... донећу све беле руже што имамо... оне тако лудо цветају, сваки дан пуно нових пупољака... Мој Лујо воли бело цвеће... И зими га негујемо у саксијама... И зими мора бити увек пуно бела цвећа у нас. То већ сви у граду звају... па кад се која удаје од девојака, шаљу увек код нас по беле цеве.

Тад Марика уђе у собу и даде јој баштенске маказе. Госпођица Георгина отрча у врт.

Наћох се са служавком сама. Она ме погледа нежно:

– Хвала вам, мала гошоћице, што сте дошли. Ми смо тако саме, моја несрећна госпођица и ја. Ја сам је отхрањила још од пете године, кад без матере остала. Волим је као своје дете. Ето видите нашу несрећу. Страшну. И крајем кецеље обриса очи.

Ја сам, збуњена и до дна душе болна, ћутала.

– Сад је још добро. Али има дана кад се врати са станице очајна што га нема. Онда је ухвати право безумље. Чупа косе, лупа главу о зид, грува се у груди чим стигне. Ваљда је тад свесна, више но сад, да јој он никада више доћи неће, јер онда обично виче:

»– Лујо... твоје очи... твоја уста... где си ти жив... Овако с фантомима не могу више, Лујо... не могу више...

»Ја јој онда обично дајем оне прашкове што је доктор оставио. Положим је у постељу, метнем јој главу у моје крило ко кад је мала била, хладим јој чело и следе очи, и певушим јој тихо, сасвим тихо, песму којом сам је некад успављивала:

Пловила је по мору галија,
У галији окован делија...

И то је најзад, мало помало, смири. Али сутрадан је као тешки болесник. Исцрпена, испијена, бледа. Једва би се на ногама држала. И онда, богме, не може она на станицу. Тад ја преко улице викнем, и тамо из Натошевића хотела дође покућар, ћорави Алекса.

»Онда се она наслони на мене, изађе на доклат, и објашњава Алекси како му треба изаћи пред ријечки воз на станицу и викати: »Госпо'н Лујо Грегорчић!... Госпо'н Лујо Грегорчић!...« Алекса онако ћорав и неспретан трчи и виче, док главом не удари о оне велике сунцокрете... тамо доле. Зна он: добиће за то неколико круна, а на станицу неће ни отићи.«

У тај мах се отворише врата: Госпођица Георгина је имала пуно наручје белих ружа, белих георгина, белих каранфила, белих шебоја. Хоћеш ли да заједно окитимо сто?

Срдечно јој помогох. Насред стола, у широки кристални суд, метиусмо све беле руже, сем неколико најлепших које је положила крај његовог тањира. Остало је цвеће разређивала по соби. Потом би се удаљила за који корак и посматрала да ли је довољно лепо, да ли ће се њему допасти. Тад јој поглед паде на часовник: – Охо... ја се морам журити. Изађосмо на улицу. Опростисмо се код првог угла. Она ме узе за обе руке, мало ме подиже, и пољубив ме у оба образа – оде.

Ја сам стајала и гледала за њом. Журно је корачала госпођица Георгина, висока и танка у свом старомодном жутоме жакету. И гле... као оне ноћи, сва је расла, расла, према далеком хоризонту, недогледне равни сремачке.

А доле, више станице сребрила се небом прва звезда.

Године су прошле, много година кад се с тетком понова нађох. У другом граду, под другим околностима.

Седели смо према реци, коју су секли бродови у плавило предсутона.

– А Госпођица Георгина, шта је с њом било?

– Једно јутро, после тешког нервног напада, нашли су је мртву. Веле лекари, срце је изневерило.

– Срце?

– Да. У руци јој нашли згужвано, пожутело старо писмо, у коме се још једва могло читати: Једина љубави моја...

С Дунава је долазио хладан ветар и ми се дигосмо. У тај мах зачу се писак воза преко моста. Ријечки. И ја угледах Њу: повисоку, мршаву девојку, у старомодном жутоме жакету, с огромним, болним очима, и чух где рече:

– Извините... ја журим... морам на станицу вечерас може доћи Он... мој Лујо.

Јована Реба

СПИРИТУАЛНА ПРОЗА ЈЕЛЕ СПИРИДОНОВИЋ САВИЋ

Јела Спиридоновић Савић родила се 11. јануара 1890. године у Шапцу, у богатој трговачкој породици грчког порекла. Била је изузетно образована жена: после завршене основне школе и гимназије у Шапцу студирала је филозофију на универзитету Нотердам де Сион у Трсту, а школовање је наставила након Првог светског рата на факултетима у Њујорку, Минхену, Монаку и Бечу. Писала је поезију (*С уских стџаза* (1919), *Вечитије чежње* (1926) и *Јесење мелодије* (1939) и религиозни еп *Перџаменџи* (1923)), прозу (*Пријовеџке* (1939)) и есеје (*Сусреџи* (1944)).

Три се идејно-мотивска круга преплићу кроз њено књижевно стваралаштво: апостолски – у којем су поетски визуализовани носиоци сакралног (мистици, свеци и мученици); природни (карактеристичан за поезију) – поглед изнутра на феномене флоре и фауне, антропоморфних бића са људским емоцијама; и коначно, феминолошки круг – у којем је залеђен ковитлац плаховите, компликоване, зачудне женске енергије. Њено целокупно стваралаштво заснивало се на уметничким и научним интерпретацијама различитих аспеката религиозног мистицизма – од варирања мистичких тема и мотива (у поетском изразу) до алтерације библијских легенди и живота средњовековних мистика (у прозном исказу).

Године 1939, Јела Спиридоновић Савић објављује две књиге: поетску збирку *Вечерње мелодије* и *Пријовеџке*. Прозни и поетски текстови чине складну целину, која представља уметничку реализацију хришћанског

концепта о потрази за савршеном врлином, о жртвовању и екстази духа.

Прозну збирку чини пет приповедака: „Пале се светиљке градске“, „Хармоникаш“, „Госпођа Георгина“, „Мала служавка Марија“ и „Сан Марије из Магдале“. Главне јунакиње/јунаци рађали су се у приповеткама, а духовно расли и усавршавали у песничким световима, осликаним на страницама дела *С уских стіаза*, *Періаментіи*, *Вечіііе чежње* и *Јесење мелодије*. Њихов спиритуални садржај је исти, само је експресивни глас омеђен другачијом формом: прича о психотичној госпођи Георгини која цео живот чека својег љубавника обрађена је раније у „Песми полуделе“ и у песничком циклусу „Дневник уседелице“; приповетка „Хармоникаш“ конгруентна је песми „Фебруар“, о чему ће касније бити више речи. Песникињине фасцинације, опсесије, измаштани ликови, предели и сновиђења вечито се преламају кроз исти спектар емоција и чежњи за недоживљеним, недостигнутим и непознатим. Оно што их веже и не дозвољава да се распу у мисаони безброј јесте њихова мистичка аура, њихова религиозна, јеванђеоска суштина. Уграђујући Исусову поруку о безусловној љубави у своје јунакиње/јунаке, она их је ослобађала малограђанских оквира, бремена полног идентитета, материје и времена.

У својој књизи *Женска традиција* критичарка Илејн Шоуволтер је закључила да је књижевност коју су стварале жене прошла кроз три развојне фазе: „Прво наступа дужа фаза *иміііаације* преовлађујућих модела доминантне традиције, затим *іоунуііарњење* њених уметничких стандарда и схватања друштвених улога. Затим наступа фаза *іобуне* против ових стандарда и вредности и *одбрана* права мањина и њихових вредности, укључујући и захтев за самосталношћу. Коначно, наступа фаза *самоііікрића*, окретања ка себи растерећеног извесне зависности од главних токова, трагање за идентитетом. Прикладни термини којим би се могле означити фазе у

књижевности коју су писале жене били би *Женствена, Феминистичка и Женска*¹. Ако посматрамо из тог угла, можемо поставити тезу да Јела Савић ствара у *женственој* фази, прилагођавајући свој израз форми реализма. С друге стране, она је извршила значајне промене у схватању друштвених улога ликова, што ћемо показати на самом тексту.

Као што смо већ напоменули, књижевница је у своју прозу инкорпорирала стилске елементе, мисаоне фрагменте, ликове, слике и сликове из широког спектра своје песничке уметности. Духовно сродни текстови: приповетка „Хармоникаш“ и песма „Фебруар“² (из збирке *Јесење мелодије*) развејавају мистерију о усамљеном свирачу-луталици, који оплемењује звуцима. Међутим, прича није само прозна експликација судбине лирског јунака. То је пре свега је литерарни пачворк стилова, импресија и емоција. „Силазак“ мистичног јунака са планине, обогаћен елементима фолклорне фантастике, означава крај зимског мртвила и блиставу раскош рађања новог годишњег доба:

„Вероваху више његовом доласку, но и самоме календару. Јер, ударе ли хладни ветрови, и поплаше се мраза сељани, за своје бело процвале воћњаке, а оно тек неко рекне:

Био нам је Павле прошле недеље. Неће мраз.

И заиста, после Павлова доласка пукло би пролеће у свом своме сјају и плавети, чекајући жудно наручје лета, да се у њему изгуби и сагори.“³

Јела Савић је у овој приповетки истраживала индивидуалну проблематику човека који може само да дарује лепоту и љубав, али не и да прима. Хармоникаш Павле је попут грчког митског јунака, краља Миде: својом музиком, сваку људску бол претвара у злато, у радост и уживање, али је на том путу осуђен на самоћу. Они са којима ступа у емотивне односе, завршавају трагично: у смрти, болести, лудилу. Таква је судбина љубавнице Би-

љане, коју је желео да заштити од себе самог. Свестан немогућности да се усади у један простор, да живи мирно, без чежње за даљинама, за променама места и људи, он ју је оставио. Епилог љубавног разочарења било је лудило. Њена судбина је следећа карика у низу текстова Јеле Савић о различитим димензијама бола оних које узалуд чекају вољеног. Уједно, Биљанин трагични завршетак је прозна експликација „Песме полуделе“⁴, у којој јунакиња окове који стежу помрачени ум доживљава као венац цвећа – поклона од изгубљеног љубавника:

„И дадох јој са шешира свежањ цвећа пролећнога.
Кад сам се до године вратио, није ме познала. Оно цвеће давно сухо, давно свело, постао сам ја – Павле. Њега је љубила, њему је говорила, њега миловала. А кад јој рекох:

– Биљана, зар ме не познајеш, ја сам твој Павле, твој...твој...

– Ниси...ниси...мој Павле мене воли...и зато ме не оставља никада, он је уз мене увек...увек...

Побегао сам из села и ја као луд.“⁵

Трагична је и судбина другог главног јунака приче – сирочета Јована (Малог), кога Павле усваја и води са собом по свету. Њихово срећно луталаштво, обogaћено љубављу и нежношћу, прекида хумана и разумна одлука о прекиду заједништва, како би дете добило стални дом и адресу, сигурност и место у друштвеној заједници. Коначност Павлове одлуке да Малог преда својем пријатељу столару на занат доводи дете у стање клаустрофобије и очајања. Посао столара добија опскурно, језиво значење, јер мајстор прави мртвачке сандуке: „Ове мање... Ти иду бело. То је за млађарију. А ови велики – мрко. То је за озбиљан старији свет.“⁶

Судбину Малог осликава живот у радионици, међу симболима смрти:

„И Малом дође чудна мисао: да у овоме градићу људи нису људи, и живот није живот. Не креће се ништа.

Не иде ништа. Све је дрвено, мртво и стоји. И обузе га ужас од ових мириса боја и туткала, ужас од тих прича, и од тог суседства и те средине...“⁷.

Кроз фантазмагорије Јеле Савић непрестано се провлачи клаустрофобична визија седентарног живота и чежња за бегом у непознату димензију, неомеђену људским правилима и слабостима. Управо то је тежиште теорије Сандре Гилберт и Сузан Губар о психозама „лудакиња из поткровља“⁸. Захваљујући својем интелектуалном богатству, друштвеном и материјалном положају и биолошкој специфичности (немање деце), Јела Савић имала је атипичну слободу и могућности да се духовно развија, стиче искуства и креће изван оквира српског патријархалног друштва. Међутим, условљеност те слободе ју је жигосала изнутра, јер јој није природно дата, већ освојена, поклоњена, само захваљујући моћи и статусу мушког партнера. Зато је толико стежу окови наметнуте лицемерне слике о себи као „модерној жени“ и толико боли судбина оних који немају исту привилегију: слободу да мењају своју судбину. Мрачна анксиозност и потиснути бес осликани су у затвореном простору радионице из приче, у наслаганим мртвачким сандуцима за децу и за одрасле. Једини излаз за Малог је, наравно, бег. Међутим, бег је немогућ, као што је немогуће бити слободан у свету омеђеном друштвеним правилима. Једина ствар над којом човек/жена има потпуну контролу је биолошко постојање, и то је једино што себи реално може да одузме. Разрешење зато долази у виду болести и смрти, која Малом доноси жељену слободу, а Павлу катарзу – схватање суштине активног чина љубави:

„Ујутру је Мали био у далеку, далеку граду, можда на Павловој сјајној звезди. Метнули су га у један од оних белих мајстор-Маркових сандука „за млађарију“. И однели га, Малог, однели...“

„Седео је у механи Павле хармоникаш сам. И први пут је био свестан да је у животу сам. Сасвим сам. Мали спава под снегом, мисли он, већ му је ено завејана она

његова кућица вечна. Али не, Мали није тамо. Мали је сахрањен у његовој крви.“⁹

Женска психоза због неиспуњене љубавне чежње један је од основних мотива у уметности Јеле Савић. У поезији је експериментисала са различитим облицима женског искуства обремененог сазнањем о одбачености, узалудности чекања и бесплодној љубави, која се на крају трансформише у мржњу према самој себи. Меланхолија, потиснути бес, психотична стања, халуцинације и жеља за смрћу – то су различите манифестације менталног стања лирских јунакиња транспонованих из песничких збирки у духовни простор приповетке. Дата симбиоза љубавне екстазе, очаја и лудила је испевана је на страницама поетских кругова, а потом продубљена и проблематизована у причи „Госпођа Георгина“.

Књижевницу је неодољиво привлачила опскурна страна људске душе. То је њена коб, која је нагони да се огледа у очима, изгубљеним у тајанственим дубинама, где живе авети несвесног и потиснутог:

„Очи, које су као пламени гореле, гореле и згарале. И нешто ме тамно, али силно привуче тим очима. Да, чудом такве очи имаћаху сви они, за које сам се дубоко везивала била, детињим срцем својим. Такве су очи биле оног несрећнога, бледог и тужног калуђера који је по нашем граду, више пролећа, купио милостињу за манастире у Св. Гори, и кога су једнога јутра нашли обешеног на раскршћу првог села. (...) Такве је очи имала и она, моја несрећна наставница, коју једнога дана нађоше бледу, непомичну, на поду њене собе, са тако малом црвеном раницом на слепоме оку да се просто није могло веровати да се и од тога умрети може.“¹⁰

Индивидуе чије су духовне и емотивне димензије сувише широке да би стале у (мало) грађанске оквире увек су стигматизована болом насталим услед вечитих немира и чежњи за сагледавањем краја и циља спиритуалних лутања. Док неки спасење налазе у религиозним контемплацијама и мистичкој екстази, постоје и они ко-

ји своју трансцедентну жудњу везују за друго људско биће. И такви страдају највише. Њихова очекивања су ирационална, неограничена и обременена неком стравичном тајном, која у себи носи хамлетовску условљеност. Овакве идеје су дубоко прожимале свест и дело Јеле Савић. Сублимирала их је у трагичном лику госпођице Георгине, главне јунакиње њене, уметнички најзрелије, прозне творевине.

Тема приповетке је *дежави* већ опеваних фантазмагорија остављених и емотивно растројених јунакиња из поетских збирки. У раној младости, Георгина је страствено и безнадежно заволела морепловца Лују, са којим је провела само неколико летњих дана на приморју. Од тог догађаја је креирала нови живот; саткала га је од маште и вере у поновни сусрет, односно од наде да ће је љубавник пронаћи и спасити од изолације на коју се заветовала у љубавној заслепљености. Психотични круг, у који је заробљена, врти се непрестано око круцијалног догађаја – писке локомотиве вечерњег воза из Ријеке. Јунакиња негује своју фобију кроз лажну увереност да ће он једне вечери изаћи на железничкој станици, где га свакодневно очекује већ двадесет година. Њен дан је испланиран кроз кореографију женског удешавања и припремања за долазак љубавника. Кулминација наступа пред вече, када хита на станицу, а потом долази до ноћног пада, до спознаје да је све само обмана. Тада њено лудило прераста у *луцида интјервала*:

„Али има дана кад се врати са станице очајна што га нема. Онда је ухвати право безумље. Чупа косе, лупа главу о зид, грува се у груди чим стигне. Ваљда је тад свесна, више но сад, да јој он никада више доћи неће, јер онда обично виче:

– Лујо... твоје очи... твоја уста... где си ти жив... Овако са фантомима не могу више, Лујо...“¹¹

Дубину и комплексност њене болне зависности од *фантиомској* љубавника ауторка наглашава фантастичним елементима љубавног догађаја из младости:

„То је било само за један тако кратки трен, али ипак довољно дуг да ми се кроз онај тренутни поглед успела увући једна дотле мени страна душа, у моју душу. И то тако интимно, присном неповратно, крваво: за век, за вечност.“¹²

Први сусрет Георгине и Луја био је осветљен ирационалним сазнањем о постојању паралелних светова, у којима се двоје љубавника давно раније растало и чекало вековима да их судбина поново споји. Међутим, растанак је уследио после десет дана – он је отпловио на Далеки исток. Избезумљена од бола, главна јунакиња доживљава нервни слом и тада почиње нова фаза њеног живота, саткана од фантазије, очајања и вечног чекања. Љубавна писма која је у почетку добијала само су хранила њену нарастајућу психозу, дајући јој лажну наду и моралну потврду за истрајавање у вези са *фанишомским* љубавником.

За трагичну заблуду госпође Георгине није било могућности разрешења у реалном свету. Као што сугерише ауторка, болесна опсесија представљала је једини излаз из наметнутих малограђанских правила и спасење од бола због различитости:

„Па ипак, нешто ме је гонило, да треба што учинити за несрећну госпођицу Георгину.

– Тетка, ипак јој треба рећи истину, треба је лечити.

– Ходи, седи крај мене. – Па загледав се у даљини рече: Од чега хоћеш да је лечиш? Од њенога сна, је ли? Па то јој је све што има, то је њен једини лек. То богатство љубави за тог њеног Луја, и та вера у њега. Вера. Знаш ли ти шта значи тако, веровати неком без граница? Да, дете, ти то још не знаш. Али, ја ти кажем, не узимајмо јој, не узимајмо јој тај Сан, ту Веру, немојмо од богатства њеног правити убогу сироту. Оставимо госпођицу Георгину с њеним Сном. У замену јој не можемо ништа дати. Пустимо је. А ти, драга Мала, знај да је исто толико велики злочин узети човеку његов Сан, као узети му и његов живот.“¹³

У савременој психологији се приказани елементи (осећање зависности, анксиозности, очаја, психички бол који прераста у физички) дефинишу као индикатори опсесивне љубави. Болесна везаност за друго биће, претвара се у сопствену супротност, те се сва она суптилна осећања трансформишу у нешто несавладиво, мрачно, тескобно и обеспокојавајуће. Осећања су помешана и тешка у опсесивној љубави, а над њима доминира анксиозност, и то као преовлађујући доживљај.

Према теорији психоанализе, еротицизам је базиран на инфантилној потреби за прихватањем, примањем и задовољењем потреба. Међутим, када наше *примитивне*, на инфантилном нивоу формиране потребе нису задовољене, љубавне емоције смењују осећања мржње и (ауто) агресије. Управо то је слика агоније у којој Јела Савић приказује тренутке Георгинине спознаје губитка вољене особе. Узроке адиктивне љубави психологија тражи у инфантилном периоду: ако човеку није пружена здрава љубав у периоду када се формира његова личност, он може тражити пажњу и покушавати да пропуштено надокнади кроз стварање дисфункционалних веза у зрелом добу. Дата теорија се рефлектује и у лику главне јунакиње: ауторка указује на то да је рано, тј. као дете остала без мајке.

У својој књизи *Obsessive Love. When It Hurts Too Much To Let Go* (*Опсесивна љубав. Када претвише боли да некој љуститије*), др Сузан Форвард и Крег Бак наводе да је одбацивање кључни окидач овог типа емоционалне реакције. У опсесивној љубави је све болно. Таква љубав подразумева преплављеност размишљањима и осећањима о правом или жељеном партнеру, незајажљиву потребу за поседовањем партнера, а свако одбијање, односно физичка или емотивна недоступност води у самодеструктивно понашање:

„Опсесивни љубавници имају заједничке карактеристике: верују да их само особа коју су фиксирани у свом уму може усрећити и испунити – особа која је опсесив-

на не може прихватити да неко други буде срећан, док он пати у својој нереализованој жудњи“¹⁴.

Ако личност госпођице Георгине проучимо у светлости савремене психолошке теорије о опсесивној љубави, открићемо изненађујућу сличност психофизичке агоније главне јунакиње са идејама савремене теорије о фазама прогресије датог феномена. У књизи *Confusing Love with Obsession (Kag se oјsesија њојреишо схватѝи као љубав)*, психотерапеут Џон Мур створио је хипотетички приказ „точка опсесивне љубави“ – четири степена у еволуцији опсесивне љубави. Као што ћемо видети, његова експертиза у потпуности одговара прозној еволуцији љубавне психозе главне јунакиње. Прва фаза је фаза привлачења. У тој фази, особе склоне опсесивним емоцијама пожурују ступање у однос, тј. склапање везе, често заснивајући комплетну перцепцију на физичком изгледу одабраног субјекта и занемарујући карактер, личне преференце, потребе, жеље... Емоције се описују као бесконачне, другачије од свега осталог, свега претходног, чаробне, свеокупирајуће, као и сам однос. Такво емотивно стање кореспондира уводу љубавне приче, халуцинацији о сусрету у ранијем животу и стварању емотивне везе. Друга фаза често је преломна. Особе склоне опсесивној љубави стварају илузију интимности без обзира на осећања и присутност партнера. У овој фази се често јавља депресија, озлојеђеност, нелагодност у вези и тензија. То можемо упоредити са јунакињиним континуираним двадесетогодишњим истрајавањем у фантазији о вези са непостојећим љубавником и њеним свакодневним одласцима на станицу. У трећој фази долази до ескалације свих ранијих осећања и појачавања притиска на партнера, што изазива још већи степен анксиозности особе која се опсесивно везала. Последња, деструктивна фаза је и најопаснија.

„Завршава се или окончавањем везе и одласком партнера или ескалацијом агресивног понашања опсесивне особе која је до тада већ дубоко у депресији, стра-

ху, љубомори и смењивању оптуживања самог себе за распад везе и беса и мржње уперених ка партнеру који је напустио везу, или се јављају суицидалне и агресивне мисли које, без психолошке помоћи, могу постати реалност¹⁵.

Деструктивност и самокажњавање главне јунакиње у моментима које можемо дефинисати као *луцида интервала* пример су психотичне ескалације емоција и растројства личности. Иако јунакиња не извршава самоубиство, цео њен живот је метафора за психичку смрт индивидуе која је свесно иступила из друштва, реалности и рационалног размишљања и деловања. У свету фантастике и опсесивно-компулзивних радњи, јунакиња се изоловала од свега што би је могло вратити у стање „нормалности“. На тај начин се несвесно заштитила од бола реалне спознаје, који би је и физички уништио.

Еволутивни ток љубавне психозе у приповетки „Госпођица Георгина“ коресподентан је датом психолошким приказу опсесивне љубави. Перципирана из ове перспективе, приповетка функционише као уметничка анализа рационалног и ирационалног у женској психи. Субверзија структуре љубавне приче без љубавника, као и модификовање традиционалне женске судбине у оквиру реалистичког приповедања чине овај текст уникатним и значајним у савременом промишљању маргинализованих дела српских књижевница.

У својем опсежном критичком приказу збирке *Приповећке* Боривоје С. Стојковић је закључио:

„Г-ђа Савић није уметнички приповедач, али има уметничку душу. Не претерујемо ако кажемо да се она овога пута приказала више као песник него као приповедач. Служећи се притом разним песничким средствима, чисто осећајним изражајима, она се тешко повиновала мирном, срећеном току и планском оквиру приповетке“¹⁶.

Главне јунаке и јунакиње приповедака критичар доживљава као моралне личности, обележене судбинском

трагичношћу, тј. „одређеном врстом велтшмерца”¹⁷; њихова природа је романтично-сентиментална, али им поступци често нису довољно психолошки мотивисани. Они су више плод лирске фантазије него синтеза различитих типова личности, изнад животних околности.

„Засновани [су] на песничком осећању живота, а то осећање је овде у служби моралног идеализма. Ликови су живели не дотле докле су хтели животни услови, него докле је трајао тај песнички доживљај, занос, даровит и топао госпође Савић”¹⁸.

Критичарка Паулина Албала-Лебл је, анализирајући приповетке, кренула од исте тезе од које и Стојковић, односно од синонимије песничког и прозног језика ауторке. За разлику од овог критичара, она сматра да је лирски карактер дела и његова највећа уметничка вредност: „Тих пет приповедака су чиста лирика, доведена до екстазе, до свог пароксизма, у којима свакако, не треба тражити слику наших људи, ни наше средине, ни наших нарави. Јер личности које описује гђа Савић, и које описује врло минуциозно и рељефно, само су конструкције једне fine песничке инвенције, које нисмо никада сретали, нити ћемо икада срести међу нама”¹⁹.

У прози, као и у поезији, Јела Спиридоновић Савић имала је потребу да се истражи, идентификује и разреши конфликте са сопственим егом и са светом који је окружује, да глорификује хришћанску филозофију љубави и да је ослободи полних обележја. Овај последњи циљ је био и најважнији за њу, али и најболнији – када жена ствара уметничко дело под окриљем религије, конфликт је неизбежан. Она прво мора да се ослободи наметнутих стереотипа о дихотомији жене, вредноване као анђеоло/вештица, и тек тада може да се препусти интроспекцији, без страха од сопствених осећања, мисли и дела; без страха од кривице и мизогиније патријархалног друштва. Трагична расцепљеност између два антипода: тела и духа; сексуалности и душе, стигматизовала је њен мисаони и животни пут, омогућивши јој да из

мрачног тунела унутрашњих фрустрација, страхова, чежње и кривице искристалише своје најбоље уметничке текстове. Стога је експресивна моћ књижевнице на врхунцу управо када поетизује духовну путању индивидуе, комплексни однос субјекта и света, обременен противуречним осећањима: страхом од *Друџих*, жељом за бегом и свешћу о сопственој ограничености у ригидној патријархалној средини.

У проблематици изгнанства Јеле Спиридоновић Савић из послератног књижевног канона нема ничег необичног. Жена која поетизује своју интиму и освештава родну проблематику у патријархату, изгубљена у чежњи за метафизичким екстазом и бескрајно равнодушна према императиву политички коректних вредности југословенског хабитуса, није могла да опстане као уметница. Дух њених најбољих остварења, у којима је остварена симбиоза религиозног мистицизма и женске суштине, васкрсао је тек у посткомунистичком социјалном и културном пејзажу – кроз процес деконструкције прошлости. Ослобођени баласта политичких и полних конотација, ови текстови нам се намећу својом зачудном естетиком, оригиналношћу и феминистичком провокативношћу, те у потпуности заслужују књижевноисторијску ревалоризацију и књижевнотеоријско превредновање.

¹Шоуволтер, Илејн (1977), „Женска традиција“, URL<http://www.zenskestudie.edu.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=193&Itemid=41>. Страна посећена 14.07.2008.

² „Фебруар

Сам у снегу.
Завејане све су шуме
и сви путеи.
Све около бела прича,
која ћути.

Ал кад ових снежних брда са обронка
виђах светлост,
тада хитах људ'ма доле.
Неки од њих, звуке моје хармонике,
кажу: воле.

Проведемо заједно ноћи.
Потом журим јутром даље.
Са искрајка, мој им глас још „Збогом“
шаље.

Некад, кад сам већ далеко,
тад се моја песма често њима враћа.
Неки од њих рођена су моја браћа.

Познамо се и у зимском полумраку
по некоме невидимом тајном Знаку.

Сам у снегу.
Завејане све су шуме
и сви путе.
Све околу бела прича, која ћути.“
(Спиридоновић-Савић, Јела (1939), *Јесење мелодије*,
Штампарија С. Б. Цвијановић, Београд, стр. 64).

³ Спиридоновић-Савић, Јела (1939а), *Пријовешке*,
Српска књижевна задруга, Београд, стр. 43.

⁴ „Песма полуделе

Тешко мене стеже овај
венац росних белих ружа,
а души ми тако болно
срцу жао:

Он је целог свога века путовао
цвеће брао и сплитао,
да би најзад овај венац
мени дао.

Како тешко носим руже,
како их је само мени мого дати

када нисам више млада
нити лепа
јели матери?

– Кћери моја,
ти не носиш венац ружа
то се твојем челу болном
кобно нагле
страшне магле.

– Мати ја знам друго знање.

Види књигу, гледај слова,
њом се мени љубав каже,
тако чиста, тако нова
као врти мог детињства
белих Снова.

– Кћери моја,
та је књига царство бајки
златних Снова то су слова,
али није, није твоја
књига ова.

– Мати ја знам друго знање.

Када ноћу сви спавају
тад на окно Он ми куцне,
долази ми сваке ноћи
и по ветру и по снегу
да погледа овом мојом тужном собом
да ми каже:
„Ја сам с тобом...“

– Кћери моја,
болно моје туговање
то о прозор ветар крши,
нашег ора голо грање.
Ове речи из углова,
слуша само Очајање.

Мир.....
просеца га тихо...тихо
болно мајчино јецање.

Док се једна бледа рука,
челу диже...челу пружа,
тамо, где га стеже венац
невидимих белих ружа.“
(Спиридоновић, н.д., 1939, стр. 19)

⁵ Спиридоновић, н.д., 1939а, стр. 49.

⁶ Исто, стр. 50.

⁷ Исто.

⁸ Гилберт Сандра М., Губар Сусан (1984), *The Madwoman in the Attic : The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*, Yale University Press, New Haven and London.

⁹ Исто, стр. 56.

¹⁰ Исто, стр. 59.

¹¹ Исто, стр. 75.

¹² Исто, стр. 67.

¹³ Исто, стр. 73.

¹⁴ Forward Susan, Buck Craig (1991), *Obsessive love. when it hurts too much to let go*,
URLhttp://en.wikipedia.org/wiki/Obsessive_love> Страна посећена 8.7. 2010.

¹⁵ Moore, John (2006), *Confusing love with obsession: when being in love means being in control*,
URL <http://en.wikipedia.org/wiki/Obsessive_love>. Страна посећена 08.02.2010.

¹⁶ Стојковић, Боривоје С. (1939), „Приповетке Јеле Спиридоновић Савић“, *Правда*, Београд, 35/1939, стр. 12388.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Лебл – Албала, Паулина (1939), „Јела Спиридоновић Савић : приповетке“, *Летопис Мајнице српске*, Нови Сад, 113, 351, 5-6, мај – јуни 1939, стр. 490-491.

Нико Бартуловић

СИНОВЉЕВА ГОСПОЈА

I

Грачишће се и прочуло по Мати Остојићу, још док је младић био. Чудно село: педесетак кућа на чуњастом бријегу уз море, једна сврх друге, а на врху им црквица. Сви су кровови камени и окречени у бијело, а сва врата без вратница. Нико нема много, а Мате Остојић најмање. Крчи се крш и псује се на крупу, а кад нема буре, лови се риба. Али бура, као да јој је то ћаћино, повија се око Грачишћа и онда, када јој другдје нема ни трага.

Матин отац једини је намро велику кућу. Смијешно, али је тако. Наслиједио је од дједа и прадједа и остала ту: велика, а празна. Прича се да је неки прадјед гусарио, па пропио као што и добио. И сада три мање собе још некако испуња Мате са женом, сином и двије кћери, али у ону велику ни крпе да се објеси, а камо ли комад покућства. Једва се нашле даске, да се у мањим собама скалупе три лежаја, и то све по поду.

Како било, тек Мате има „палац“ и поноси се тиме. А свако чудо у његовом је палацу. У великој собетини игра под као да је на перима, а висока је тако, да се и највећа људескара може да испружи, а да не удари главом о греде. Нико се не сјећа када је окречена, а имена сигурно трију генерација исписана су на зидовима. И ништа не може без ње. Је ли плес у покладама, или веће пировање; је ли навртање оспица, или бирање главара, увијек се иде у Матин палац. И гласови се ту дају, када су велики избори. Мати се онда чини, да је и сам нека власт. „Држава!“, вели. А тек комедија, то поготово! Је ли дошао циганин да показује медвједа; или гаталица са

папагајем; или Калабрези са сурлама; или Хваранин са живим туљаном, све је у Матиној соби. Па макар дошао Студенчанин са кожом од вука за пола новчића да је видиш! „Театар!“, вели са поносом Мате. И чим му дође тако нека „трупа“, само обилази селом и прича.

Из Грачишћа мало ко полази у свијет, осим Мате. А он, само што дохвати врећицу, па пут под ноге. Једампут оде на Поглаварство, други пут скокне до Сплита, трећи пут на пола пјешице до Метковића, а каткад и даље. Па, – кад се врати!... А ради свашта и ништа. Једни веле да купује стриш, други да продаје пијавице, а трећи да тргује дроњцима. То крије, али прича се. Још од младихства се скитао и волио да се баца новцем. Једампут пошао да прода рибу у варош, па са парама у шпагу прослиједио за Сплит и вратио се тек након два мјесеца, одрпан и без паре. Из Пуле је дошао са „госпојом!“. Још и данас се то прича.

– Него шта! На глави јој „капелин“, а у руци „гванти“ и „лумбрелин“, веле сељаци. Све бриљанти и свила. А Мате у војничкој блузи, са три декорацијуни. Води је под руку, пуши цигару и суче брк. Не гледа ни у кога. А село избуљило очи и тек што звоно не удари на узбуну. Чак и жупник је растворио прозоре. Родитељи се не усуђују ни да се приближе, и гледају у госпоју као у привиђење. А Мате равно к њима, па љуби матер у лице и са госпојом говори талијански. Госпоја пружа руке и нико је не разумије. Онда Мате каже: „А шта сте мислили, да ћу довести сељанку?!...“ И након пет дана, нема је! Родитељи се крсте, село се чуди, а Мате се смије. Истом када се Вели Лука вратио из марине, дознало се да је то била „гријешница“. Мате јој набајао, да има палац и пуну кућу бачава, а она мислила да долази у Лондру...

Али није то једина Матина. Кријумчарио је дуван и играо се са „финанцима“, као мачка са мишевима. Пошто би се убили од тражења, нудио их је ракијом на столу, под којим по десетак кила дувана бијаше сакривено. У лов је ишао само онда, када је лов забрањен, а рибу је

хватао само динамитом. Кокоши, или лубенице биле су готове чим их је Мате нањушио. Према женама је имао нарочиту склоност. Са својом женом заручио се чим му је мати умрла, али десетак пута се ствар кидала, што је задиркивао у друге. Права напаст! Четверо туђих зарука је развргао, а двапут се на ножеве тукао што је момцима под носом хтио да отме дјевојку. Мајке су га гледале као кугу, а дјевојке су причале о њему са зебњом. Али чим је на неку бацио око, као да је опсједнута! Никако да се отме. Најбезобразније се завлачио под стубишта, прескакивао ограде, улазио кроз прозоре, пресијецао путеве и загледавао се у образе.

Дјевојка иде мирно, оборене главе, а наједампут се преда њу постави, на педаљ даљине, Мате Остојић. Ништа. Само се постави, прожме је добро погледом и пусти да прође. Али њој навре крв у образе и зна већ сигурно, да од тог часа нема мира. Клони га се, али залуду. Моли се богу и бди по цијеле ноћи, али још горе. Зна сигурно да ће доћи: Увијек он тако. И заиста, – неке вечери, пошто је баш заручник изишао и мама легла, неко закуца... Или баш онда, када дјевојка одоцни из поља, иза мурве провири нечији брк. А дозна се све и брука је готова... Заручник хоће да убија, Матина заручница плаче а Мате се смије. Пође за пар дана на пут, па изнова.

Ни онда када се оженио, није се за дуго смирио. А жена га је лудо волила. Када се већ и десети пут с њиме помирила, бијаше јој јасно да ју је чинима опчарао и да је ту свако опирање узалудно. А Мате је, поред све погане крви, ипак њу највише волио. Ни сам није разумио зашто. Баш ни по чему није му приличила. Он, као да си га са Сухог рта одвалио, – плећат, гарав, напрасит и вјетрењаст; а она као покорна овчица: малена и побожна, бјелопутна и увијек спремна да уздише. Кадгод се упустио са другом, било је то неко пуначко дјевојче, ватрено и по могућности луцкасто. И све је говорио себи: „Ма шта сам се ја занио у ону Мрвицу, – није то за ме-

не?!“ – Али чим „рефул“ прође, он само сања о Мрвици и враћа се опет к њој.

Одмах прве године родила му Мрвица сина. – „То ће да буде пиле од сокола!“, говорио је раздрагано Мате. Још из повоја почео је да га сам одгаја и да га учи свакојаким враголијама. На двије кћери, што му их Мрвица касније родила, једва се и освртао. Оне бијаху мамине, а Виско очев. Само очев! Нити молитвама није смјела мати да га учи. Само Оченаш и доста. Чим је проходао, упртио би га у поље, а кад би пошао да дигне „врше“, повео би га у лађу. Да му не падне у море, везао би га ужетом за јарбол и дао му да се праћака са рибицама. Умјесто слаткиша, хранио га је смоквама и грожђем, рогачима и мањигама. Мали је тргао рајчице и јео их сирове, као што друга дјеца гутају чоколаду. Мате му је љуштио лупаре и прстаце, једнако као и бајаме. Већ од четврте године научио га је вину. Макар и малко, уз воду, само да не буде баба! Када је одрастао за школу, читао му је Качића и бојеве Краљевића Марка. Водио га је собом у лов. Још му се рука тресла од старе пушкетине, а већ га је научио да гађа у оградае и у врхове такаља. Касније је пуцао у мачке. Напињао је плочице за косове, а ловио у њима кокоши и голубе. Ако се потукао са дјецом, увијек је неко изнио крвав нос.

– Не дај се никоме, говорио му је Мате. Ни самом жупнику, ако те удари!

Чудно се живјело у кући. Матер није смјела ни да погледа Виска, а Мате се једва и сјећао, да су у кући још двије кћери. Дјевојчице су се држале матере, ишле с њоме у цркву, биле скромне и носиле се уредно. Мада Мрвица, матер је имала златне руке, па их је већ за рана научила шивању. Отац је зарађивао слабо, па је требало од некуда избити новац. А дјевојчице су волиле оца, али су га се бојале. Са братом се ни у дјетињству нису играле; а чим су одрасле, осјетиле су, да су поред њега пепељуге. За њега је било све што је отац донио с пута и све што је било боље у кући. Али матер их је научила да та-

ко треба да буде, па га нису мрзиле. Отац је говорио, да ће им Виско бити „на дику“, па су дјевојчице са удивљењем гледале на брата.

Када је Виско дорастао до петнаесте, Мате га је, не зна ни сам зашто, повео собом у Сплит.

– Није Грачишће за њега, рекао је жени. Спреси ти нама торбу, па да видимо, ко неће да га прими?..

Гдје да га прими и зашто, то ни Мати самом није било јасно. Откад је довршио пучку школу, Виско није радио ништа, осим што је постао мајстор у гађању остима, у пуцању на препелице и у кријумчарењу дувана. Ни отац није више умио тако да се извлачи. „Ципал од порта“, поносио се Мате и повјеравао сину најскривеније лукавштине.

У Сплиту су остали три дана и вратили се натраг изгладњели. Виско је донио собом нов нож, кило „миће“ за бацање „мина“ и научио је да игра „муру“. Мате се заједљиво смијао и викао на жену.

– Нека, препирао се сам собом, нек „они“ само узму школоване, па нек се чешу! А мој Виско је и за мене добар. Тражити ће га они још, али га неће наћи...

За пола године пошли су скупа у Задварје. Мате је чуо да се тамо граде тунели и да ће из воде правити „лектрику“. Чудо, а пара као воде!

– Инглези су тамо, говорио је жени; а ти измјере човека по носу. Не треба њима школа. Чим виде Виска, казати ће „Тауглик“ и дати му да ради, што хоће.

Вратили се и од тамо, а Виско је донио карте за играње и револвер. Да му се сељани не потсмијевају, Мате се приказивао миран и стао да прича, да ће са сином отворити каменолом.

– Гради се у Сплиту као лудо, а камен плаћају златом. А у мене, у Стиниви, бијел као сир! Вели ми ономадне инжињер: Само ти почни, а ја ћу све да купим.

Читаво острво дознало је за Матине планове. Куда год дође, хвали се сином.

– Он да Вам је „срзенте“, говораше поглавару, – па да свим жандарима приштедите плату. Све би пред њиме дрхтало...

А када су те године неки Чеси залутали на ладање у Грачишће, Мате их је убрзо отјерао својим наваљивањем.

– Мајн сон дајч шпрехен е парла талијано. Све ће он вама показати. Рибе ловити и купати се. Узмите ви њега собом, па ћете видјети. Олрајт Виско!...

Одавно је већ научио сина све њемачке и талијанске ријечи, што их је у морнарици и од господе покупио. А варошка господа, чим су запазила Матину слабоћу, стала су још више да га залућују. Чим би дошао к нотару, или к љекару, они одмах о Виску.

– Чудо од момка, чује се. Па шта га не поведеш, да га видимо? Шта га скриваш?

И Мате га је водио. Кудагод он, туда и Виско. Повео га је к бискупу, када је дошао да дијели кризму, и к инжинирима, што су дошли да виде каменоломе у вароши. Чим би дознао да је неки чески министар, њемачки новинар, или загребачки посланик на љетовању у близини, Мате би намјестио Виску кравату, дао му пушку преко рамена и повео га тамо. Сви су се „чудили“. Нотар је објашњавао странцима њемачки, ко је Виско, а странци се смијаху задовољно. Огледаваху Виска са свих страна и удараху га по рамену. Мате је уживао. Научио је што значи чески „виборњи“, и то му је највише пријало.

– А што кажу, питаше нестрпљиво нотара, познатог шалвивцију, који је у варошици надомјештао и новине и позориште.

– А видио си, одговарао је нотар. Чуде се и веле да га нема таковог ни у Њемачкој. Нигдје га нема.

– Је ли да нема? Кад оно направи „хаптак“, а?.. Као да је ђенерал!

– А мишице му!

– О очи?!

– Нема их ни у сокола таквих, велим ти. Кажу да ће га узети у Ческу, чим наврши војску.

– Само ако га не задрже наши... Одмах ће га поставити за „срзента“!

– А у Ческој ће за капетана! Та знаш, како је? Сви су они малени; немају оваких момака. Пију пиво, па немају крви. Кад виде Виска, облизнути ће прсте. Још ће га оженити милијунерицом!..

Ту је нотар додирнуо најболећивију Матину страну. – „Та, коју ће Виско оженити, говорио је, мора да зна, кога је добила!“ У селу је није видио. Бијаше додуше пар имућнијих, али шта ће то Виску? Неће се ваљда закопати у Грачишћу; а тамо гдје га срећа нанесе, нека се и жени. Па када се удоми, сви ће к њему. Мрвици ће додуше бити тешко да се навикне у граду, са синовљевом Госпојом, али нек чува унучиће. А кћери нека слушају Госпоју! Али зато ће Мати бити тамо, као код куће. Моћи ће да пуши цигаре као у Пули, да пије рум и да слуша музику. Носити ће кравату и ићи ће у кавану. Говорити ће „абедијере“ и „бонашера“.

Када је дознао да Виско облијета Нину Фабићеву, казао му је: „Пази, само не у лудо! Младић си и забављај се како знаш, али није она за тебе.“

Ако ти је „морбин“ у жилама, има тога у Сплиту за новац...“ Јер Мате није крио ништа од Виска. Понашао се према њему, као према другу и повјеравао му најшкљивије тајне.

– Женско ти је знаш јефтина роба, говораше му. Онако, како је узмеш. У Пули су мени по двије сједиле на кољенима и још се тукле, која ће спавати са мном. Само ако ти имаш брка! А нисам ја ни у селу поштио. Ни сто жупника није могло мени да отме цуру... Уштину гдјегод можеш, али само опрезно.

Када је Виско пуштио Нину и стао да се врти око Луце Главарева, Мате му је опет казао:

– Немој мислити, да си тиме открио Калифорнију. Главар има додуше више него остали, али зар зато да му

ти копаш „старине“ по Грачишћу? Тебе чека жена из свијета; са кесом и са капелином.

Виско је слушао оца на врло чудан начин. Са цијелим селом пркоњица, био је са оцем мучаљив и миран, али увијек намрштен. Чини се да га није нарочито веселило, што га отац вуче собом; бар не код господе. Једино, када би пошли у Сплит, па би га Мате, – док је свршавао послове – оставио сама, био је Виско задовољан. Чинило се, да му очева пажња смета. Све то причање о Пули, о ратним бродовима, о машинама и о златним официрима, Виска је умарало. А кад је стао да машта о Висковој будућности, Мате заиста није знао да сврши. Виско је шутио, али бијаше немиран. Буљио је тупо преда се и зијевао, или се премјештао с ноге на ногу. Касније, када је одрастао, бјежао је. Устао би рано прије оца и пошао у лов. У вечер је бацао врше и дизао туђе „попунице“. Два пута су га затворили, што је убијао динамитом рибу. Али све што је учинио Виско, било је јуначко дјело и све је то показивало Мати ванредну оштроумност и необичну снагу синовљеву.

Са Нином Фабићевом Виско се упустио дјечачки, али у Луцу Главареву загледао се озбиљно. Сви очеви савјети не би га одвратили, да га је Луце хтјела. Али Луце ни да чује. Казивала се увријеђеном, што је Виско баццо око на њу, а Главар је викао, да неће да му се „луђаков син“ нити приближи кући. То је изазвало гњев код оца и код сина. Мате је тврдио, да би Луце Главарева прсте облизала, да добије Виска Остојића, а Виско је преко ноћи стао да гули лозје у Главаревим виноградима. Дочекивао је Луцу на раскрижјима и пријетио јој. На Светог Николу, када момци добацују дјевојкама јабуке пред црквом, готово је оћорио ударцем. Ствар се још више замрсила, када се јавио неки Мунитић, клесар из Горњег села, коме Луце не бијаше несклона. Виско га је дочекао већ прве вечери изнад села и сасуо на њега читаву гомилу камења. Затворише га, али што није било свједока, пустили га. Али када је једне вечери Главар је-

два изнио живу главу сред кише сачме, што се сасула на њега иза појате Остојићевих, онда је Виско, мада и опет није било свједока, одлежао ипак осам мјесеци у сплитским тамницама. Када је изишао, није ни за живу главу хтио да се врати у Грачишће. Оцу је изјавио да ће „у свијет“, а Мате га је, мада са зебњом у срцу, пустио. То вријеме што је Виско тамновао, дјеловало је чудно на Мату. Мада се пријетио Главару и готово сам доспио у затвор бранећи сина, почеле су да га подгризају сумње. Нејасне и ријетке, али ипак сумње. Зато је и пошао да га сачека. Али чим је угледао сина, – онако намрштеног и косматог, – Мати се учини, да има вучину пред собом.

– Не бој се, викао је на жену, која плакаше због синољевог одласка, – неће се он изгубити нигдје. У Ческој га знају сви, а Нијемац ти измјери човјека на очима. Доста је да га виде и готово је. Нигдје није свијет тако луд, као код нас...

II

Рат се сручио на главу Мате Остојића, као тешка гвоздена врата, што односе човјеку и зрак и свијетло. Ни гласа више о Виску. Прошавши педесету, Мате се није требао бојати пушке, а код куће се, поред све оскудице, није умрло од глади. Али све то за Мату није имало значења чим није било Виска. Не, што се бојао за сина. Очувај боже, – та рат је као створен за њега! Ако би иначе дотјерао до срзента, у рату ће до капетана. Мате би рат поздравио као од Бога послату прилику, само да је знао, да му је син жив. Падале би му декорацијуни по прсима као киша, па кад би дошао на „урлауб“ кући, салутирали би га и жандари!

Само да зна гдје је, па нек се туче! Пошао је у Сплит, да се распита код власти, али тамо су га готово затворили. Неко му каза да је Виска видио у Мостару, али ни тамо га не нађе. А причало се свашта. Неки га видјеше у

Босни, неки у Трсту, а неки чак у Бечу. Бацио се глас, да је изгубио око и да су га затворили. Мате се смијао. Вјеровано је да ће га Виско изненадити и чекао је. Али када су ратом прекинуте све везе, утукло га је. Губио је вољу за све. На обитељ није више ни гледао. Жена и кћери разумјеле су његову бол и настојале су да му угодне. И њима бијаше тешко. Али залуду. Пропадао је и сиједио из дана у дан. За пола године претворио се из жилаве људескаре, на којој се године нису ни опајале, у сломљеног старца, са мутним и изгубљеним очима.

Са временом је навикао, али није резигнирао. На вањштини се смирио, али изгубио је потпуно стари став. Клонио се људи и полазио сам без циља на самотне шетње. Поља је запустио, а лађицу продао. Каткад би без ријечи пошао у варош и без ријечи се вратио. Жена је помало навикла. Жалила је за сином и преузела сву бригу око куће. Кћери је одгојила, као најмарљивије у селу. Храниле су себе и родитеље и, премда необично скромне, имале су амбицију да буду „људске“. А лијепе бијаху од природе. Сличне лицем и стасом, увијек у једнаким оправама, шетаху се недељом послје подне по риви, сиромашне али ипак грациозне, тако да су то опајали и странци што су наилазили паробродом. Помало је то примијетио и Мате. Да ли зато да надокнади губитак сина, или због тога што је поново почео да осјећа потребу некога свога, Мате је све већим задовољством гледао на кћери и није се љутио као прије, када се говорило о њима. Стао је већ и сам да се уплиће у разговор.

– Дакако да су „људске“, одговарао би. Него шта?! Странци мисле да су „мештровице“; а да им је капелин, биле би као принципеше. А шта би тек „он“, да га Главар није криво набиједио...

„Он“, то бијаше Виско. Мате је говорио о њему све ријеђе. Само онда, када би га стегло. Попуштао је у свему, помало. Дозвољавао је да му се јело спреми са женским и препуштао се потпуно њиховој бризи. Кад му се разбила лула, старија кћи му је купила нову, а млађа му

је за Божић уплела вунене рукавице. Прије би то бацио са презиром, а сада је примио.

Коначно је старија нашла срећу. Загледао се у њу „финанца“, што је долазио у Грачишће у комисију, па је заручио. Мајци баш није било по вољи, да јој Тонка оде из села, али Мати се то чинило успјехом. Макар какав, финанца је ипак чиновник, а може да авансира и до кâпа. Живјети ће у граду и бити госпоја. Пошто се и Тонка загријала, ствар се уредила брзо. Мате је код зарука поново ставио кравату и чинио се расположен. Жени је одлануло. Мада кућа никада није имала од Мате користи, – ни док је био весео ни откад се ражалио. – Мрвица је мужа увијек једнако волила и једнако га поштивала. А тако је научила и кћери.

Када се рат свршио, у кући се већ спремамо рубље за невјестицу. Мати се поново пробудиле наде. Настојао је да то сакрије, али све што се враћаху са ратишта, питао је за сина. Једна вијест га је поново збунила. Варошанин неки причао је, да је у Боци срео Виска са повезаним оком и да је вукао камење за градњу обале. Мати се то чињаше немогућим. Али то, што се вијест о оку понављала, улијеваше му зле слутње.

Вратише се међутим сви, а Виску ни трага. Мате закључи да се варошанин преварио и настојаше да се смири. Са женом је постао необично њежан. Мада није никада ни стоца премјестио у кући, на дуго се савјетовао са Мрвицом, како да опреме малу. Тонкино вјенчање утврдило се за недељу послвије Духова. И баш сред тог спремања, куцну неочекивано на врата и друга срећа.

Из Америке се вратио Миле Луков, Грачишћанин, млад и имућан човјек, и одмах друге недеље се прочуло, да неће никога, већ Матину млађу. У селу настаде узбуна. Све су рачунале на тог Милу, па је читаво село навалило на Остојићеве. А Мати је само то још требало, па да се у њему пробуди стари вук. Ноктима и зубима је устао да брани своје дијете. Пријетио је цијелом селу. Али спор је прекинуо Миле. Слиједеће недеље дошао је равно к Мати и казао му по американски:

– Гуд бај, мистер Мате! Хоћете ли ми дати Катицу?
Мате не хтједе да заостане за енглештином.

– Абедијере, шињор Миле! Ако мала хоће, нека је сретно!...

Катица је, наравски, пристала. Мате се сматрао побједником, па се чинио млађи него икада. Као да је брига за сина за увијек изгинула из његове душе, стао је поново да обилази селом, да путује по околним мјестима, да се шали са зетовима, па чак и да полази у лов. Још је фалило само десетак дана до Тонкине удаје, а ни млађа није могла да касни. Мили Лукову се журило, па се чекало док спреми само најпотребитије.

И – као да сваког добра мора бити баш троје, – посве неочекивано дође писмо од Виска!... Да је мртвац ускрснуо, не би изазвао већу узбуну, него што је изазвало то писмо. Цио дан се читало – по десети и по двадесети пут, – и сви су били узбуђени. Мате наравски највише. Као да је поново заборавио на кћери и на жену, настојаше да се сакрије од свих и да сам самцат ужива у писму. Притискао га је на образе и љубио га. Сузама га је посве умрљао и згужвао га од нервозе. Држао га је у њедрима и сваки час га вадио. А Виско је писао: да је здрав и жив. Да је у рату додуше изгубио око, али да се зато богато оженио. Ни сама не зна што има. Узели се пред десетак дана и доћи ће да их посјете већ идуће недеље. Она то жели. Хоће да му упозна родитеље. А они нека се спреме да је дочекају што љепше, јер је то фина госпоја... Мате је био у екстази.

– Алтроке Главарева кћи, развикао се! Јесам ли ја говорио да ће од Виска бити чудо и да ће се прве отимати, да га добију? Да ће у војсци бити јунак и прославити се међу првима? Изгубио је додуше око, али то тек и вриједи за госпоје. Дика је то. Јунак! Одмах га је шчапипила, да га не отме друга. И одмах хоће да му види оца. Наравски, није то шала бити Висков отац...

Никакви сватови и никакве кћери нису више постојале за Мату. Са зетовима је једва и говорио. Бацао је у

кут сваки комад опреме, што би га нашао по кући и давао одредбе само за дочек Виска. Велика соба требала је да се покаже! Не питајући никога, дозвоао је мајстора да је окречи и ставио нова стакла. Кћери су морале двапут да перу под. Онда је закључао и сам улазио унутра, да намјешта ствари. Све што је било боље из других соба, довукао је. Нове кревете, што су кћери тек недавно купиле за себе, морале су дати за младенце. Код жупника је позајмио ћилимове, мраморни стол и наслоњач. Однекуд је донио двије јапанске лепезе и на зид прибио географску карту, што је донио из морнарице.

Навалио је да се сватови свакако одгоде. Треба да дјевојке буду при руци Висковој госпоји, и не могу да се брину за себе. Послије ће, – кад Виско оде. Зетови се опираху, али залуду. „Ако их је воља, нека чекају, грозио се. А ако неће, нек траже друге! Виско ће већ наћи сестрама боље партије. Можда чак и докторе!“

Дјевојке су плакале, а Мату је то још више једило. Непрестано је тражио новаца. Све што су сиротице крваво приштедиле, да се опреме и да бар некако почасте узванике, – све су морале да издаду. А Мате је полазио у Сплит и у околна мјеста, те куповао гдјегод је што нашао. Довукао је читав магазин воћа, сланог меса, јаја, пилића и слаткиша.

– Нећемо ваљда давити госте жутиницом, препирао се са женом. Нека се види да Мате Остојић знаде, како се хране госпоје!...

У кући је настао пакао. Дјевојке су већ издале и последњу пару и раскинуле се од посла. Ни са заручницима нису смјеле да посједе, јер је Мате стао одмах да скида свеце с неба. Миле Луков се усудио да га опомене, али Мате га је изгрдио.

– Види ти њега, жестио се. Као да би требало да му љубим руке, што ми узима кћер? Американац, па уздигао нос! Као да се село не сјећа, кад му се отац купинама хранио, док је Мате из Пуле долазио у црном пану и са декорацијунима?!..

Миле бијаше увријеђен, а Катица очајна. Жена је читаву ноћ пробдила на кољенима пред Матом, али узалуд.

– Хоћу да се дочека као бискуп, па бог! Хоћу! Баш зато, да виде сви! Нек цркне од зависти и Главар и његова усидјелица. Нек и тај Миле осјети да није први у селу. Нек види цијело острво, сви који су ми се потсмејивали, – нека се изједу од жучи!... А њу сви да ми пазите! Да ми се у млијеку купа!... Да читав свијет види, каква се госпоја уселила у Мате Остојића дом. То хоћу!...

Најгоре је тек имало да дође. Мате је већ по цијелом свијету разгласио Висково вјенчање са госпојом, – милијунерицом и „контешом“ (чим даље, то је Матина фантазија све више расла!), – па је читаво острво, познавајући Мату, стало да распреда о догођају. Тако се у Горњем селу јавио морнар, који је у вароши чуо чудне гласове о тој женидби. Да је Виско изгубио око у тучњави са полицијом, а та госпоја да има обилату прошлост, па му је утрапили за паре.

Глас је пукао одмах и у Грачишћу. Казали и Мили Лукову, а Миле равно к Остојићевима.

– Нећу ја тога, откресао је Катици. Нећеш ти да переш лонце за цуретину, а мене да твој отац магарчи због ње. И кажи му то!..

Лупио је вратима и пошао. Мате је чуо и потрчао за Милом. Катица је пала у несвијест, а Стара добила грчеве. Настао је невиђени лом. Увјеривши се, какове гласине се шире, Мату обузе лудило: То су све сковали непријатељи, да му огорче баш најљепше часове; да макар и у последњи моменат покушају, да му омету задовољство. Али баш у инат, – баш сада ће направити чудо! Да има новаца, и музику би наручио. Заставу од два метра ће усадити наврх куће, а себи ће затакнути карамфиљ у шешир. Рибарским дјечацима ће дати новаца, да у цркви украду „машкуле“, па да пуцају са лантерне, чим се појави пароброд. Мили је поручио да је сам „курвин син“ и да му не долази на очи. А финансију је казао

одлучно: „Прије два мјесеца нема ништа. Госпоја ће остати сигурно да се купа, а док они не пођу, нека ми нико не смета!“

Мати и кћери су плакале и молиле се Богу по цијеле ноћи. Висково писмо је и њих обрадовало, али нису ни помишљале да ће их његова срећа стајати толико боли. Бијаху управо разапете између све већег бијеснила и на-праситости очеве, и све хладнијег држања увријеђених заручника. Миле је тражио одлучно да се опру оцу, али оне не могаху ни да помисле на то. Виско је напошљетку и њихов, – па зар да помисли, да можда завиде његовој срећи? Када је и до њих допро глас, што га је донио морнар из Горњег села, ледена сумња обузе све три; али не усудише се ни да је једна другој повјере. У том очајању једва су чекале, да Виско дође, па нека буде што има да буде! Тако ће бар проћи узрујање и знати ће, на чему су. А имале су и рашта да буду нестрпљиве, јер зли језици нису ни часка мировали. Супарнице и завиднице само што се нису објесиле о врат Мили Лукову и финансију. Читаво село дало се у хајку за Матом Остојићем и за његовим кћерима.

III

Виско је требао да стигне поподне, око пет сати. Поред све жеге, читаво Грачишће спустило се на обалу. Дошли су и они из Горњег села. Мате је ручао већ у једанаест и одмах стао да се спрема. На обалу је пошао већ послије три и сам се шетао између лантерне и мула. Свака маглица на обзорју чинила му се дим лађе. Осјећао је да сва та лица, што су посјела у хладовини испод „сулара“ и иза зидова, те зује попут оса, буљећи у њега, причају саме гадости и да су пуна отрови. Мада би најрадије сасуо руковет сачме на све њих, држао је нарочито до тога да се покаже миран и да им тиме укаже свој презир. Кћери још нису стизале.

Мате се љутио. Знао је да су позвале и заручнике, али „смрдељи“ су одбили. Зато је цијело јутро било плача. Стара их је скривала да се Мате не љути, али он је видио све и спремао се да већ сутра покаже обим заручницима врата.

„Само док Виско дође, мишљаше јетко, па ћу ја њима показати, ко је коме исказао милост са тим заручкама. Сви ће зинути, када га виде. А тек Госпоју!.. А онда ћу ја лијепо савити ногу преко кољена и пушећи „трабуко“ казати смрдељима: „Знате, казала ми је невјеста, да њој не приличе „коњади“ као што сте ви. Потражите зато коју мљекарицу...“

Од нестрпљења и узрујаности понављао је у мисли све то, и све више се љутио на „зетове“. Коначно се јавиле и кћери. Саме дакако, са матером. Мада су настојале да се покажу веселе, видјело им се на очима, да су плакале. Мату је то разјарило. Готово да их је мрзио у тај час, – једнако, као и сву ту гомилу, што би уживала да може да му се наруга. Није их ни погледао када су се приближиле. А оне су се наслониле на камени ступ, њих три саме на сунчаној жеги, без иједне ријечи и са све тежим оловом на души.

Поругљив смијех попраи ненадано грување „машкула“ са лантерне.

– Је ли то ђенерал, или бискуп, добацивало се са свих страна. Све је устало.

– И ђенерал и бискуп, викао је Мате изазовно. Лађа се већ видјела.

Стара и двије кћери осјећаху да би требало да се радују, али обузе их неутаживи стид. Никако не могаху разумјети зашто. Непомично су гледале у земљу, док се је свјетина гурала око њих и посматрајући их радознано, натискивала се на гат.

Мате се поставио на сам врх гата. Чинило се, као да се мјере двије снаге. Он сам на једној страни, а читаво село на другој. Нити једног часка није се поколебао. Као да чак ужива у том ставу једнога против свих, мје-

рио их је нетремице убојитим и поноситим погледом и трзаво се смијешкао. Жамор гласова је растао, као шум маестрала.

Већ из далека препознао је Мате сина. Мада му се изгубљено око указало на тој даљини као мрачна и језива јама, готово је посрнуо у море од ганућа. Хтио је да буде јак, али сузе му навираху на очи. Није ни дочекао да метну скелу. Скочио је у лађу док је још пристајала и пао преко укрцане бачве. Све је праснуло у смијех. Али Мате није чуо ништа. Подигао се у омами и, немајући времена ни да се обрише, полетио је к сину. Загрлио га је, као да хоће да га отме читавом свијету и не могавши више одољети, расплакао се као дијете. Морали су да га силом откину и да га у грчевима изнесу из лађе. А Виско и Госпоја су се међутим једва протурали кроз гомилу и поздравили се са збуњеном матером и још збуњенијим дјевојкама...

*

Читаво Грачишће било је сложено у једноме: Да је Виско, онако без ока, црвен у лицу и чупав, личио – боже ми прости – више на звијер, него ли на човјека. А та његова госпоја, да је најмање десет година старија од њега и да личи на злу свекрву. Гласови, што их је донио морнар, добијаху тиме нове потврде и цијелу вечер није се говорило о другоме, него о Виску. Препричаваху се све појединости што су се нашле на госпоји и све што се опазило при сусрету младенаца и родбине.

У Матином палацу било је међутим све ужурбано. Онај чудни стид, што је пограбио дјевојке на обали, растао је све више и сапињао им грла. Још увијек су се бојале да се питају, зашто. Већ по свом одгоју, оне нису могле да вјерују у гадости, што су се шириле; а држање невјестице чинило им се навлаш љубезним. Али и њима самима чинила се неочекивано старом. И некако простом. Нису додуше никада вјеровале у очеву „контешу“,

али заручница сама од себе замишља се другачијом. Осјећале су, да све то није како би требало и да се за свиме тиме нешто крије. Ако и не баш то, што шире зли језици, а оно ипак нешто непријатно...

Мати није ни то опажала. Радост, што јој се вратило дијете, засјенила је све друго, и једино празно око засјекло јој се у душу. А о невјестици је мислила: „Нисам је замишљала таквом; али главно је, да је њему драга...“

Поред свег напрезања, Мате је, – чим се присвијестио, – доживио ипак најболније разочарење. Оно је било тим теже, што га се потсвијесно унапред бојао и само инат је чинио, да га затоми. То и није било нешто одређено. Као да му се грдан гмаз увукао у дно душе и непрестано гриска по њој, ширећи се по срцу и по мозгу.

Све је ишло својим током, али Мате је чекао нестрпљиво, да се нађе са сином на саму. Настојао је да изгледа пресретан и обасипао је снаху свим могућим љубавностима. Али за вечером је једва што заложио и испричавао се да је то од узбуђења. По стоти пут се загледао у то двоје и нервозно одвраћао поглед. Као да се боји, да му из очне шупљине синовљеве не проговори нека авет; или да на развученом лицу снахе не прочита нешто одвратно.

А невјестица се смијала усиљено и наметала се разговором. Заобилазила је ријеч о себи и није ни погледала Виска. А Виско је до ње халапљиво јео, погледавао крадимице у углове и узалуд настојао, да умакне очевом погледу.

Појело се, а разговор никако да се развеже. Мати послужује, а дјевојке гледају преда се, па само невјестица прича. Све непријатније и несређеније. Виско постаје немиран на стоцу, испија чашу за чашом и већ му се очи цакле. Мате је све нестрпљивији, па устаје. Кћери, као да су то једва дочекале, устају такођер.

– Хоћемо ли на зрак, упита Стара, осјећајући да нешто треба да се учини. У соби је већ помало спарно. Госпоја пристаде. Дјевојке изиђоше за њима, а Мате каза Виску:

– Ти остани. Разговарати ћемо малко.

Виско је зашкиљио на оца и остао. Од вина се зацрвенио још јаче. Метну руке у џеп и сједе у дно собе.

– Дошао си дакле, поче Мате, пошто се пар пута прошетао по соби, настојећи да среди мисли. – Био сам те на пола покопао и зато ти се двоструко обрадовах. А сада причај. Гдје си био и шта си радио? Како си се ожењенио? Како те допала та срећа? Казуј.

Виско га гледаше подозриво.

– Скитао сам се, одговори мрко и пређе руком преко чупавих коса. – Свуда по мало.

– Како то скитао?

– Па тако. Скитао...

– Мислиш ли у војсци?

– И у војсци. Свукуд по мало.

– А око?

– Писао сам ти.

– Јеси. Али хоћу да знам потање. Је ли то било на јуришу? Да ли пушком, или бајунетом? И јесу ли те оперирали?

– Свеједно. Испало, па испало. Сад је већ добро...

Мате је осјећао, да Виско нешто крије. Али што је најчудноватије, све му се сад чинило другачије на том сину. Као да је тај дуги растанак помало збрисао магичну моћ, што је синовљева близина имала на њега, први пут је примијетио, да Виско има чупаве, понешто риђе косе и црвено бубуљичасто лице, сурово и помало тупо. Разумио је, да је напола пијан. Зато му се још сабласније цаклило лијево око, поред десне шупљине, испод ниског и широког чела. Мату обузе леден, убитачан осјећај.

– А жена, одважи се напоком, одакле ти је она? Из какве је куће? Јесте ли се много волили? И јеси ли задовољан?

Виско се насмија пијано.

– Има пара, одврати набусито. Пола даје одмах, а пола кад се вратимо...

Мате стаде, осупнут.

– Ко даје?

– Отац. „Хоћу да видим, вели, какав ти је род и какав си ти муж.“ Зато сам и дошао.

Грч, што се овио Мати око срца, стезао га је све јаче.

– Па добро, а зар ти ниси њу од срца узео? Зато што је госпоја и што ти је драга? И она тебе једнако? Зато, што си момак од ока и што и био јунак? Што си изгубио око?!..

Виско га погледа, као да сумња, да није отац још вишњетији од њега. Покуша да се насмије, али Матин све мутнији поглед имађаше још увијек снаге, да обузда синовљеву дивљину. Зато устаде нагло и слегну раменима.

– Шта ја знам, шта ти ту млатараш?... Ајдемо на зрак...

Мате га пограби за руку. Његове сумње добијале су све црнији облик.

– Овдје ћеш остати, викну. И одговарати ћеш ми ријеч по ријеч. Знаш ли ти, шта се говори по селу?!

– Шта?

– Да је све то непоштено. Гњусно до гада! Да си и око изгубио – – –

Ријеч му запе у грлу. Али не требаше ни да је каже. Жути синовљев поглед и цинички осмијех, којим је слегнуо раменима, казаше му све. Крв му наврије у главу.

– Дакле је истина, велиш?! И жену да си узео за паре? Да си се продао, као што се продавају жентурине? Да си ти крпа, још гора од ње?!..

– Лажу, пробуди се Виско из пијанства и лупи шаком о сто. Лажу као пси! И ти лажеш са њима. Доста је тога!..

Али Мате му није више вјеровао.

– Не лажу, наставио је још горчије; и можда не кажу ни пола истине од онога, што се у ствари крије. Осјећам ја добро, да не лажу. Можда та твоја „госпоја“ има већ и муле; можда већ и два, – ко зна колико? Можда је то

нека ужганица, која је прошла већ све официрске руке, па су купили тебе, да јој умирујеш крв као јарац и да јој покриваш блато?!.. И ја скупа с тобом! И не само ја, већ и матери и сестре, чијој се скромности клања пола острва!... Јеси ли зато дошао, говори, – је ли још и то требало да надодаш за паре; још и то да продаш, па да до краја заслужиш новац: част Остојићеве куће, име своје матери и сестара, и старог Мате Остојића, кога пола Далмације позна?!.. Или је можда још горе?!.. Можда је то дроља из јавне куће, која све што је на тијелу зарадила, даје сад теби, јер јој се прохтјело честите родбине? Је ли и то можда?!.. Говори но, шта ту блејиш у мене као стока? Кажи нешто, док те не задавим. Зини, животињо!..

Мате је дигао руку и Виско тек тада плану. Закрвавише му се очи.

– Доста је, велим ти, јер ће крв пасти! Пола села ћу задавити. Велим ти да није дроља и шути!

– Онда казуј, шта је! Поштена дјевојка није, а није ни удовица. Куја нека је, туђа милосница, – отпадук, кога си ти побрао и довео оцу, да се подичи с њиме; да га задјене за капу; да легне у гроб са том утјехом... Је ли тако, одговори?!..

Виско већ хтједе да замахне, али у посљедњи час се савлада. Приђе оцу дрзовито као никада, и постави му се очи у очи.

– А ти, искеси се сурово, – зар ниси и ти праве правцате цуретине довлачио у ову исту кућу и поносио се тиме?!.. А моја жена, што јест да јест, није таква. Није! Ако је провела младост, то је моја ствар! Бар је из добре породице. Отац јој је газда, а браћа хоће да је удоме. Не узимам ја ништа на ћораво. Па ако нисте сви подјетињили, може и вама да сване...

Као да је са тим ријечима ишчупао и посљедњи траг некадашњег страха пред оцем, Виско је завршио, лупивши ногом о под и упутио се према излазу. Понор је био готов, – незајазив. Нити је Виско имао пред собом више некадашњег бандоглавог Мату, чији сам поглед му је

савијао шију, нити је Мате имао некадашњег обожава-
ног јединца, „пиле од сокола“ и чудо од младића. Раз-
мак толиких година обрнуо је све. Мате је сад био сину
чангризави старац и зановетало, чије шаке се тресу чим
се подигну, а Виско је био оцу риђи једнооки туђинац,
који се богзна гдје и како продао, и сада ту пијан хоће да
се још посљедњом поругом набаци на њега и на обитељ.
Мада му је крв шикнула у образе на синовљево понуду,
Мате није змогао нити толико снаге, да полети за њиме,
те да бар посљедњим грчем прстију покуша да га зада-
ви. У немоћном бијесу само се бацио штапом и, разбив-
ши стакло на прозору, пао је са пјеном на устима, на
узајмљени Ђилим на поду...

Виско се није ни обрнуо. На лупу стакла долетиле су
женске и нико није разумио, шта се збило. Једино је го-
споја наслућивала. Зато се повукла у кут и помњиво по-
сматрала, шта се ради. А жена и кћери шкрупиле су Ма-
ту оцтом и након десетак минута привеле га к свијести.

Да га не узрујавају, суспрегле су дах и размакле се.
Мате је отворио очи и гледао дуго око себе, мирно, као
да настоји да се сабере. Поглед му се оставио на сино-
вљевој жени. На час се тргнуо, али се брзо смирио и за-
гледао се непомично у њу, као да хоће да је проникне и
да се на нешто одлучи. Жена и кћери пратиле су тај по-
глед са зебњом, а невјестица се под његовом оштрицом
сва скупила. Оборила је главу.

Коначно се пренуо. Кћери су прискочиле да га уми-
ре, али он им је најприје кратко стиснуо руке, а онда их
лагано одгурнуо. Упео се из свих сила да устане, а онда
се обратио невјестици:

– Што је било, било је, поче усопљено, прекидајући
се често и настојећи да говори што мирније. Не знам
Вас ко сте и нећу да знам. Ваша је то ствар. Не треба ни
да се оправдавате, ни да ме увјеравате. Жена сте мога
сина и нека тако остане. Бићете још сутра ту, а онда ће-
те скупа с њиме поћи и моћи ћете казати својима, што-
год хоћете. Живите како знате и ако је могуће, будите

сретни. Не проклињем никога, јер бих морао најприје да прокунем себе. Али идите!.. То јест, – останите вас двоје ту, а ја ћу макар и на стреху. Не треба нико да зна ишта, а ми се нећемо више видјети. Збогом!..

Чинило се, да је невјестица хтјела нешто да каже. Стара такођер отвори уста. Али, као да је са тим ријечима збацио са себе прљав терет, – Мате коракну тако одлучно према вратима, као да и није пред сами час лежао онесвијештен на поду.

Изишао је. Није се зауставио ни у другој соби, ни на „сулару“, већ је истим кораком прослиједио низа стубе и даље, у двориште и у ноћ... Запрепаштене, жена и кћери достигоше га пред вратима. Јецајући због зле слутње, бацише му се пред ноге. Али Мате их брзо ушутка.

– Пст, метну им руке на уста, да вас ко не чује!.. Зар не видите, да неко долази са цесте?..

А када су све три устале и пуне бојазни загледале му се у лице, Мате их је дрхтавим рукама погладио по коси и казао им, као да се шали:

– Ма баш!.. Као да немам паметнијег посла, него да скачем у воду, или да се вјешам по чесминама?.. А пир Тонкин у недељу?.. А опрема Катичина, што има још да се купи?..

И као да се сјетио нечег посве разумљивог, о чему никада не бијаше сумње, надода Катичи:

– А ти кажи Мили, да сам нешто слаб и да ме пусти да се испavam. Прекосутра ћемо скупа у Сплит, да купујемо. Јели тако?.. А сада ме оставите, ајте, – да свијет још не помисли, да сам заиста подјетињио...

Оне оклијеваху час, али Мате се насмија поново.

– Ма зар ви заиста хоћете, да вас сутра буду пуна уста? Или желите, да вас штапом отјерам?!..

Жена и кћери се вратише. Мате је час гледао за њима, а онда се упутио цестом, што води изван села, к лантерни. Ноћ бијаше спарна, а мјесец пун нечисте магле. Мате је ходао као да се не осврће ни на што, али је помњиво пазио, да не би ко пошао за њиме. Готово је трчао.

Као да чим прије жели да умакне свему и да буде сам, потпуно сам, са својим болом... А када је стигао на голи камен рта, далеко од села и окружен морем, као да је то једва дочекао, бацио се нагло на тле и бризнуо у очајан, грчевит и тежак плач... Чинило му се, да под кошуљом и под срцем, у дну душе крије грдну и крваву рану, – језиву, као шупље синовљево око...

Ту је прележао Мате Остојић цијелу ноћ. Три женске сјене врзале су се нешто подаље око рта и на сваки Матин трзај презале и ослушкивале.

Нико Бартуловић

ВИСКО СИЛА

Обитељ Бодлинових једна је од бољих у тежачкој руци. У њих је лијепа, цријепом покривена кућа на под, широко двориште са густижерном и ограда са стајом. У коноби се повалио дуги ред старих бачава, дрвени турањ и неколико бадњеница.

Ваштине немају много: десетак комада у стране и само један у пољу. Али зато имају доста на господареву. За добрих година направе по осам бачава вина, а уља им дотиче за продају и за кућу.

Господари су им различити. Али највише, – готово половина свега што имају „на господареву“ – припада шјор Бепу Ликаревих, најбогатијој и најугледнијој обитељи у мјесту. Дјед или прадјед шјор Бепов био је лекар, још у доба када су лекар и жупник били једини могућници у мјесту, па му од тога и надимак „Ликарев“. А старији тврде, да је тако и дошло све у њихове руке. „Знали су писати и саставили су карте. А тежак не знао ништа па је морао да шути“...

Осиб Бодлина био је најбољи тежак у Ликаревих. И други су држали њихове земље, али Осиб је од старине био први. Шјор Бепов „палац“, старинска сива двокатница, са застртим прозорима, огромним двориштем и широким портуном, само је преко „Врбе“ Осибу и у три скока може да је у њој. А и треба да је тако. Шјор Бепов има додуше неколико слугу, али шта да зна загорац – „Влах“ – о коноби и о пољу, кад га је крш и отјерао од куће? Широке и простране конобе, пуне бачава и пољског алата, требају увијек вјешта и поуздана ока, а Осиб је први који ће узети у руке сваки посао. Нити може да се преточи, нити да се начме, нити да се куша вино, без

њега. Је ли дошао трговац, Осиб је тај који ће први рећи своју и ударити цијену, а треба ли да се унајме тежаци, Осиб ће их сам наћи и погодити.

Шјор Бепо зна Особа и пушта га да чини како зна. Осиб то воли, јер се осјећа слободнији. Ако је господар близу, не усуђује се ни да опсује, а без тога посао не иде. Зато је најзадовољнији у вече, када је већ све у реду, па може да се на прстима попне до првог спрата, и да са шеширом у руци стојећке исприча господару, што се учинило и шта још треба да се учини. Господар за то њега љубазно „упитају“ како му жена и како дјеца, а суботом му још пруже фину и скупоцјену цигару, какову „они сами“, слушајући га, пуше...

Те цигаре и та љубежљивост једина су награда Особу. Али Осиб и не тражи друге. Откако памти, зна да су му отац и браћа ишли преко господаревим, да су исто тако радили и водили бригу о свему, а да никада нису ни помислили на награду. Они то и не називаху радњом. Говорили су: „идемо дати руку, “ или „идемо помоћи“. Бијаху увјерени, да је то дужност, једнако као уредити своју кућу. И још више: држали су то нарочитим правом. Бодлинови су се одувијек поносили, да највећом конобом у мјесту управљају баш они, и да их Ликарови држе готово „својима“. Од оца на сина прелазео је код њих осјећај оданости према обитељи старог покојног Ликара, кога се више нико није сјећао, али о коме су сви још увијек причали да „су били могући, строги и мудри“. Осиб је прве своје успомене сачувао баш из те конобе. Први господин, кога је у животу срео, био је покојни шјор Бепов отац; први честити шамар добио је од њега, а све друге због њега. Знао је да му је покојни ћаћа био први у Ликаревих и пошто је знао да му други то завиде, прва и највећа жеља његова момаштва била је та, да га у томе наслиједи. А ћаћа је, наравски, желио то исто. Често је уз комин приповиједао дјечи о покојном старом Ликару, оцу шјор Беповом, о жени му, шјори Пруди; о неудатој кћери, шјори Ани, и о шјор Бепу самоме. И

свако то причање, које би дјеца са удивљењем слушала, завршио би кимањем главе и увијек истим ријечима: „Послушајте дјецо, господара; могући су они...“

Та ријеч им је стално на језику, када говоре о Ликаровим. У њој као да је сва тајна, што веже Бодлинове уз богату и охолу обитељ. Мало је у њој љубави. Први осјећај што га је сваки од њих понио из опћења са господаревима, био је осјећај страха: у дјетињству од заушнице, коју је чекала друга код куће; а касније од срџбе, што је бацала цијелу обитељ за неколико дана у забуну. Онај који је изазвао, гледан је мрко од свих у кући, јер сви знају да срџба господарева прелази и на њих. Отац се послвије тога читава два дана не миче из куће, псује све, и тек онда када држи, да „су се“ господар бар нешто „умирили“, усуђује се да за кривца пита опрост.

– И други пут му дајте, нека запамти, – настоји да се чим више љути, е да бар тиме ублажи господарев гњев...

Осиб и старији му син једу у јематви код господара, скупа са служавком. Све што остане иза тих јела, служавка спреми у папир и даде Осибу, да понесе дјеци. О Божићу и о Ускрсу права је јагма за тим папирима. А Осиб је сто пута поновио дјеци причу о свом обједу код господаревих, када се као дијете кризмао и отац шјор Бепов био му кум. Тада није јео у кухињи. Сједио је за столом, између господара и шјоре Ане, и имао је велики бијели убрусац, који га свега покриваше. А јела и слаткиша бијаше толико, да је сутрадан морао да легне у кревет и да попије уље.

Дјеца су све то са највећим страхопочитањем слушала и кадагод би завршио, млађи су питали жељно, када ће и они да се кризмају...

II

У Осиба Бодлине било је шестеро дјеце; четири мушка и двије женске. Све су то добра и послушна дјеца,

радина и богобојазна, као и родитељи. Дању раде, ноћу рано лијегају, а још раније устају; недељом слушају свету мису и благослов поподне. Ни крчма ни игра их не види, а једва и другови. Доста их је међу собом, па се држе лијепо свога прага, гдје им не фали ни јела ни пића. Ликарове поштују од малих ногу и слушају их, као што су од родитеља научили. А здрави су и јаки, па Осиб Бодлина може заиста да се поноси својом дјецом.

Никада код њих нема свађе. Дјеца не смију ни да питају за разлог, а добију ли шамар, значи да су га заслужили и треба да моле за опрост.

Тако је то ишло у Особа Бодлине, све док се није кризмао најмлађи дјечак, Виско. А онда се наједном све пореметило.

Господар су се љубезно „примили“ да му „буду кум“, али посве преко обичаја, „нису га позвали“ на објед. Мали о томе није ништа знао. Када је последије дуге понтификалне мисе једва дочекао подне, тужно се разочарао, кад му је ћаћа, умјесто да га одведе код господаревих, рекао, смијући се усиљено: „А сада хомо дома; биће објед већ на столу...“

Виско је пошао, али није ни окусио јела. Сви су разумјели зашто и мучали су, да га још дубље не ране. Објед је прошао тужно и Виско је одмах изишао. Тог последије-поднева није га нико више видио.

Здрава Марија је звонила, а Виска још увијек нема. Дошао је Осиб и вели, да га на благослову није било. Ни сестра га није видјела код светог Петра. Забринутост је расла. Кад је већ прошао и „Мртви звон“, Осиб закључи да би требало ипак да га потраже, и сви се раштркаше по мјесту.

Истом око поноћи досјети се старији брат, да је можда ипак у врту. Нађоше га у сјеници, гдје су држали оруђе, како спава. Пробудише га и уведоше у кућу, и изненађени нађоше да му је читаво ново одијело подерано, а шешира да и нема. Мати га запита оштро, гдје се то упрљао, али он је погледа тако пркосним и мутним

погледом, да се у први мах следила. Осиб је брзо узаврео и ошинуо га, а ни матери није каснила. Али зачудо, – колико год су га тукли и грдили, Виско ни сузе није пролио, нити је иједне ријечи, или јецаја изустео. Само их је гледао упорно, као да изазива; а чим је осјетио да га мајтер слабије држи, истрагао јој се нагло, побјегао и полапао стакло на прозору.

У кући остадоше сви запрепаштени. Осиб је наједном престао да виче, а Стара је чак бризнула у плач. Браћа се у чуду гледаху, и нико није знао што да каже. Сви су осјећали да нешто није у реду; као да нешто око њих почиње да се руши и да грубо пријети њиховом миру. Нико није пошао за Виском. Као да им се то већ свима чинило узалудним, без иједне ријечи, са тежином у срцу и у мисли, повукоше се на своје лежаче, да тамо даље брину. Само је матери криомице пошла у врт, и увјеривши се да се у сјеници ипак нешто миче, као да се спрема на бијег, уздахну и врати се натраг.

– Тамо је под лозом; нека спава, – рече Осибу, који је гледаше упитно, И надода уздахнувши: „Госпе, помози!“.

III

Виску је већ било четрнаест година када се кризмао. Догодило се то зато, што је посљедњи пут бискуп дошао из Хвара када је дијете имало једва осам година, па се Осибу чинило да нема још довољно памети за тако високи сакраменат. Касније је бискуп задоцнио, па се Виско између другова на кризми истицао као јаблан између чесмина: тако бијаше висок и крупан. Лицом се није увргао ни на кога а најмање на оца. Осиб је са широком рибарском брадом и меким очима личио највише на кипове светог Андрије или светог Петра, у цркви светог Микуле, а матери је такођер имала доброћудан израз и меке црте лица. Такова бијаху и остала дјеца. Сви високи

и јаки, али се осјећало, да та снага и то здравље нису за друго, него за упоран рад и за послушан миран живот. Виско је напротив имао дубоке, продирне очи, свинуте и избочене косијере, и чврсто, као у пркосу прикупљене усне. Осиб је говорио да личи на неког стрица, који је још као младић пошао у Америку и више се никад није вратио. Виско није ни познавао тог стрица.

Сутрадан послије кризме, Виско опет није долазио кући, али код куће су већ били мирнији. Осиб је закључио: „Огладниће, па ће се вратити“, а тако су мислили и остали. Али и поред тога, цијели дан се говорило о њему. Осиб је још увијек вјеровао у шибу и пријетио, а мати се одједном сјећала, да је већ давно опазила да Виско није као друга дјеца. Тада су се сјећали и остали. Мати је примјетила, да је још у повоју био најнемирнији и да је неколико пута угрзао за сису, тако да јој се млијеко од боли оставило. Старији брат је приповиједао, да га још пред двије године није хтио да послуша и да се на ње бацао камењем. Сестри је говорио, да је шјора Ане, – шјор Бепова сестра, – ружна и матора вјештица, па је опонашао њен говор; а најмлађа Аница је приповиједала, да се готово увијек сакрије, када господару или шјори Ани треба ићи на посао.

Све су то били ружни и непријатни знакови, али ни Осиб ни Стара нису зато губили наде. Као што је Стари предвиђао, Виско се још исте вечери, – док су били за вечером, – дошуљао у двориште, одвукао се кришом уз „сулар“ и легао у постељу. Чули су га, али нико га није сметао.

У јутру је устао први и одмах дохватио мотику. Нико му није рекао ни ријечи. Али, кад су се на „Гармици“, испод маслине, нашли послије обједа да се одморе, Осиб му је одржао дугу и оштру продику. Виско га је слушао погнуте главе и нико, па ни сам Осиб, није знао како да то тумачи. Али Стари свеједно бијаше задовољан.

Послије тога Виско се смирио. Радио је као и прије, – и превише за његове године, – али је увијек остао муча-

љив и замишљен. Матери је то највише пало на срце, па је покушала да буде љубежљивија према дјетету. Али ни то није помогло.

Осиб није хтио показати да попушта, па се причинчао као да то и не опажа. А браћа као да су се клонила Виска. Увијек му се чинило да у кући или на пољу док раде, између себе нешто шапућу и да га чудно гледају; али није се много бринуо за браћу. Једино што га је болило, била је бојажљивост мале Анице, најмлађе сестрице, коју је одувијек нарочито волио. Јер и она као да му се отуђила – последије „онога“! Чим би јој се приближио, тако би га плашљиво и несигурно погледала, да му се сваки пут јавиле сузе у очима.

Осибу је коначно додијало то „муслијавање“. Чињаше му се да је Виско од неког времена мекши, па да је зато час најзгоднији. А и Стара му не даваше мира; и њој и браћи бијаше већ несносно то стање.

Једнога дана нађе се Осиб са Виском на „Дубцу“, пошто је осталу дјецу навлаш послао у други виноград. Било је опет иза ручка. Лежали су под широком оскорупом, и Стари поче, као у шали:

– Дакле, господине, како сте?.. А?

Виско поцрвени и погледа у траву.

– Је ли ти прошла „луна“? Већ би било вријеме, ја мислим...

Виско је шутио. У неприлици је стао да чепрка руком по земљи. Старога та забуна охрабри, па га продрма за рукав..

– Мучиш, а, – настави малко строжије, – сад те је срам?! Видиш и сам да имаш криво, па не знаш шта би. И боље је тако, товаре, а не да „муслијаш“ ни за шта, па да се једимо ја и мама. Јеси ли то кад видио код друге браће? А?.. Говори, товаре...

Виско и Опет не одговараше, али је зато све живље настављао Осиб. Дуго већ није имао прилике да се истресе, па је сад честито израбио моменат и опетовао Виску цијелу историју Ликарових и своје обитељи, и све

честите традиције послуха, радиности и поштења, којима су се одувijek поносили Бодлинови, а којима би требао да се поноси и он, да има памети и да није „товар“...

Та ријеч додуше није била у програму, – али навика је навика, – и Стари се сваки пут прекинуо, кад му се измакла, бојећи се да њоме не поквари све. Коначно је завршио: – да „још увијек није касно“, да ће мама и он опростити све, само треба да се Виско поправи, да буде добар и да послуша.

– А ти то хоћеш, знам ја. Видим ја, како ти је сад жао... Само не заборави на то, товаре, – измаче му се поново, па се прекине и загледа се у дијете, очекујући одговор.

За цијелог тог говора, Виско није дигао очију; нити једне ријечи није изустио. Стари је нагађао да то слуги на добро, али ни из далека не би могао да предочи себи прави ток осјећаја што су се за то вријеме у Виску развијали. Јер мали заправо нити је могао, нити је знао што да каже; тако је био узбуђен. Укућани се нису преварили када су тврдили да је Виско од неко доба мекши, јер је у његовој души заиста било топлије тих дана. Нека чудна жеља, чежња за старом љубави и за весељем, за очевим причањима и за материном шалом, за разговором са браћом и за играма са малом Аницом, за свим што је некада било и у чему је одрастао, пробудила се у њему и освајала га из дана у дан. То је и учинило његов поглед блажим и његов мук болећивим. И сада, – када опет ту, на старом баштинском тлу, под оскорушом, чије је гране стопут са браћом прескакао, и послије толико времена, слуша познати ћаћин глас, дрхтав и пун љубави, – тај осјећај је нарастао у њему до плиме, и свака ријеч старчева, па чак и онај стари добро познати „товаре“, учини му се као миловање, које му дуго бијаше ускраћено. Када је Стари завршио и Виско осјетио, да његов проницљиви топли поглед тражи одговор, једва се суздржао да не бризне у плач. Али зато је брзо подигао очи и погледао је оца равно, оним својим некадањим

умиљатим и благим дјетињим погледом тако, да је Стари у исти мах све разумио и брада му се лагано потресла.

Тако се гледаху један час: – отац и син. Коначно Стари, као да се нечега сјетио, нагло извади мараму и отаре очи. Па као и у пређашња лијепа времена, прими њежњо дијете за руку, диже се с њиме скупа и, као да никада ништа није било између њих, рече:

– А сад хомо, синко. Вријеме је...

И оба, један до другога, наставише задовољни свој тешки рад, на тешком љетноме сунцу.

IV

У Бодлинових је опет ишло све по старом. Мати је опет волила Виска више него остале, а пазила га и његовала још боље него прије. Браћа су опет слободно и љубезно говорила с њиме, а Осиб би га с времена на вријеме потапшао по рамену и рекао задовољно: „Добар је наш Виско, добар!“ Виско је све то волио и био са свиме задовољан, а највише са промјеном код мале Анице. Када је дијете видјело, да Виско не гледа више мрко и да весело разговара са родитељима, није више имало чега да се боји и стара љубав према њеном „Вику“ оживи опет у њој. Сад више није требало да је тражи, она му је сама била увијек за петама и вјешала се о његов хаљетак, играјући се с њиме. Опет су јели скупа, опет су спавали једно до другога, и цијела кућа је била пуна њиховог смијеха и шале. Гледајући их тако, – њега крупног и јаког, као да му је већ осамнаеста, а њу малену, плаву и њежњу, како стоје једно до другога, – Осиб би рекао у шали: „Вук и јагње“, и насмијао би се задовољно.

У друштву с јагњетом, и вук као да се претварао и јагње. У кући све више бијаху задовољни с њиме, и Стара би често у вечер за лијегања измијенила са Осибом утиске о томе, па је обоје било мирно. Стари је говорио да Виско ради за двојицу и није се варао. Као да је из воде

израстао, Виско се претворио нагло у кршна и једра момка, који је прешао снагом помало сву браћу. Сви су то опажали и почели су да цијене ту силу, радишну и ненадокнадиву, од које се стан диже. Осиб је сам савјетовао жени, да припази на њега боље и додао: „Док је он здрав и док ради, нема страха од посла“. А и браћа се нису противила, ако је Виско добио бољи комадић, нити им се то чинило кривим. Мишљаху: „Тиме ћемо га привезати“. Јер, и ако је био већ посве љубезан и миран, и стара свађа заборављена, бијаше још увијек часова, када би и родитељи и браћа осјетили неки притајени страх, као да би нешто опет могло да се деси и све да се поквари. Превише јак и необичан бијаше за њих тај сукоб, да би могли лако да га забораве. Сјећали су се да је сувише тога избило на јаву, а каткада им се чинило, да у свему томе лежи клица нечега тешког и неизбјеживог. Било је часова кад им се чинило, да и на Виску самоме опажају нешто што их плаши. Обичавао је да има чудних погледа понеки пут. Кадагод се говорило о Ликаровим, или би отац до касна остао у коноби, а они га код куће узалуд чекали, Виско је шутио и отсутно буљио у ватру. Тада би сви један другога плахо гледали и разговор би утихнуо сам од себе. Матери се чинило да за таквих часова у Висковим очима плане опет нешто грубо и реско, што је сјећаше на оно несретно вече послјије кризме, – и немирне, туробне слутње опет јој обузимаху душу.

К Ликаревим Виско није више полазио. Сви су то жалели, али – што да му учине? Знали су добро што је било узрок немиру, па су му у срцу праштали. Надали су се, да ће се и то уредити. Осиб је већ неколико пута покушао, да га онако – напола укорно, а напола благо – склоне, али залуду. Виско се клонио и самог рада на господаревим пољима.

Тада се догодило, да „су“ господар сами једнога дана јетко добацили Осибу: „А гдје је онај твој најмлађи господичић, а? Зар се не „дења“, да дође помоћи? “

Осиб није ни одговорио на питање. Претварао се да га је пречуо, али је увидио да се господар љути и то му бијаше доста. Сјети се штавише, да га господар већ дуље времена мрко „гледају“, и страх да се можда већ давно на њега „љуте“, запрепасти га. „Треба свакако да мали послуша,“ – закључи узнемирен, и исте вечери пође навлаш раније кући.

Дошавши у двориште, нађе баш Виска гдје се пере, а до њега Аницу, како га прскаше водом. Нити не пође у кухињу, већ позове Виска за собом и успе се равно уза стубе. Нашавши се са сином на саму, започе љубезно.

– Јеси ли се уморио данас? Када сте се вратили из поља?

Виско је разумио већ по гласу о чему се ради. Одврати да се вратио пред пола уре и намршти чело. Осиба тај израз уплаши, али натраг се више није могло. Да добије времена пође по столац, стави га насред собе, и сједне.

– А не би ли могао сутра, – поче полагао и гледајући га равно у очи, – да пођеш малко код господара у конобу, а?.. Има нешто посла...

Виско стајаше испод свјетиљке, оборене главе, и лице му бијаше у сјени. Осиб не могаше да прочита на њему ништа и зато се прекиде. Али пошто мали не одговараше, Осиб узе то опет као добар знак и поче још њежније, готово просећи, да га моли. Није му приповједио ништа о томе, што је господар рекао; настојаше штавише да и не спомиње господара и да га само са своје стране понука.

– Знаш да сам слаб; не могу више као прије. А посла је много; треба да ми неко помогне.

Глас му је дрхтао од узбуђења. А Виско, који је тек почео дз поново ужива мир и старо весеље у кући, које му је још свјеже у души било сјећање каковом је слашћу пред мјесец дана дочекао прве очеве ријечи, – слушајући сада опет тај исти глас, само још мекши и слабиш, како га моли, – не имађаше срца да га ражали и шутио је. Шутио је, јер је још увијек у њему била свјежа једна ра-

на и јака једна мржња, која не могоше лако да се угаси. Борба је у њему била тешка, а видио је да ћаћа чека...

У то га неко повуче за рукав. Мала Аница до шуљала се тихо у собу и подигнувши главу, гледала га је са смијешком у очима.

– Вико, шапну му тихо, али тако њежно и топло, како то само анђели умију: „Послушај ћаћу, Вико.“

Томе не могоше одољети. Подигну малу у наручје, пољуби је три пута звучно у свјеже усне, и окрену се к оцу.

– Добро је, доћи ћу, одговори мирно и погледа га послушно у очи. И, носећи малу на рукама, пође раздраган низа стубе.

V

Сутрадан је Виско цијели дан помагао момку и оцу у коноби Ликарових. Прелазећи опет праг познатог дворишта, било му је као да гази по срцу, али помисливши на оца, стисну зубе и пође даље. И радио је цијели дан неуморно, као на својем, без труда и без починка. Пред ноћ, када се већ смрачило, отац је пошао да нешто донесе, а он је остао сам у коноби, са слугом.

И тада наједном уђе у конобу шјор Бепо. Цијели дан га није било, а пошто је знао да ријетко залази у конобу, Виско није ни мислио на њега. Зато се тим више изненадио, када је на свијетлу уљанице угледао пред собом његову тамну, мрску појаву, са малим псећим бичем у руци. Као да је у тај час свега доброг нестало у њему, Висков се поглед замрачи и у лице му удари крв. Али ипак не подигну главе и настојаше да ради мирно даље, премда је осјећао да му се руке тресу.

– А гдје си ти, *sigmoretto*? – чуо је наједном за собом подругљив, мало крештави глас господарев. – Да ниси био на путовању?

Виско осјети поругу, али уздржа се. Подигну главу и одврати мирно.

– Било је код куће посла, а мислио сам да Вам не треба.. – И хтједе да настави рад даље. Али господар прихвати опет:

– Био си код куће..?!.. Или зар мислиш да не знам шта си опремио, товаре? Да си ти мој – запријети, – и Виско осјети како му око главе лепрша танки, уплетени бич...

Други још јачи млаз крви шикну му у образе, али ипак је шутио.

– Мучиш, товаре, а?.. настављаше даље, пријетећи, мрски глас, који је Виску звучио као шкрипа стакла. – Имаш право, кад ти је ћаћа нико, као и ти, па не зна да те научи памети. Да си ти мој...

И бич залепрва поново око Вискових ушију.

Виско осјети већ да му крв ломи шију и усправи се. Али не рече ништа. Само тешко и неразумљиво зарежа, као спутано звијере, или пригушена далека грмљавина.

– Да ти твога, – завиче на то грубом псовком на њега господар и стави му се о прса, – руњаш а? Даћу ти ја руњат, када ти не зна дати отац, товаре! – Марш!

И као од шале, – а да Виско не могаше ни да се снађе, – полети вијугасти оштри бич на његова леђа...

Не бијаше то први пут. Али од онога дана, када је у Виску јасно избила мржња и отпор, бијаше први пут. У сами трен очи му се закрвавише, жиле му набрекнуше, и он инстинктивно, силно и одлучно дигну песницу...

Нешто попут гвоздених кљијешта зграби га одострага тако чврсто, да не могаше ни да се макне. А бич је међутим све оштрије и све слободније захваћао његова леђа и пламене му образе, изобличене од бијеса.

Рикну као звијере и окрену се. Али у тај час несташе и посљедњег трзаја снаге у њему и као сломљен спусти руке...

За њим је стајао отац и викао:

– Ударите по товару, ударите – – –

VI

Те ноћи Виско Бодлина није спавао код куће. Далеко у пољу на стогу прућа разгалио је узбуркана прса, открио ужарену главу и провео тако ноћ, на роси и на вјетру. Спавао није. Најприје се добро исплакао, и кад је престао, осјећао је да су то посљедње сузе истекле из његових очију. И с њима као да је отишло нешто меко, нешто добро али болећиво, што је било дио његова срца, али и његове слабоће. Можда ће доћи часови када ће тај губитак жалити, али у том часу више него ишта жалио је у себи баш такве, и прошле и будуће часове. Када се исплакао и био готов са тиме, окренуо се на леђа и погледао тако оштро у чисто звјездано небо, као да је тим погледом хтио за нешто да се закуне. Да заклетва буде чвршћа и одлука јача, прешао је редом у мисли све шта се те вечери десило, и навлаш се дуље зауставио на најгорем и најболнијем. Особитом крвавом окрутношћу мјерио је своју бол, срџбу и изненађење, сву ону некушану смјесу отровних и крвавих осјећаја, који су планули у њему, када је за собом угледао рођеног оца, осјетио стисак његове руке и чуо његов сухи, од покорности изнакажени глас: „Ударите, ударите!..“ Читаве ноћи пролазио је његовим мозгом тај призор, повраћао се све драстичнији и одвратнији, и сваки пут свршавао бијесним шкргутом зуби и неизреченом, пјенастом клетвом. Никада неће заборавити тих очију. Биле су влажне и покорне као у псета, а глас му није ни личио на глас човјека; као да завија куче или као да блеји марва. Усне су му се тресле и висјеле му као лалоке у коња, тако да је осим срџбе, Виско осјетио и стид, страشان убитачан стид, због таковог оца. И руку је подигао, жуљаву грубу руку, која је још само зато имала снаге... – Кукавељ!.. А још до јуче тај глас је могао да му заповиједа и да га ублажи; још синоћ га је поглед на те очи и на те старе руке склонуо да пође тамо, камо више никада није мислио да иде. Дође му наједном да се насмије сам себи, да се наруга

читавој прошлости, али у немоћи довикиваше свом бијесу, као да хоће да га подражи: „Ударите, ударите!..“ Јека ноћи и доца враћала је к њему то опонашање истинском грозом, па му се чинило да одасвуда наоколо, из зрака и из таме, кријеште разузданом виком на њега ругло и срамота, мржња и бијес. У души је осјећао све већу и болнију празнину; као да се све у њој руши од неког јаког потреса и пропада дубоко у бездан. Читаве наслаге, и оно што је држао светим, и оно што му се чињаше тврдим попут хридице, све се то котрља истом лудом брзином, истом грозном и бешчутном лакоћом, коју не можеш да оставиш. И сваки пут, када се уз урлање маште и властитог гласа, једна нова наслага одрони, у души настаје нов пораст боли, страшне као да осјећа кидање меса у утроби. Пограбише га грчеви у желуцу и у грудима, укочише му тијело и напеше му зглобове. Усне му се намрескале од ватре, грло се затрпало, очи се извалиле, и он остаде дуго тако, згрчен и без даха, са шкрипом у свим костима и са пјеном на уснама. Тако се то поновило неколико пута: Сузе неће да се појаве и грч расте, све док га не овлада полу-несвјестица. Затим пада у страшну клонулоост, а када опет отвори очи, осјети да је слоњен и дише тешко, у дугим дубоким замасима...

Пред зору се смирио. Машта већ уморна и исцрпљена, престала је да нагло ради, па је почео да тријезније размишља. Тјелесно се осјећао слаб. Роса је падала јако, а вјетар, што је према јутру бивао јачи, носио му је распуштене косе и голицао прса. Бијаше му хладно. Хтједе да устане, али усправивши се, помисли: „Куда ћу?“, и баца се опет на пруже. – „Сам“, прошапта полугласно и полугорко, и у исти мах се зачуди, одакле му та ријеч.

Сада већ разабкраше слом у души и пакосном горчином стаде да посматра рушевине. Све је лежало смрвљено, све дубоко доле, недостиживо... Како чудно! – А ипак, до пред неколико сати, све је то било још читаво и драго. И зар баш никога да не воли више?.. Један нови, један заборављени грч обузе му срце у тај час, и Акица,

његово драго мало мезимче искрсне пред њиме, опет са уплашеним сузним очима, опет отуђена и отргнута. У тај час је можда пожалио све. Али помисао да би требао опет да се врати и да поново прекорачи мрски праг, отјера му одмах тај кратки бљесак, – и умјесто грча, јави му се опет на уснама срдачна и страшна клетва на онога који је свему крив.

Како ли је мрзио тога човјека! Како стара је та мржња и како дубоко усађена! Сјећа се ње као прве успомене, као најдубље мисли и најстаријег осјећаја. Када је још као дијете први пут видио уплетени бич, побојао га се. Увијек му бијаше чудно када се о господару говорило као о свецу, а у конобу је ишао само зато што се бојао оца. Никако није могао да разумије зашто то господар увијек грди, а отац се само плаши. Виско је оца волио, па му се чинило да мора свако да га воли. А кад тамо, – господар га грди, а он плаче! Колико ли му је пута дошло да заплаче и он, па да довикне том црвеном туђем човјеку: „Пусти га, то је мој ћаћа!..“ Али тада је био мален. Мислио је: Отац ће доћи кући, потужиће се и ја ћу га утјешити. Рећи ћу му: „Када будем већи обранићу те, ћаћа“. Али када би ћаћа дошао кући, жалио се, – али не на господара, већ на себе. И сутра би говорио опет: „Дјецо, имајте респекта пред господарем. Добри су они...“

Каткада је по цијеле ноћи мислио о томе и опет није могао да докучи. Тада би тешко заспао, уморан, и сањао ружно. Дању је по читаве сатове проводио у куту, гледајући замишљено у оца, а кад би дошло вријеме да се једе и отац би га позвао к столу, бацио би му се око врата и бризнуо у плач. Сви су се чудили томе, али нити су у кући разумјели њега, нити он њих. Осјећао је каткада живу жељу да нешто каже, да нешто запита, – али како, када су сви једнаки, сви чудни, сви плашљиви и покорни...? Господар их грди све – и матер, и сестре, и браћу – а они само шуте. Велики су, јаки су и недужни, а шуте. И плачу, и говоре да је право тако. А зашто да је право?!

Будио се нагло, са згрченим песницама и узбуђен. Тада се осјећао јак, јачи од браће, од оца, и од свих. Пламеним очима гледао је мишичаве пуне руке и осјећао да мрзи. Шаптао је то себи чудном насладом и сањао о освети. Необичне, страшне заплетаје и сукобе је замишљао и уживао у томе. Осјећао је да му расте снага и то га је још више дражило.

Како ли је био дијете тада!.. Замишљао је да освети оца, браћу, обитељ, – а сада? Црна, још жива слика прошле вечери прелети му опет маштом попут олујног мрког облака, што узбурка читаво обзоре. У души му закотли од ње поново, и – црне крваве мисли навру му опет у мозак...

Не чека ли га и сада шиба код куће?!.. Не чека ли га клетва и псовка од оних, чије понижење га је ранило и натјерало му те мисли? Није ли то био отац, који му је уставио руку и пустио да бич некажњено шиба његова леђа и образе?!..

Грчевити луди смијех продре из његових грудију, попут грактања вране у свитање дана, и све зловнијом насладом је мислио, како му сад негдје отац код куће псује и спрема шибу....

– Хахахаха, па – хомо, хомо дома, нека истуче, нека се извољи још посљедњи пут; није ни то за горе, – викао је, смијући се све крвавије и дижући се с прућа...

Једним замахом скочи са земље и протегну се. Рашири руке према сунцу, што је кроз крошње маслина већ вирило у дну поља, и чврста корака упути се према мјесту.

На сусрет су му кукуријекали пијетли и поздрављала га је Здрава Марија са звоника светог Стјепана.

VII

Кад му је било осамнаест година, Виско бијаше најјачи момак у мјесту. Стасом се развио боље него иједан од

браће, а руке му ојачале тако, да се и кроз кошуљу опажало како му игра мишичје. Прса му се раширила и орутавила попут храстовине, а испод носа му пробухло нешто црних длачица, које је Виско особитом бригом његовао. Бијаше висок и лијеп, лице увијек румено, коса густа и црна, а очи тамне, велике и увијек живе, као у сокола. – „Град од младића“, говорило се у мјесту.

Код куће је радио мало. Када је посла било много и радило се на баштини, тада је ишао и Виско. Радио је пар седмица на душак, обрадио за тројицу и бацио алат у кут. На господаревом није радио никада.

Кад му је требало новаца, најмио се код туђих, радио опет пар седмица као за опкладу – и бацио опет алат у кут.

Онда се одмарао. Кући је ишао на јело, спавао је зими код куће а љети у пољу, и ходао наоколо. Свуда га бијаше видјети; у кавани и у крчми, на улици и у цркви. Познаваше свакога и свако познаваше њега. Волио је дјецу и јаке момке, а мрзио господу, редаре и штуденте. Штуденте је презирао. Било их је, који му бијаху другови из школе и вршњаци, па су га избјегавали. У почетку га је то вријеђало, па их је задиркинао. Тада га избјегавашу још више и то му је годило. Очито је да га се боје, мишљаше са презиром, – гњиде!.. Тражио је прилику да се потуче с њима и кад би му то успјело, све би их растјерао. Неколико пута се окушао и са тежачким момцима, па је и њих испребијао. Сви су почели да га се боје, па је то увећало његову самосвијест. Постао је обијестан од силе. Пуст! Пролазећи улицом, гурао је људе од шале, или им је угазио на ногу, а онда би их одмјерио оштро и насмијао се.

И прозвали га Сила. Када је први пут чуо тај надимак, обрадовао му се као да је одликован. Надимак „Бодлина“ је мрзио као све што га је везало за прошлост, па се од тада и сам називао Сила. Умијешао би се међу дјецу, док би се играла на „Тврдаљу“ или на „Врби“, раздијелио би им по пар новчића и уживао док би се гурала око њега, виђући: „Сила, Сила“!..

Родитељи су тјерали дјецу од њега, али је Виско знао увијек да их примамом и да опреми с њима смишљену враголију. Најрадије их је гонио да разбију штогод Ликаровим, или их је повео у поље, да отргају четвртину винограда шјор Бепу. Учио их је поспрдна имена за шјору Ану и давио се од смијеха, када би господар, црвен од гњева, викао због почињене штете. Али знао је да буде страх и трепет јадној дјечици. Дошао би наједном међу ње, мрк и хировит, па би их штисао и тако се грубо с њима шалио, да су јадници све дрхтали од боли. По десетак би их прескакао уздуж, или их носио на леђима, дизао их на руке и стискао их при том тако, да су дјеца и нехотице морала да јаучу. На купању би узео по двојицу на раме, одвео би их на сред мора и онда уживао гледајући, како се копрцају, плачу и гутају воду.

Нико му није смио ништа. Редар је два или три пута покушао да га затвори, али сваки пут му је измакао. А другога се није бојао. Шјор Бепу је сад морао да се боји њега, – ако не за друго, а оно бар зато да му не шаље дјецу у поља. А отац, – тај је једва и говорио са Виском.

Од оне вечери и оног догођаја у коноби прошле су већ више од три године. Са шибом, што се још сутрадан у јутру сломила на Висковим леђима сломила се и свака власт очева над њиме. Виско је отрпио до краја, а када се касно у ноћ вратио кући и отац хтио поново да га бије, пограбио га је чврсто за руку и отсјекао оштро: „Нећеш!“ – Тиме је било свршено. Отац се, плачући и проклињући, повукао у кут, а мати је по читаве ноћи бројила ружарије. На томе је и остало. Нико више није хтио да говори са Виском. Браћа су га избјегавала и стидила се због њега, а њему се чинило да га се боје. У Ликарових су га грдили, али он бијаше увјерен да га се и тамо боје. Уживао је. За сва та мишљења слабо је марио. Кући је полазио само на јело и мислио: „Толико зарадим; а за дио од очевине могу и да спавам“. Знао је добро да њима и то смета и да би му ускратили, али се не усуђују.

Мислећи тако о свему, Виско је растао у срцу све тврђи, а у души све хладнији. Туђио се од свега блиског и њежнијег и према свему осјећао неповјерење. Једину „слабост“ осјећао је још према малој Аници, и њено отуђење бијаше још једино, што је могло да га снужди. Али и то је само повећало мржњу против других. Сваки пут када би осјетио њен плашљиви, хладни поглед, како се скрива од њега, усне би му се залиле отровом и очи крвљу. И мисли, што би тада узбуктиле у његовој души, биле су страшне као најцрнија освета и ледене, као његов живот.

Такав је био Виско Сила, када је прошао осамнаесту.

VII

Али тада се наједном заљубио.

У Ликарових је послје Ускрса дошла нова служавка и било јој је седамнаест година. А служавке од седамнаест година, ако су још к томе Брачанке и зову се Кате, све су некако особито малене, особито обле и увијек довољно румене, да буду и лијепе. А ова што је дошла у Ликаревих, била је нека нарочита Кате, јер бијаше љепша и руменија од других, и облија у прсима.

А то се Виску свидило. Када је први пут ушла у дворште Бодлинових, сунце бијаше зашло, а вријеме доста топло и Виско се баш прао насред дворишта, голих прса и руку. Угледавши га, Кате врисну и побјеже у кухињу. Али када се вратила и он је већ умивен и одјевен стајао на дворишту, Виско примијети да је румена као вечер што се баш расцвала, и да га гледа плахим занимањем. Њему се то учини необичним и насмија се.

Сутрадан је срете опет и примијети, да се и она њему насмијешила. То му бијаше мило. И други су знали да се смију његовим враголијама, али Катин смијех, – то је нешто друго. Пролазећи на вечер мимо палаца, Виско погледа као нехотице уз прозор кухиње и би му жао што је није видио. Када се вратио, погледао је поново.

Једнога дана, дошавши на објед раније и не нашавши никога у кухињи, Виско се запути у врт, да се извали на траву. Али кад је стигао до вратију, стаде. Из врта је чуо гласове. Препозна, уз глас материн, и глас Катин, и тако се лецну, да нити не прекорачи прага, већ нагло остави дах. Разговарале су о њему. Кате је околишући питала, зашто и Виско не долази к господаревима, а Стара јој се жалила и корила га.

– Боже мој, прекиде је на то Кате, ко би помислио? А рекло би се, да је најбољи... Онако јак, здрав, лијеп..!

Виску то бијаше доста. Послије толико времена бијаше то први пут, да чује барем ријеч добра о себи, барем блиједи неки трачак симпатије и одбране. Протрну од задовољства.

Те ноћи му бијаше јасно да је заљубљен. Признаваше то себи са задовољством, али и са зебњом. Послије првог одушевљења и првих слатких мисли, жеља за љубљеном дјевојком доније му сама упит: „А сада?“ – Али на тај упит не бијаше лако одговорити. Њему је и прије долазило често да пита себе: „Ма је ли овај мој живот баш нешто врједи?“ Али прије него би и помислио да одговори, нешто би из њега запитало: „А да га промијениш, шта ти то врједи?“ – И ето, зато је он остао увијек исти: Није имао рашта да се мијења. Није имао за кога.

„А сада..?!“ Е, сада је већ нешто друго. Другог питања више нема и Виско може мирне душе да каже себи: „Не, не ваља ти то. Тако се не може даље.“ – „А камо даље?“ – „Па к њој, – да је добијем, да је оженим, да будем сретан.“ – Јер Виско не могаше ни да замисли љубав другачије, него тако. Њему је додуше прошла осамаеста али јак је као да му је двадесет и пета. А и други се жене млади...

Виско је са задовољством прешао у мисли све што је до тада могао да опази код Катице и све му казиваше једно: да га она хоће! То му је годило до омаме, али увидао је с правом, да то још није доста. Треба да је и заври-

једи. Треба да јој покаже, да се је њој доиста право чинило; да он није само здрав, јак и лијеп, него и добар; да они сви имају криво и да ће он бити ваљан муж, бољи од свих осталих. Само, – како? Којим путем? Неће ли тај пут морати да води преко његовог поноса и неће ли, прелазећи га, морати поново да гази по души? Његов однос према обитељи додуше није прав, али може ли он да га промијени? И зар је он томе крив?!

Што је дуље размишљао, све тежи му бијаше одговор. Напоком помисли: А и нашто све то? Не може ли он све то лијепо Кати да објасни и неће ли она, ако га љуби, разумијети све и дати му право? А међутим ће јој обећати и искрено ће настојати да не дође до нових сукоба. По граду се неће скитати и радити ће што марљивије, на домаћем и на туђем. И све ће ићи добро, – све! Помисли, како би било лијепо, да може и у двориште к њој; могао би по цио дан да је види. Али залуду. То није могуће...

Размишљао је готово цијелу ноћ и коначно уснуо, потпуно задовољан својим мислима. Пред зору је сањао да је негдје у врту, сам са Катом, и да се она све више румени и да обара очи. А он јој само мекано глади образе и жедно гледа, како јој се под блузом њишу једре сисе, као зреле гране на преродној шљиви...

IX

Као што је некада брзо и нагло набујала у Виску мржња, исто је тако сада нагло овладала њиме љубав. За пар седмица он је већ био пијан од ње и без околишања је признавао себи да даље не може без Кате.

Требало је још само да то њој каже. Али за чудо, – он који је за све друго имао смјелости, за то кратко и њежно читовање, није је нашао ни мрве. Сам поглед на Катку одузимаше му ријеч и умјесто да говори, само јој је буљио у образе, у руке, у прса... И онда се у ноћи по ци-

јеле сатове превртао с бока на бок, а у јутру се дизао с бољу главе и са колобарима испод очију.

Наједном поче да је срета све ријеђе. Помисли да му се то чини, од жеље да је чим више види; али брзо се увјери да се не вара, и то га је мучило. По читаве вечери се врзао око палаца, гледајући у кухињске прозоре. У почетку се скривао; али пошто се увјерио да и онако цијело сусјество зна за његову тајну, бијаше му свеједно. Тражио је да јој види бар сјенку на стаклу од прозора, и кад би му то успјело, бијаше сретан. Али за мало нестаде и сјенке. Чекао је до иза поноћи и буљио ни у шта, као да је у земљу пропала.

Једне вечери се свијећа у кухињи већ давно угасила и цијели палац је спавао. Виско стајаше још увијек на углу супротне куће и скупљених рамена гледаше на црну празнину прозора. Гдје је? Зашто је нема више? При сваком том питању осјећао је такову бол у срцу, да је тресао главом и силом хтио да отјера мисао, што му се уцијепила у мозак. Али залуду. Сумња бијаше ту и требало је мислити. Стаде редом да претреса све, од прврг до посљедњег сусрета, сваки крет њеног и свога понашања, али ни трага неком узроку не могаше да нађе. Говорили су додуше о посве обичним стварима, али бијаше јој то драго и није бјежала. Посљедњи пут је узео за руку, па је осјетио јасно како је задрхтала у његовој. Бијаше дакле очито да га љуби, а ипак – нема је!.. А то је страшно. Можда је све то случајно, али тешко је. Већ неколико дана је нема, а то је тим чудније, што прије не бијаше вечери да не би бар за час скокнула к њима. Па и у палацу, не може тако рекући ни да се макне, а да се са „Врбе“ или из Вискове куће не види. Могао је додуше да пита некога од својих, али бијаше му то неугодно. Можда је и сувишно, мишљаше; можда је то све само случај, или је малко болесна. „Само малко“, додаваше са страхом, јер и ако му мисао на Катину болест бијаше неподношљива, опет је у том часу радије помишљао и на то, него ли да је, сачувај Боже, нешто друго...

Сутрадан бијаше блијед од неспавања и није пошао на рад. Немиран, лутао је цијели дан око куће, полазио је сад у врт сад у двориште, излазио је на Врбу или полазио у град, али се брзо опет враћао. Тако је провео два до три дана. Коначно једне ноћи није уопће дошао кући. Сутрадан рано нађоше га браћа и отац са „завојкама“ на ногама, са врећицом и мотиком у руци, како сједи на стогу прућа у дворишту и чека их. Погледаше се у чуду. А он скочи нагло с прућа и мукло им назва „Добро јутро!“. Био је блијед као крпа. Затим, као да жели да им одагна чуђење, надода још тужније, као да ријечи чупа из срца:

– А данас ћемо на господаревом, а?

И први се упуту из дворишта у рано љетно јутро.

Х

Три пуна дана радио је Виско Сила, скупа са оцем и са браћом, на најбољем господаревом винограду, „у Блата“; и премда је сва та три дана једва око заклопио ноћу, радио је као никада до тада. Вријеме бијаше лијепо, сунце упекло да је дивота, а земља још полувлажна, копала се да и не може боље. Посао је ишао као од шале.

На пољу и у кући, код Бодлинових и код Ликарових, све је било у чуду. Нико није могао да докучи, како је до тога дошло. Сви они су већ давно знали да је Виско заљубљен, али то им чињаше ствар још више неразумљивом. Поготово када су знали да је гоподар запријетио Кати, ако се буде састајала са Виском и да је она сама, дознавши какав је Виско, почела да га се клони.

Браћа су копала марљиво као увијек, али копајући, сваки час су гледала у Виска и намигивала један другоме. А он је копао баш у средини реда и био је увијек пред њима, – јачи и виши од свих, – и ударао тако, да је и земља стењала под његовом мотиком. Шутио је ције-

ли дан и одмарао се само док је јео; ујутру или на подне. Раскорачених и упртих ногу, засут црљеницом до кољена, чинио се као да је срастао са земљом; као храст, коме силан вјетар пригиба гране до земље. Широка рутава прса, тамна као црљеница и мокра од зноја, засјала би сваки час на сунцу, а жиле на њима и на рукама играле су и свијале се од снаге.

Браћа су настојала да му виде очи, али оне су љубоморно скривале поглед у земљу. Не видећи никога, не слушајући ништа до ли удараца мотике и властитог дисања, Виско је умишљао да и нема ту никога осим њега, па да може несметано да се преда својим мислима. А то му је и требало. Мада је цијели дан шутио, никада његова нутрина није била бурнија, него ли та три дана. Никада његова воља није окушала жешће борбе, него ли онога часа, када је, неспавајући цијеле ноћи и попуштајући својој љубави, одлучио да се пригне и да пође на тај рад. Осјећао је да је то понижење, да то значи плунути себи у образ, али је осјећао и то, да другачије не може. Без Кате му нема живота, а знао је да је то једини начин да јој се приближи.

Када је прво јутро задро мотиком у ту проклету земљу, било му је као да му оштрац мотике задире у живо месо и једва је нашао снаге да настави. Али онда је помислио на њу. – Ах, само да је види, да јој дође близу, да јој рече све, – а онда ће све проћи и све ће се поправити.

Навршавао се међутим и трећи дан, а од Кате ни знака. Бијаше му тешко, али трпио је и радио даље: У пољу не може да је види, а у вече када дође кући, Ката је за послом. И напошљетку, – вечерас ће је ипак видјети. Прве двије вечери се бојао, – господара и себе! Хтио је да привикне најприје на земљу, а онда да се приближи кући. А господар ће међутим дознати и неће му сметати. Зна шјор Бепо добро шта вриједе Вискове руке и зна, да није добро да их одбија.

Зато је све већом насладом радио, све упорније и све јаче, те вечери. Сунце је већ помало западало и друга

браћа су још само отегнуто замахивала, док је он ударао и копао као да је тек почео. И било је тако чудно видјети његову високу снажну појаву насред поља и дугу сјенку што је бацало залазеће сунце, и која је својим замасима захваћала пола големог винограда.

XI

Те вечери, иза осам сати, сишла је Кате као обично у конобу, да јој Осиб наточи вина. Двориште бијаше пуно мјесечине. Враћајући се из конобе, Кате успрену.

У сјени, испод сулара, нешто се нагло макну, и пред њоме се, као по чуду, створи Виско Сила.

Угледавши га, Кате пригушено цикну. Хтједе побјећи, али Виско је већ држаше за руку. Притегну је чврсто к себи.

Кате хтједе викнути, али попаде је стид и једва излачу: „Пусти ме!“ – Али Виско је не пушташе. Задувано и сипљиво стаде јој шаптати на ухо: „Кате, – душо – Кате – не бој се, ја те љубим, Кате!“...

Кати се упалише образи од Вискова даха и дрхтала је све јаче. Осјети на лијевом образу додир усана, а на прсима руку и не знајући ни сама да ли од страха или од срха, врисну тако јако, да је цијело двориште одјекнуло. С тим вриском чу се и прасак стакла: Боца, у стотину комада, разлети се по плочнику.

У трен ока нађе се у дворишту господар. Полети бијесан на Катку, али на свијетлу мјесечине угледа испред Кате, Виска Силу. Стаде осупнут. Погледаше се бијесно и господар зарежа први:

– Шта тражиш ти овдје, товаре?

– Катку.

– Катку? – Шјор Бепо ускипи јаче и шкрипну зубима.

– Даћу ти ја Катку, товаре. Одмах, да си је пустио!

Виско је стисну јаче

– Јеси ли је пустио?!

– Не...
– Јеси ли је пустио?!
– Не...
– Не?!

Господар дигну бич и замахну. Виско испусти Катуну и полети на њега. Једном руком му пограби бич, а другу напери у лице. Махну, али – узалуд!..

За собом осјети и опет тешко и грчевито тијело, и двије жилаве коштуњаве руке, које га сапињаху као клијешта...

– Ах, рикну болно и дивље као звијер, и без иједног трзаја испусти бич из руке.

Знао је ко је за њиме и – да не почини нешто грозно, – полети из дворишта у ноћ...

XII

Те ноћи се на најбољем винограду Ликарових, „у Блату“, догодила грдна штета. Пола лозја нашло се, што поломљено што изгуљено, а стогови „такаља“, што су лежали на „старини“, горјели су још цијели настајни дан. Узрујаност и бијес били су код Ликарових и код Бодлинових неизрециви и цијело мјесто је говорило о догођају.

Виско Сила те ноћи није долазио кући. Ни други ни трећи дан није га било; а тежаци су приповиједали, да су га видјели у „Дубокој“ под маслином, како спава. Четврти дан је дошао. Пошао је равно у кухињу и затражио јести.

Мати, која се нашла сама, не одговори му. Смјеста изиђе. Неко вријеме остаде сам, док се на вратима не указа Осиб.

Бијаше блијед, а брада му сетресла. Зауставио се час и одмјерио сина погледом, у коме бијаше више стида и боли, него ли срџбе.

- Дошао си, провали из њега нагло, као из котла.
- Јесам, одговори Виско пркосно и погледа га у очи.
- Да те затворе?
- Нека затворе!

И опет настаде мук, или боље, једно подмукло му-мљање.

- У Иштрију ћеш, несрећо!

– Нека! одговори Виско и слегну раменима. Осибу та груба и дрзовита равнодушност натјера још јачи бијес на уста.

– Нека, говориш, несрећо?! Теби се не хаје, јербо си проклет, јербо си ругло, али хаје се мени!.. Бодлина, – син Особа Бодлине, па у Иштрију! Волио бих да ме Бог одмах дигне, него ли да то доживим...

– А Ви ме пустите, прекину га нагло Виско и удари ногом о под. – Њему је та киша ријечи била већ несносна, па је желио да чује шта је.

Али Осиб се не осврташе на њега. Бујица пријекора, клетавица, – а и суза, – навираше му на уста и на очи, тако да није ни могао ни хтио да је суздржи, прије него се искали и не рече већ једном све, шта је кроз толике године крио и сузпрезао, пред тим одметним сином, крижем свога живота и своје старости. Влажних очију и дршчућих усана, он је говорио и ломио рукама по зраку, све док му пјена није почела да капа с устију и док га није издао дах тако, да је морао да сједне. А тада је настао мук, прекидан само од његова тешког дисања и од пламсања ватре на огњишту.

Виско је стајао још увијек са рукама у џепу и на све очево говорење није одвратио ни ријечи. Али тај мук, напет и испуњен страшћу, био је несноснији од сваке ријечи. Зато се тргну и упути се према вратима.

– Чујеш, заустави га Осиб, уздахнувши. Виско се окрену.

- Шта је?

– Ходи ћа... камо хоћеш, гдје те воља, што можеш даље, само одлази!.. У Америку, на крај свијета ако те во-

ља, јер ја не могу више. Срамота је да идеш у Иштрију,
– срамота за ме, за стан, за браћу...

Стаде час, да прикупи даха, а онда настави:

– Ја сам говорио са господаром. Хтјели су да те туже,
да те затворе и имали би право. Али ја сам их молио.
Три дана сам их молио да ме не убију, да имају смилова-
ња са мном, са матером и са браћом. И услишали су ме,
Бог им наплатио! – Само да идеш, да поћеш камо те во-
ља, али смјеста! Ако не, да ће те пријавити...

Умукну и наслони се на столац. А Виско је међутим
самим једним погледом размотрио све: и прошлост и са-
дашњост и будућност. И одмах му би јасно, да је требао
и сам на то да помисли.

За кога да још ту остане? Отели су му Катуну, отуђили
му Аницу, убили му све и шта да још ту тражи? Имао би
још да се освети, да, – али како? Не пристане ли да по-
ђе, исти час ће га затворити и умјесто да се освети он,
осветиће се они на њему. То је додуше неправедно, али
је тако. А онда, – живот је дуг и ко зна шта може још у
свијету да га чека?... „Ко зна“, понови у мисли и очи му
синуше од потајне, кржаве наде...

– Дакле, прекину га Осиб, шта мислиш?

Виско га погледа оштро, ступи корак ближе и одго-
вори мирно, али одлучно:

– Хоћу, поћи ћу.

Осиб хтједе нешто да каже, али Виско га предусрет-
не:

– Ма ћу се и вратити једном, надам се!..

И не дочекавши одговора, изиђе из кухиње и пође да-
леко у поље.

ХИИ

Од тада је прошло много година. Виско је отпутовао
одмах пар дана послѣ горњег разговора и то кришом,
пошто је већ имао године за војску. Али ипак, пар сати

прије но што је пароброд имао да крене, на највеће зачуђење свију, обишао је редом шјору Ану, Господара и Господарицу. И поздрављајући их мрко али мирно, свима је рекао:

– С Богом и до виђења..!

Затим се опростио од браће и од сестара, од оца и од матере, и свима је рекао оне исте чудне ријечи. Само је малу Аницу њежно пољубио и турнуо јој у руку прегршт слаткиша.

И нико више није никада чуо за њега. Нити једног слова да је писао, или по коме поручио; као да је у земљу пропао. Осиб је питао мјештане што се враћаху из Америке, али нико му не знадијаше ишта сигурно да каже. Само понеки несигурни глас, преко треће или преко четврте руке, и то чудан. Тако се прочуло једном да је Виско умро али нико није вјеровао у то. Други су причали да је ушао у „полицјоте“ и, како је јак, да је постао „капо“. А трећи су мислили: „Биће да се обогатио, па је заборавио и на обитељ и на родно мјесто.“

Осиб је упочетку вјеровао у све то, док напошљетку није више вјеровао ни у шта. „Ко зна, камо га је срећа понијела“, мишљаше, и врло ријетко је уз комин повео ријеч о томе са женом и са дјецом. Нерадо су говорили о Виску, нарочито не браћа, али ето – дође некада па их закупи, и никако да не измијене мисли. Сви се сјећају тада Висковог мрког лица и чудног поздрава прије поласка. И мати уздише. А Осиб и браћа осјећају бојазан у души и немир пред неизвјесним. Стари се тада прекрсти, и уздахнувши, каже: „Ослободи, Боже!“

А шјор Бепо Ликаров, када се сјети Виска и његовог одласка, пуцне само невољко и расијано уплетеним биче и по зраку и поведе разговор о другоме.

Весна Тријић

ПРИПОВЕДАЧКИ ПОСТУПАК НИКЕ БАРТУЛОВИЋА

„Душа је једино што ја занима.“¹

Нико Бартуловић, драмски писац и приповедач, есејиста и публициста, оснивач и први управник сплитског Народног казалишта, један од покретача „Књижевног југа“, дуго је био заборављен аутор. Пошто су га партизани стрељали 1945. године као присташу четничког покрета, током наредних деценија није било ни проучавања нити прештампавања његових дела; историја књижевности, како хрватске, тако и српске, опрезно га је заобишла.

Његово име се без идеолошких инвенктива први пут спомиње тек 1986. године: у тексту посвећеном Андрићевим пријатељима из младости², Мирослав Караулац је расветлио сумњиве и све до тада свирепо мистификоване околности пишчеве насилне смрти. И у овом погледу је (пред)ратна 1990. година била пресудна: у антологију приповедака цензурисаних, идеолошки неподобних аутора³, Гојко Тешић је уврстио три Бартуловићева наслова („Три дивна друга“, „Хипотетикон“ и „Љубав на одру“), док је у „Републици“ објављен обиман текст Бранимира Доната⁴ у коме је исти писац, због ватреног југословенства, називан не само болесником и хуљом, већ и терористом. Ни у наредних двадесетак година прилике се нису битније промениле: предмет проучавања су искључиво била Бартуловићева контроверзна политичка опредељења, због којих га је хрватска страна анатемисала (у тестовима Ивана Бошковића⁵), а српска величала (у чак три тома Николе Жутића Велебитског⁶). Тачку на проблем ставио је изванредан, непри-

страсан рад Софије Божић⁷ у коме је, чињеницама из Бартуловићевих публицистичких текстова, доказано да је он био антикомунистички и антифашистички оријентисани демократа.

Након Тешићеве антологије, осим поновљеног издања аутобиографског романа „На прелому“⁸, није било других занимања за Бартуловићеву уметничку оставштину. Превладали су „зли језици“ према којима је овај био анахрона, а самим тим и ефемерна литерарно-политичка појава, чије се ослањање на тековине романтичног реализма није уклапало у развојне токове ни хрватске ни српске међуратне књижевности.

С једне стране, ако Бартуловићеви књижевни остаци и јесу тужни, не значи да их не треба претрести и проучити; напротив, то би овај посао учинило и тежим и деликатнијим. С друге стране, управо је Бартуловић аутор предговора првом издању „Ех Ронта“, у којем су не само ударени темељи свим даљим проучавањима Андрићеве лирике, већ су и формулисане неке од основних претпоставки експресионизма. Није занемарљиво ни да је програмски освешћени Црњански, у приказу београдског извођења Беренштајновог „Крадљивца“, Бартуловићево име додао уз Чеховљево, Стриндбергово и Крлежино, рекавши да се од њега може очекивати „драма модерног човека, модерних душа“⁹.

Циљ нашег рада је да се учини бар први корак у одређивању места које Ники Бартуловићу припада у историји српске књижевности. Као одговарајући пример његовог наративног поступка изабрали смо приповетку „Синовљева госпоја“; повремене осврти на „Виска Силу“ чињени су једино у циљу бољег осветљавања ауторових тематско-мотивских преокупација. Обе приче се налазе у збирци „Људи на острву“¹⁰ за коју је Бартуловић 1931. године добио признање Коларчеве задужбине, док је сама „Синовљева госпоја“ понела и награду „Цвијета Зузорић“.

Обе приповетке су линеарно компоноване: задржавајући анегдотско језгро радње, Бартуловић је, попут Матавуља, прескакао време без догађаја пресудних за главног јунака, док је сама прича сегментирана на новелистичке јединице ограниченог сижејног домета.

Иако одржава више напоредних фабуларних токова, он не допушта (или, пак, не успева) да они битније утичу једни на друге, чак ни када се накратко укрсте; зато је одређивање главне осе радње за пажљивог Бартуловићевог читаоца својеврстан изазов.

Уколико би се „Синовљева госпоја“, на пример, тумачила као прича о нарушавању утицајне норме односа између оца и сина, онда би све остало, од сукоба јунака са средином до увођења велике теме рата, спадало у споредне сижејне токове. Али, у том случају би и њених првих осамнаест страна „одлазило“ на преисторију, односно на предуго и неекономично изграђивање сукоба који кулминира тек у сцени отвореног, вербалног суочавања Мате и његовог јединца Виска Остојића, у којој се сабирају сви карактеристични детаљи њиховог дотадашњег односа.

Сматрамо, ипак, да би ову причу требало читати под семантичким озрачјем њеног наслова: у фабуларном језгру „Синовљеве госпоје“ налази се психо-емоционални портрет Мате Остојића, до краја огољен кроз његов однос према (синовљевој) женидби; настајала са таквим циљем, приповетка јесте растресита, али нема сувишних епизода и дигресија; можемо чак да кажемо и да је сведена на кулминационе тачке јунаковог унутрашњег преображаја.

*

Приповетком „Синовљева госпоја“ доминирају мотиви засновани на социјалној динамици; истина, Мате Остојић није типичан сељак, у његовом се лику русоов-

ска наивност укрстила са препреденошћу и дрскошћу, али он јесте становник села који снева о градском, господском и отменом животу. У „Виску Сили“ социјалне опозиције непосредније утичу на развој сукоба између оца и сина: док је за покорног Особа газдин бич не само прихватљиво, него и пожељно васпитно средство, његовог мезимца Виска он подстиче на непослушност и отпор. Друштвени миље је, такође, у обе ове приче богат: „сценом“ дефилију газде, слуге и жандари, чиновници и печалбари, залутали страни туристи и инвеститори, чак и лучке проститутке; јасно су назначени обриси новог доба у коме је без образовања и писмености немогуће напредовати (истина, само мушким ликовима).

Али, иако су живописно скициране, социјалне околности су искључиво у служби породичних и интимних драма јунака. У отпору Мате Остојића и Виска Силе према грађанским законима и бирократији нема сатиричности: варошка господа им није наклоњена и исмева их, али не зато што је покварена или зловна, већ зато што су они, једноставно, смешни; док су Матине кријумчарске пустоловине и исмевање „финанца“ пре одраз његовог боемског и, у суштини, романтичног односа према животу него друштвено-критичких ставова, докле се Силина „револуција“ гаси чим за јунаково око буде запала друсна газдина служавка Катица. Иако су, дакле, кључно окарактерисани управо кроз сукоб са средином, они нису социјално освешћени ликови.

И поред тога што је изабрао друштвено-сатиричне мотиве (духа чаршије и напретка, на пример, лажног епског човека и националне грандоманије), претерано би било тврдити да се Бартуловић бавио сталешким односима; његова поимања у овој области не иду даље од грађанске социјалне фикције.

*

Ни за мотивацију јунака се не може рећи да је позитивистичка: иако и у Матином и у Сицином понашању

има последица економске неједнакости и социјалне неправде, у оба случаја је натуралистички принцип наслеђа премашио логику и зашао у област ирационалног.

У лику Мате Остојића су се укрстиле многе супротности: он је шарлатан у сукобу са светом, ситни преступник закона који се опире прозаичном реду ствари, продавац старудије и дроњака који снева о власти и благостању; еуфоричан је маштар и фантаста амбивалентног карактера, постојан једино у тежњи да негде оде, као да живот који води није прави. Али, он није наследник моралних недостатака својих предака; у том погледу би тек његов Виско био прави потомак пијанаца и гусара.

Међутим, иако је морално наказан, Виско Остојић се, бар делимично, попут Васе Решпекта, може сматрати „невиним кривцем“, односно жртвом неодговарајућег васпитања. Желећи да његов јединац „не буде баба“, него права „људина“ (која би представљала власт, али би сама била изнад закона), Мате га је од најранијег детињства учио да пије и краде, да се никога не боји и ништа не поштује. Али, уместо да добије побољшану варијанту самога себе, отац је сина претворио у силеџију, у једнооког и одвратног странца. У српској реалистичкој прози, сижејни исход одрођавања личности било би, као у случају Вучка из Лазаревићеве приповетке „Он зна све“, њено пропадање на друштвеној лествици; Виска таква судбина, међутим, заобилази: пренебрегавајући реалистичке морално-економске дихотомије, Бартуловић је Вискову уносну женидбу „пропалом девојком“ поентирао не само његовим друштвеним напредовањем, већ и остваривањем очевог сна о бекству из Грачишћа и о животу у граду.

Са те стране гледано, Мате заиста жање оно што је посејао, јер Висков карактер јесте последица његових очинских савета, али је, са друге стране, такав исход већ био зацртан разбојничком крви предака која се тек у његовом сину наново разбуктала. Матине би се, пак,

васпитне методе у том случају могле приписати његовим неспоразумима са самим собом, односно неразумевању властите судбине.

Између Матиних лекција и живота, наступа и искренности постоје очигледне и непремостиве разлике: њега самог „лепљиви прсти“ нису одвели у разбојништво, а вербални презир према женском роду није га спречио да се у потпуности ослања и поузда у своју Мрвицу. И док презриво коментарише оне које уновчавају своје тело, он на све начине покушава да уновчи рођену децу не би ли се њиховом удајом или женидбом докопао жуђеног господства.

Приповедачев циљ, ипак, није био да га морално раскринкава. Евоцирајући његове младалачке безобразлуке посредно и у хумористичком тону, наратор је постигао да оне делују као безопасна лудост и детињарија. Мате је и сам, од чистог срца, поверовао у сопствени наступ; зато га је најтеже погодила управо Вискова примедба: „Па ако нисте сви подјетињили, може и вама да сване...“¹¹; у слабашном покушају да умири ћерке пре него што се сасвим преда „црном поносу оних који одвише пате“¹², Мате каже: „А сада ме сама оставите, ајте, - да свијет још не помисли, да сам заиста подјетињило...“¹³, с тим да се овога пута проказана инфантлност не односи на његову старачку излапелост, већ на немоћ да живи како хоће и управља својом судбином.

Попут Матавуљевих протагониста, на пример, Бартуловићеви јунаци су у сукобу са малом затвореном срединам, али нису ни регионално ни социјално репрезентативни, јер се у њима артикулишу вечите људске тежње (за угледом и удобношћу, за благостањем). Његов циљ није била психолошка анализа случаја; он је интимне драме својих јунака темељио на архетипским односима и уопштеним осећањима, што их чини донекле предвидљивим. Он није тежио ни тематизацији натуралистичких коби нити чеховљевском, поетском приказивању судбине, већ што интензивнијем понирању у повре-

ђена осећања својих јунака; његове се приповедачке амбиције исцрпљују у ономе што је Владимир Ђоровић називао „објашњавањем душе“.

Бартуловићеви описи јесу оскудни, али се у њима редовно активира сав сижејни потенцијал материјалног света, „у колико је у вези са душом“¹⁴, тако да пејзажи и ентеријери нису само кулисе, већ метафизичка позорница чији детаљи стимулишу и усмеравају радњу: оскоруша под којом Осиб покушава да припитоми Силу наговештава какви ће бити плодови његових напора, а опис собе уређене за дочек Вискове „контеше“ најбољи је портрет самога Мате, његових тежњи и сањарења. Све то је, наравно, далеко од Ђипиковог уоквиравања радње пејзажима далматинског острва.

*

Можда се најтежа замерка Бартуловићевој прози односи на претпостављану рехабилитацију идиличног фона, јер је у нашој књижевности сеоска идила пресељена у иронијски дискурс „мртвог мора“ и пре Домановића.

Бартуловићева стилизација света нагиње патријархалној утопији: иако приказује рушење самих темеља породице и раскидање драгоцених веза између очева и синова, његова проза заиста представља апологију кућне задруге и патријархалног схватања сродства. За то су заслужни женски ликови чија постојаност и светачка трпељивост надокнађују мане карикатуралног *pater familias*-а.

Требало би, ипак, нагласити да су Бартуловићеви носιοци патријархалног идеала остали потпуно необликованог карактера и толико једнообразни да их је немогуће (или непотребно) разликовати. Матине ћерке и Силина браћа су побожни, скромни и вредни, али баш ни мало не могу да утичу на радњу, сведени су на (сценске) реквизите, на моралне антагонисте који чаме у сенци. Осим тога, искушавање могућности морално-егзистенцијалног преокрета јунака и прилагођавања самовољне јединке патријархалном реду, што је Скерлић на приме-

ру прозе Лазе Лазаревића назвао „кућним конзервативизмом“, у Бартуловићевим причама никада не успева: непокајани блудни синови су прогнани из домова, Виско Сила је, чак, и проклет.

Ликови очева се, с друге стране, потпуно косе са патријархалним идеалима: Мате је распикућа и скитара, а Осиб роб без икаквог самопоштовања; Виско свог оца види као излапелог старца, а Сила свог као понизно псе-то. Упркос томе, Осибов поглед обуздава Силу, он је последња брана између непослушног сина и (занимљиву је реч приповедач изабрао) „дивљине“, света у коме се деца не боје родитеља, а родитељи немају моћ над својом децом. Очински ауторитет, дакле, не проистиче из људских квалитета Мате и Особа, већ из њиховог положаја главе породице који је генерисам самим (културним) моделом Бартуловићевог света.

На посредан начин, Бартуловић јесте покушао да изравна село и град, да забаве (публике) ради протресе неколико тежих друштвених проблема; његов је конзервативизам, дакле, пре друштвено-политички него морални и потпуно се уклапа у идеолошку атмосферу у којој је и од које је живело српско позориште између два рата. Борећи се са „кинематографима“ за свој комад тржишног колача, драмски писци су настојали да угоде укусима што шире и претежно грађанске публике. Најпопуларнији су били комади у којима се осцилирало између трагедије и лакрдије, између идиличних стилизација и натуралистичких претеривања; био је то, у суштини, фриволан и аморалан свет, без уметничке вредности, али и израз једне варијанте експресионизма чији су корени у мелодрамским опозицијама, у социјалној и психолошкој патологији¹⁵.

*

И када приповеда, Баруловић следи естетику позоришта и размишља као драмски писац. То је јасно из његовог избора покретачких мотива и психолошког

степеновања сваког сукоба, из тежње за сценски што ефектнијим призорима, устаљеним поступцима и за схематизацијом нарације.

У композицији „Синовљеве госпоје“ лако се распознају обриси драмске структуре: 1) описи догађаја из Матине младости (од 29. до 33. стране) припадају прологу; 2) експозиција обухвата делове текста посвећене нормалном животу, са првим наговештајима поремећаја (од 33. до 39. стране); 3) развој радње (читаво друго поглавље) „покрива“ период Висковог одсуства током којег долази до разилажења субјективне стварности јунака и новонасталих прилика; 4) кулминацију и расплет чини најделотворнији, вербални сукоб између оца и сина у трећем поглављу, до Матиног изласка из куће; 5) сцена на рту припада епилогу радње.

Приповедач „Синовљеве госпоје“ јесте свезнајући, најинтимније мисли јунака за њега нису тајна, али се он повремено ипак самоограничава, пресељавајући тачку гледишта у лик (најчешће главног јунака) или се у потпуности ослањајући на гласине и мишљења јавног мњења; он, у ствари, извештава из две основне, а супротстављене перспективе, Матине и чаршијске. Поигравајући се изворима информација, задржавајући елементе говорне индивидуализације различитих лица, приповедач таласа ритам нарације и доприноси културно-социјалној колоритности прозе.

Најизразитији облик приповедачевог самоограничавања представља његов потпуни прелазак на посредно одвијање радње: већина догађаја пресудних за Матин живот догађа се „ван сцене“ и преноси препричавањем (у Висковом писму, на пример, или кроз чаршијска оговарања) што је, с једне стране, одраз проблема које је приповедач имао са стимулацијом радње, али је, с друге, захваљујући томе дошло до тематизације битних друштвених питања (социо-економских разлика, на пример, образовања и писмености), а посредно је откривена и психологија колектива.

Од почетка је јасно да је наратор свестан публике и да јој се прикривено обраћа. Иако нема своје „ја“, односно прво лице приповедања, он се емотивно ангажује и имплицитно коментарише ликове и догађаје: зараду који помахнитали Мате одузима ћеркама он ће назвати „крвавом“, а сцени просидбе Мила Лукова се и сам смеје. На тај начин, он дели доживљај публике и поистовећује се са њом, умешно је претварајући у свог сарадника и саучесника.

Држећи се фразеологије свакодневне комуникације, приповедач ствара комотну атмосферу у којој ће завршни обрт деловати ефектније: хумор који је најпре, као код Нушића и Матавуља, на пример, био у функцији гротескног обликовања али без сатиричне оштрице, полако престаје да засмејава, а критичка дистанца приповедача (у овом случају, и публике) према Мати лагано се топи. Дакле, наратор није поступно мењао концепцију главног јунака, него свој и наш однос према њему. Да то и јесте био његов циљ потврђује чињеница да се у сценама расплета он готово потпуно повлачи, сводећи нарацију на мизансценска упутства (о кретњама јунака и начину изговарања текста), „пуштајући“ нас да сами закључујемо.

Очигледна је, такође, приповедачева тежња за типизираним психолошко-емотивним реакцијама ликова, а самим тим и за стварањем сличних карактера. Попут Нушића, он креира позоришне маске варирањем ограниченог броја стереотипа: шјор Бепо је, наравно, носилац маске власти и новца, а Матина супруга Мрвица оличење је патријархалне оданости. Због приговора на рачун пишчеве „анахроности“, посебно треба размотрити нотарев лик: док у српској сеоској приповеци тип писара има сатиричну тежину, јер својом досетљивошћу кажњава бирократију, код Бартуловића је он, као у међуратној сеоској драми, обичан брбљивац који исмева Мату у име јавног мњења и сценама обезбеђује лаку, водвиљску интонацију.

У позоришту, такође, треба тражити и порекло мелодрамских садржаја који оптерећују Бартуловићеву прозу; према речима Мирјане Миоциновић, мелодрамски идеализам и мелодрамски фатализам као погледи на литературу и живот „дословно харају међуратном српском драмском књижевношћу“¹⁶. У „Синовљевој госпоји“ и „Виску Сили“ очувани су сви мелодрамски клишеи, од јефтиних паралелизама и пренаглашених, семантички празњикавих опозиција, социјално и психолошки неуверљивих ликова, па све до завршног оптимизма (Матином предавању осећањима на рту претходи најавна двоструке свадбе његових кћери). Значајно је и да Бартуловић увек намерно прелази границу: сукоб са оцем ескалира до помисли на оцеубиство, сваки емоционални потрес води у нервни слом; у вишеструким преурањеним кулминацијама, Мате три пута патетично посрће и пада на земљу (од ганућа, беса или разочарања), онесвешћује се и „баца пену“; ова хипертрофија душевности резервисана је само за главног јунака.

У комедији карактера, Мате Остојић би био претерано смешна главна личност коју је аутор поштедео најгорег могућег обрта, односно смеха публике на крају комада. Удубимо ли се у призоре Матиног раја¹⁷, различићемо да његова притајена страст није, како би се могло учинити, похлепа, већ покондиреност; он и не жели толико да буде богат, колико да му завиде. Могуће размере Матиних апетита ипак су само наговештене: у сцени дочека ожењеног Виска, из погледа пуног мржње којим се бацио на ћерке¹⁸, у тренутку постаје јасно колико је у њему рушилачке страсти, тако да му је блудни син, у ствари, учинио услугу, јер би тек остварење Матиних жеља значило праву и потпуну пропаст.

Од предака наследивши превелику, празну кућу која амбицијом величине одудара од осталих у селу и представља повод за подсмех, Мате је наследио и „имиц“ црне овце и сметала. Зато је он, као глумац који је на позорници потпуно сам, играо улогу са којом је, као и са

кућом, баштинио само празнину коју је ваљало испуни-ти. У томе су корени његовог егзибиционизма: Мате увек наступа, од самопрозваног се власника театра пре-ображавајући у (несвесну) звезду циркуса. Познавајући праву природу свог јунака (који једно глуми а друго жи-ви), приповедач је сцену на доку стилизовао као призор у коме се усамљени, напети глумац суочава са растућим смехом и жамором из гледалишта. Најава јунаковог потпуног слома биће његова жеља да „сиђе са позорни-це“ и да буде сам, недоступан очима публике.

*

Аутентичан хаос идеја и ставова у Бартуловићевој прози, без јединственог тона и монолитног стила, није последица ауторове поетичке „ретроградности“, него културне и идеолошке климе у којој се живело и ради-ло тридесетих година прошлог века; отуда је и тематски синкретизам „Синовљеве госпоје“ који би био прете-жак и за роман, као и сливање жанровских конвенција због којег се трагедија и комедија, приповетка и драма, анегдота и роман овде налазе у непрестаном комешању.

У таквом светлу, Матино ридање у сцени на рту не изгледа као последица патетичног уживљавања идеоло-шки загриженог аутора, већ као израз тежње експре-сивног човека да се страсно преда емоцијама и тако (утешно) сједини са свемиром. Ослобађајући се намет-нутих друштвених и породичних улога, он ће „у најчи-шћем врелу осаме опрати посве своју душу“¹⁹ и коначно се наћи на трагу личне искрености, надомак препорода у истинско људско биће. Зато ни корени његових дота-дашњих конвулзија и несвестица не морају бити у ис-празним мелодрамским пренемагањима, већ у покушају екстатичног, радосног колико и болног уздизања ду-шевног живота, чиме се посредно изобличава хладни, мртви свет.

А са оваквим сагледавањима, све досадашње претпо-
ставке о анахроности и апартности Бартуловићевог де-
ла једноставно падају у воду.

¹ Нико Бартуловић, Разговори с душом, у: Иво Андрић, *Ех Ронто*, Београд, 1975 [фототипија загребачког издања из 1918], стр. 8.

² Мирослав Караулац, Андрићеви давни пријатељи, *Свеске задужбине Иве Андрића*, 4, 1986, стр. 9–10.

³ *Ушћуљена баиштина* I, прир. Гојко Тешић, Београд, 1990.

⁴ Бранимит Донат, Нико Бартуловић, хрватски писац – апологет Орјуне и четничке идеологије, *Република*, год. 46, св. 7–8, српањ–коловоз 1990, стр. 184–234.

⁵ Иван Бошковић, Идеологија и аутобиографија у делима Нике Бартуловића, *Флуминенциа*, 2, 2006, стр. 117–132.

⁶ Никола Жутић-Велебитски, *Нико Бартуловић римока-
толик четник* I–III, Земун, 2010.

⁷ Софија Божић, Нико Бартуловић у предвечерје Другог светског рата: идеолошки погледи једног хрватског интелектуалца, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 77, 2011, стр. 13–26.

⁸ Под промењеним насловом: *Глас из торућеј трма*, СКД Просвјета, Загреб, 2003.

⁹ Милош Црњански, *Есеји*, Београд, 1966, стр. 193.

¹⁰ Нико Бартуловић, *Људи на острву*, Издавачка књи-
жарница Геце Кона, Београд, 1931.

¹¹ „Синовлџева госпоја“, у: Нико Бартуловић, *Људи на
острву*, стр. 53.

¹² Нико Бартуловић, Разговори с душом, стр. 6.

¹³ „Синовлџева госпоја“, у: Нико Бартуловић, *Људи на
острву*, стр. 56.

¹⁴ Нико Бартуловић, Разговори с душом, стр. 8.

¹⁵ Према предговору Мирјане Миочиновић у књизи *Дра-
ма између два раиша*, Београд, 1987.

¹⁶ Мирјана Миочиновић, *Нав. дело*, стр. 13.

¹⁷ „Синовљева госпоја“, у: Нико Бартуловић, *Људи на острву*, стр. 36: „Моћи ће да пуши цигаре као у Пули, да пије рум и да слуша музику. Носити ће кравату и ићи ће у кавану. Говорити ће жабедијереж и жбонашераж.“

¹⁸ Исто, стр. 47: „Ма да су настојале да се покажу веселе, видјело им се на очима, да су плакале. Мату је то разјарило. Готово да их је мрзио у тај час, - једнако, као и сву ту гомилу, што би уживала да му се наруга. Није их ни погледао када су се приближиле.“

¹⁹ Нико Бартуловић, *Разговори с душом*, стр. 6.

Станислав Винавер

МАНИФЕСТ ЕКСПРЕСИОНИСТИЧКЕ ШКОЛЕ.

Ми смо сви експресионисте. Ми сви узимамо стварност за средство свога стварања. Нама је циљ: стварање, а не оно створено. Оно што је створено, створила је природа, по својој логици, под императивом своје психологије. Од природе ми тражимо не ту логику, и не ту, њену психологију. Узимамо и њих, по кад кад, као једну игру нашега стварања. Од природе захтевамо, да нам да елементе, оно што је од неког и она наследила, а можда и отела.

Ми те елементе формирамо у спрегове мисли, у сплетове осећања, у спој светова, у динамичност духовнога бивања, које иде преко неке органске конкретности.

Ми смо ствараоци, као што је и природа. Ми улазимо у пантеон проузрокивача, о којима је држао проповед сточулни плурализам, од Вавилона и Мексике до Џемса и Мориса. Ми постајемо богови, као што је то предвиђао Верхарн и слутио ван Лерберг. (А Бог, искључујући само Спинозино геометријско чудовиште, учествује у стварању.) И до нас је тако било. Бетовен је стварао свет изнова, свет огромних звучних вулкана, свет катаклизама модулација, и древнога ужаса, који је клицао и запомагао, јер сам себе није могао ни надвисити ни надкрилити: јер није било никог другог сем њега у тој васељени. И Бах је своје светове стварао у бескрајним перспективама — зачараних воља, на безданим зазиданим луковима неумољивих и сагласних ритмичности.

И сви су, када су били највећи, стварали свет, а не реконструисали свет, градили васељену, а не прецртавали оно чему је, у најбољем случају, други неимар дао поланне могућности.

За то ми највише обожавамо Шекспира, који је узео од природе и траву, и змију, и Цезара и Сунце, и цвркултица и звекет оружја, а створио свога Аријела, Проспера, Пука, и дао им да живе на острву које је он, Шекспир, триумфом својих лудих јамбова дочарао из бескрајног океана трохеја, јоника, хореја и беле прозе једносложних таласа речи.

Ми смо дошли до свести о ономе што смо и због оних који су били пре нас, у Европи и Америци. Из њих смо се ми ишчаурили, у колико смо њихова антитеза, по неумољивом закону диалектике, којим нас је везао Хегел за прошлост.

Импресионисти (чија смо ми обрнута могућност и изведена обратна консеквенција) хтели су да из природе ишчупају, кљештама своје личне једначине, ексере, са којима су уковани предмети. Импресионисти су хтели, преко себе, да даду ону исту природу која је била око њих. И они су веровали да ће тако, преко два апсолута, — себе и природе, — постићи последњи апсолут израза, и пронаћи: шта држи материју и духове. Међутим два апсолута: наш лични и онај туђи око нас, доведени у један насилни, међусобни однос, нису умели да изразе ни духовну битност окруженог, ни суштину окружавајућег.

Ми, експресионисте, не питамо, шта хоће природа, ми то остављамо, у колико се то тиче израза, слугама природе: плашљивим љубавницима природе, који изучавају њене ћуди и према њима се управљају.

Ми, експресионисте, никога не исповедамо, да бисмо исповешћу сазнали његову тајну. Ми тајну постижемо, ако је она врх, на коме смо зажелели да се сунчамо. Ми не читамо анонимна писма, којима природу компромитију или уздижу, у разним случајностима, свакидашњице. Ми смо оно исто што и природа, и ми стварамо са оним комаћем, које успемо да из Космоса привучемо у своју орбиту, као цигље за зграду, коју ми непрестано подижемо и обарамо. Ми и обарамо сами себе, јер ми, као и природа, налазимо задовољство не у коначности

једнога постигнућа, већ у периодичности победе и пораза.

У овоме куту наше планете само ми и постојимо. Још онда, кад смо осетили бол наше рађајуће се гравитације и вољу за зидањем из самих себе, ми нисмо затекли у Југославији предходнике-импресионисте, који би блудели бакхантски за неиспитаним и варљивим траговима природе. Код нас није било импресиониста, које ми затичемо свугде још, по овој планети, као историјске остатке фела које изумиру. Код нас овде, у књижевности, готово нису ни живели. Бојали су се да иду чак и за природом, за којом ми више не идемо.

Они су се бојали поћи ма за ким — да не би залутали; они нису ишли ни једним путем — да не би изгубили пут....

Ми не можемо да грешимо у тоталитету наше тежње.

Наше су погрешке само релативне према нашем апсолуту. У наш план грађења и разграђивања, као заносни и горки подстрек за рад једне све органскије и органскије логике, улази и погрешка, и несклад, и неизводљивост, и контраст, и контрадикција.

Наша једица опасност, наша коб, лежи у могућности динамичког савршенства, које би нас уклело безумним експлозијама своје космичке мистике, и довело нас у безизлазност зачараног круга, на чијој је периферији сазнање да су сви хаоси стварања и све хармоније стварања: само једна случајност музике....

II

С једним треба бити на чисто: са реализмом (односно и психологизмом).

Прави реализам, у највећем броју случајева, јесте покушај, не да се ствари представе онакве, какве су, већ тако, да се роди убеђење, да су оне збиља такве.

Сва снага реализма јесте у убеђењу, у убедљивости. Треба читаоце, (гледаоце, осећаоце) убедити да је то стварност. Убудљивост се постиже на два начина: акцентом и избором теме. Тема се избира из саме дубине, са дна конкретности — да би се дала илузија: како је и оно, што се развија, конкретно. Међутим ту конкретност служи само као полазна тачка. Спој конкретности служи као points de repere, као тачке проласка, као станице, као више материјалних стања, преко којих линија мора проћи. Линија може испунити тај услов, па да ипак буде фантастична, јер је број конкретности увек ограничен. Акцент се постиже пре свега снагом талента. Има талената фантастичних, има Едгара Поа који описују најобичније ствари: а у нама се рађа уверење да то није стварност, да је то нешто изван нашега света чула. Што тачнији, што прецизнији, један Едгар По, један Сезан — изгледају нам све мање реални, све даљи од обичног бивања. Међутим, још Вјачеслав Иванов и Мережковски утврдили су за Достојевскога да он није реалиста онде, где изгледа најреалнији.

Код Достојевског је један гениални и несвесни трик то, да он навлаш говори кад кад канцеларијским и тачним, по мало ћивтинским језиком, да би се створило уверење, да је све што он износи: до баналности тачно, реално.

Гогољ нам изгледа, по акценту, највећи реалиста онде, где говори о стварима које се нису догодиле и нису се могле догодити. Тако су сви разговори губернијских дама о хаљинама, у „Мртвим Душама” потпуно немогући за ондашње прилике. То су доказали руски професори, а то може бити јасно и приори.

У многим позоришним комадима сцене се износе са извесним реализмом који изгледа убедљив масом детаља и драмским акцентом целине — док, у ствари, ми готово не можемо знати је ли то стварно реалистички или не. Обичаји ткача пре неколико деценија, дају се извести (у Хауптмановом комаду) необично реалистички-психолошки: узму се карактеристични детаљи: покрет,

ход, ритам говора ткача, и начини се целина која дејствује са убедљивим реализмом. Међутим ми, не знајући живот тих људи пре толико година, не можемо тврдити да је све то збиља тако, и ако долазимо до убеђења (позоришном техником), да јесте.

Дакле, реалност се не постиже тиме што нас само опомену на нешто познато, реалност је креативна, реалност се постиже убеђивањем: нас убеде да је то реално. Дакле и реалност је једна уметничка категорија. Помоћу уметности, нас убеде да је нешто реално, а нешто није. Реалност није у стварима, већ је реалност у дејству ствари на нас. Има уметности која нам ствара илузију реалности па ма све било варка, — а има уметности која нас држи у атмосфери иреалнога и ако је све, што се износи, стваран однос између бића.

Реалност није ни у једном предмету, реалност јесте нешто што се, као неки украс, као нека језа или понос, унесе у ствари, да би оне на нас деловале. У сну, ми сањамо најдиспаратније чежње и везујемо их по једној логици нарочитога стварања (последнице су ту често извртнуте, мењају место са узроцима). И у таквом сну, ми често имамо најдубље убеђење, да је све стварно. Стварност је једно убеђење и ништа више, за уметника.

И колико год ми истичемо ову моћ давања атмосфере стварности, толико ударамо гласом и на обрнуту моћ, на негативни пол: уношење неке Каријеровске, иреалне сумаглице у ствари живота. Реалност и иреалност подједнако су реалне, или подједнако су нереалне, све зависи од уметника.

Резиме би био овај: писци једног нарочитог талента дају нам визију реалности или визију иреалности.

Визија је увек јача од саме стварности, у колико стварност уопште постоји за уметника. Уметник се користио детаљима стварности, за своје сврхе, јер није ни од кога другога могао добити материал.

Велики реалисти јесу у ствари велики визионари, и ми се варамо, кад мислимо, да нам они износе ма какву

стварност. Они нам износе, оно, што зажеле или захтеју, на начин који нас убеђује да је баш то.

Такође велики идеалисти јесу у ствари, велики визионари чија визија има убедљивост не-стварнога или навлаш нема убедљивост стварнога, и тиме нас преноси у илузију, у Мају Индијску и Шопенхауерову.

Чиста илузија и чиста стварност јесу на крају крајева последица уметности.

Уметник, из праве стварности, узима оно, што му треба, да би његова визија добила извесну солидност, кохерентност и изразитост. Уметник из стварности избацује све оно, што му смета да стварност учини пластичнијом, и рељефнијом, стварном,

Ми, експресионисте, начисто смо са овом лукавошћу стварања, и ми прибегавамо и њој. Можемо ми стварати какве хоћемо светове — није главно да они буду реални, главно је да се ствара илузија, да су они реални, — ако ми то желимо. Или, ако желимо да се створи осећање: недостатка свакога реалнога тла, ми знамо, да се то постиже не: избацавањем тога тла, већ: убацивањем елемента неуверљивости, илузорности у нашу зграду, у наше светове.

Па ипак, ми експресионисте, отишли смо и један корак даље, нашли смо још један моменат за уметничко искоришћавање, а то је моменат осцилације између два екстрема, између бића и не-бића, између стварности и нестварности.

Ми наше светове градимо данас са још једним хелиумом, кога није било на досадашњим земљама: ми уносимо ту упитну Језу стварности и нестварности. Ми не одричемо увек егзистенцију, ми не афирмирамо увек егзистенцију; за нас је игра око присуства или одсуства егзистенције једна драж више у стварању, једно уживање више у створеноме.

Ми смо надмашили језу библијскога: *omnia vanitas* (све је таштина, и сама је таштина таштина). После страховите реалности коју су видели пророци, пропо-

ведници, патриарси, после реалности која је уморила генерације и векове материалношћу свога тока кроз историју, дошла је негација реалности, сумња и у саму сенку реалности. Па ипак, та сумња, у својој безнадежној горчини има и бес за новим пењањем по недогледним степеницама живота и бића.

А ми, експресионисте, уносимо једну нову сумњу, страшнију, ако нам је до страха, или божанственију, ако нам је до ведре радости, а то је: у уметности ми не зависимо од категорије реалности, ми се ослобађамо и од реалности и од онога што њу одриче.

Ми смо потпуно слободни, и зато смо ми, ако нам је до среће — сретнији, ако нам је до очајања — очајнији, од оних, који су били пре нас у уметности.

Апстрактна мисао одавно је дошла до ових закључака, који тек сад почињу продирати у уметност, пошто је уметност учинила еволуцију која је омогућила то продирање.

III

Дало би се математички доказати, на основу досада пређених догађаја и еволуција у литератури, да смо ми морали доћи, и бити онакви какви смо. Па ипак, ми нисмо дошли само, на захтев историјске нужности, као удубљење реализма, као антитеза импресионизма, и као последица факта, да се све старо у старим облицима изживело, и сасвим природно оставило само могућност искоришћавања оних руда у себи, које нису биле вађене. Ми нисмо само литерарна последица пређенога пута. Са нашим временом ми смо грчевито везани. Чак и кад желимо да побегнемо из њега, ми се боримо за слободу од природе, као и наше време. Случај је хтео да смо ми и на основу логике тока књижевних форама оно, што бисмо били и после сасвим друге једне формалне прошлости. Прошлост за нас није битна.

Прошлост губи своју снагу над нама, баш за то што нам је била оставила још само могућност пута којим смо пошли. Ми је не морамо питати за савет све док не идемо њеним путевима. Прошлост није нашим путем свесно ходила. Она га је сачувала за нас.

Промене су настале. По свој прилици да оне одговарају неком поремећају у тежиштима Духа Васељене. У центру стварања, ако он постоји, врши се распоред снага. Наш једини уметнички задатак јесте, да интуицијом, претвореном у израз, докучимо јесу ли те промене коначне и за сам Дух Васељене, за сам Космос, или је њихов значај само материјално и духовно гломазан, а космички безначајан.

И нису промене настале данас, или јуче, промене се јављају симболички, код нас, као такве, као знак питања.

Ми, у уметности, имамо да испитамо: да ли те и такве промене повлаче за собом и промену у Духу Васељене (па ма кад она дошла, и ма кад постао Дух Васељене, кога можда још нема). Ми решавамо само проблем, а кад ће он доћи, кад ће се њему на основу наших решења приступити — ми то, заробљени категоријом времена, не знамо.

Ми, и многа човечанства, решавамо за природу, кроз многолике уметности, кроз кретање нечега материјално од нас зависног, читав низ тамних места, мутних тумачења текста, који можда не ће бити ни написан. Али је природа-прикупљач података, али Дух Васељене (чак и пре свог постанка) предвиђа могућности и даје нам благовремено на решавање задатке, који су више или мање судбоносни за њ, већи и као сама могућност. Још Метерленк слутио је, да је целокупан напор наше свести, у својој коначној некој еманаџији (коју не видимо) само један експеримент, потребан боговима, ради расплета неких њихових сложености.

Наша основна тежња јесте: ослобођење од овог експеримента над нама.

Ослобођење се постиже потпуном надмоћнију над оним што је требало да нас начини својим оруђима. Ослободићемо се ако још више, још грчевитије ућемо у план Богова, ако будемо још језивије битно оно, што је од нас хтела учинити природа. Тада ћемо најзад прерастати своју битност, своју наметнуту битност.

Морамо потпуно да ућемо у дух промена, у злокобну динамику. Морамо да се спојимо с њом без остатка, без отпора и тада динамика неће владати нама, тада ћемо ми сами бити динамика и моћи ћемо да идемо у нова схватања, у смисао нове суштине. Без икаквог напора улазићемо у суштину, јер ћемо бити њен етер, њена атмосфера. Ми, који смо имали бити побеђени, постаћемо део победе, део онога што је победило. Ми ћемо постасти победнички флуид који струји васељенама.

Како да у себе примимо тај динамизам како да одбацимо све оно грубо материално, што би увек са динамизмом било у борби, и тиме онемогућавало наше победничко јединство?

Јесу ли неке промене нешто, што нас надмашава? Како да будемо примљиви? Питагорину музику сфера нису могла осетити бића, услед громкости њене. Како да те звучне лађе уђу у пристаниште наших чула? Да нисмо сувише сићушни да бисмо се определили према огромним потресима?

Апстрактна мисао одавно је решила овај проблем. Кад не можемо прићи бескрајности помоћу бескрајно великог, ми јој приступамо помоћу бескрајно малог. Суштаствено нема разлике.

Уметничкој мисли били су потребни векови, да дође својим, уметничким путевима, до алгебарског и механичког открића Лајбница и Њутона. Дебиси, Дика, Метерленк, ван Лерберг, Равел, које су били прогласили за болеснике, нашли су светове, сродне Космосу, у диференциалној прабини осећања.

Природа на нас делује коначним ударима на чула. Она даје коначне количине. Тиме она даје и више, но што наша чула траже. Атом и космос јесу изнад и испод те коначности, те одређености. Космизам атома живи истом слутњом, којом и васељене. Да бисмо схватили Космос, морамо се уздићи до њега, морамо се овасељенети до васељенскости. То је један пут. Други је пут — силазак у атоме, који су, такође космоси, што тврди хемија, што је језиво осећао Паскал.

Према томе је и Метерленк космичар, и тибетански мистичари, и персијски миниатуристи.

Према томе — утанчана, егзалтована импресија прелази у: експресију. Дати мање, но што је пружио природа, значи такође наћи нов израз, значи бити нова природа. Кандински одбацује, (на други начин но Хоксе, но Јапанци, а ипак сродним болом и грчем елиминација), — све оно, што доприноси, да дејство импресије буде обојено секундарношћу, случајношћу једињења и везе са нечим другим. Најчистија импресија постаје: експресија...

Експресионисте као Хвитман, узимају од природе више, но што она даје у једном утиску. Хвитман набацује, као гиганти, Пелион утиска на Осу утиска, и даје експресију. Експресионисте тога типа дају нову целину, које нема, а можда и не може бити у ритму природе.

Те експресионисте надмашавају логичност једног утиска, датог у коначном, у завршеном. А рафиниране импресионисте типа Дебиси, деле утисак, хемијском анализом, квалитативно.

Они растављају воду на водоник и кисеоник — а то је већ ново стварање. Растварање је такође стварање. А:

чим је стварање — то је експресија). Они ослобађају везу атома, који, уједињени, имају друге особине, но кад су слободни. Најзад, нема краја ослобођењу атома. Било да су уметнички догађаји огромни, било бескрајно малени, било да су увасељење једне импресије, било да су развасељење једног утиска, они се завршавају опет космосом, опет васељеном.

Када би природа била за нас, када бисмо ми са природом општили непосредно, она би нашим чулима давала само заповести, а не наговештаје и индикације. Али природа не даје само минимум или максимум потребног надражаја. Надражајева недовољност или сувишност ствара за нас могућност: да природу схватимо, и да је победимо, у уметности.

И нама та победа, можда је исто толико важна, као да смо победили и на неки судбоносније материални или сугестивније духовни начин — у борби за наше духовно омогућење.

Напореда са великим догађајима на овој планети, и уметност њена, на један, за сад још херметичан (а у најближој будућности примитивистички) начин, иде на то, да подчини природу.

Ово је донекле слично напору лукавости, који је Кант приписао Копернику. У оно време тежило се да се природа прозре, и тиме савлада, тежило се да се нађе питање на које ће природа бити принуђена одговорити (као индијско божанство, чије је име најзад пронађено).

Данас, опет у време ослобађања, предузела је уметност да решава оно, што је тада решавала метафизика: проблем не само слободе, већ ослобођења.

Уметност ова наша, која је данас запалила планету огњевима, који се још можда не виде, али који пламте — тежи да овлада, чак и против логике. Противу снаге самих ствари она не употребљава ум, већ снагу стварања.

Изгубили смо били снагу стварања, јер смо били и сувише загледи у створено, које није било више довољно ни само себе да сачува. Без сталног стварања није могућа чак ни. прошлости

IV

Од увек је човек призивао Природине Силе у помоћ. Од увек је била машта, да човек пронађе тајну: како да својим чаробним формулама спута духове природе и натера их на рад. Ово, што се види код свих примитивних народа, нашло је језив свој одјек у Манфреду и Фаусту, који хоће да заробе природу. Они не морају ништа радити, за њих раде силе, које они чак не морају ни схватити. Манфред не мора разумети ни појмити духове, који га имају служити. Манфред мора само доћи до формуле, која га чини господаром. Владар Прстена (у 1001 ноћи) далеко је испод духа, који слуша прстен. И Просперо је у многим погледу испод Аријела, па ипак је Аријел његов роб.

Уметност је стално тежила да буде Просперо и Манфред, и Владар Прстена. Уметност је тежила да нађе схеме, које би после послушна природа морала испунити. Уметност је хтела да нађе начине, који би били једна одгонетка природе, нека једрила, неки брод, који би природа морала носити тим самим што је брод створен за пловидбу. Брод не мора разумети море, а море мора да га носи. Не мора се бити виши од стихије, да се искористи једна стихија, мора се само бити плован уз и низ стихију. Један од циљева уметности био је: учинити да наша осећања буду пловна дуж стихије живота. Живот сам, морао би да носи оно, што је саграђено на један нарочити начин, пронађен интуицијом од генија. Уједном моме роману ја описујем како су неки људи успели да искористе Дух Васељене, ради својих циљева:

Дух Васељене јесте резервоар целокупне свести духовних светова, — па ипак бића, која су много нижа од њега, искоришћују и испражњују резервоар. Резервоар тај има сабирну, сабирајућу моћ, али није ограђен од бандитизма од стране нижих свести.

Он нема одбранбеног, органског оклопа, јер он није саздан да се бори са јачим или слабијим од себе, он је циљ и зато није добио штит. Најопасније је понекад бити најачи.

Тако, ми можемо искористити живот па ма и не ушли у тајну живота. Главно је: наћи ту чаробну формулу, или тај пловећи-пловни облик. У великоме потоцу догађаја и доживљаја, да би се остало на површини, не мора се ништа ни разумети ни знати, довољно је имати Нојев Ковчег.

Ако узмемо као најпростији пример, поезију, видећемо да се од увек старало, да се природа, тако рећи ухвати на делу, намами у наше мреже и зароби.

Прве мистичке попевке орфичара, са готово ни мало свакидашњег смисла, имале су за дужност: дати једну мистично завршену реалност, у коју је права реалност просто морала ући, као у љуску. Увек, у поезији, од толиких осећања, која заталасавају човечју груд, помињана су, наглашавана су само нека, и стварана је целина у коју је природа ушла и оживљавала је. Нико не воли онако, ритмом и осцилацијом оног малог броја одређених појмова, које спомиње Сапфо, или ма који песник Грчке Антологије. Па ипак, ред осећања и ред речи, који има да представи неке границе тих осећања, тако су размештени, да природа улази у њих, оживљује их, и ми имамо реалност, и ми имамо нешто јаче но реалност — визију, то јест квинтесенцију реалности.

Виктор Иго свом разбарушеношћу свог вербализма хвата силе природе за косе, и не пушта их, и оне оживљавају дело Виктора Ига.

Свака епоха ствара мреже за хватање природних сила, свака епоха ствара, на погодном месту, уметнички млин, који је окрбтан силом пролазећег, горскога потока.

Но свака епоха нађе начина да зароби природу на аргатовање, али само дотле, док су форме јаке, док форме могу да издрже отпор и напон заробљенога духа, као у лајђенској боци. Чим форме напукну, снага природе напушта их, и узалуд су те форме узор од фино саграђеног резервоара, садржај је ишчилео.

И за то друга епоха, ако хоће да се користи енергијом неке природине снаге, мор да нађе и нове облике, у које ће природу намамити. Велики духови, снагом, моћју генија, могу и да стварају и без сарадње природе, — али на што то, кад има начина да се природа зароби, и да ради како ми хоћемо?

Природа мора да врши за нас сав груби посао довлачења материјала. Треба намамити природу.

Свинберн је био пронашао, да је главно: дати извесну музичку постепеност речи, колоратуру флуидности: смисао ће сам доћи. Браунинг је открио да је главно: галванизовати појмове једним општим а ипак незнатим и недефинисаним грчем: смисао мора доћи, накнадно.

Зола је мислио, и кад кад успео: да се мора на један гломазно логичан начин, насилно поређати, (као да су то постепености), материјал разних крајности: живот ће ући, дати свему пуну пару кретања и хуктања. Шекспир је успевао да заплете ствари тако, да су се после, својом властитом снагом, морале расплетати и давати визију живота.

Балзак је увидео да има принципа, које треба стегнути у једну периоду, једну генерацију, један тип, па ће оличење тих основних принципа привући друге принципе, који ће сами по себи пустити у ход сав механизам.

Још нас не дели много година од доба, које је успевао да зароби лепоту у неколико строфа: смисао и живот јављали су се као последица те лепоте.

Ибзен је проналазио карактеристичан симбол и удубљавао се у њ, а смисао, живот, илузија, драматичност — све је то долазило само по себи.

Узмимо из наше поезије Дучића, који је, у својим добрим стварима, проналазио комбинацију појмова, заокругљену неком општом чулношћу. Накнадно је долазио и смисао, и долазила је визија, које писац није унео, сам од себе.

Као у оном лову на слонове: помоћу питомих слоновца ловили су се дивљи. Природи је даван мамац и ова је, готово увек, била примамљена и заробљена... Данас, када старе форме нису под милим богом ништа, и у старе плаштове из гардеробе поетских трикова, (ма како они били извезени златом и драгим камењем музике, сентименталности, чулности, романтике), — данас у те плаштове неће се увући ни један краљ и ни један елф. Ми морамо ако хоћемо да искористимо слепе силе за своје циљеве, морамо наћи нешто друго.

Данас ми улазимо у дух размештања, у дух струјања, у динамику хаоса, у револуцију израза и израженога И кад ми у ту револуцију уђемо, све ће се развијати и без нашег великог напора. Природне силе служиће нас, и оживеће ту нашу револуцију.

Не чини револуцију онај ко само то зажели. Мора се знати: како да се почне са ослобођавањем речи, појмова, представа — од њихових стега и окова. Ми, експресионисте, почињемо ту револуцију, ми улазимо у хаос, у бескрајно ослобођење свега од свега.

Напором интуиције, ми идемо од једне тамнице до друге, и ослобађамо. А кад ослободимо један број робова, они ће даље, сами, наставити наше дело, и ићи другим тамницама и другом робљу да га ослободе. Природне силе опет ће нас служити, овај пут за то, што смо успели да их пробудимо за дело револуције.

Па ће доћи време кад се оваквом револуцијом свих израза неће моћи задобити сарадња сила природе. Из ствари ће нестати оног нагомиланог протеста, и контрадикције, чију смо енергију искористили да створимо наше светове. Ови, после нас, мораће тада сами да раде, (као и ми у првом стадиуму, док још нисмо стекли пома-

гача — природу). А даље генерације Тражиће, и наћи ће опет нове начине, да се, у уметности, подјарми природа ради извођења нових човекових планова.

V

Експресионизам је револуционаран. Он тражи смисао у динамици или могућности динамике. Он полази од тога да је равнотежа поремећена. Огромне силе које су се држале у равнотежи почеле су се ослобађати. Природом се управљало, крманило, помоћу једног врло нажалост сплета сила. Највећи део енергије био је употребљен не за лепоту бивања, већ да једно спутава друго. Стога је могуће да је , Вог могао бити једна не толико моћна бити Дост, али која је била изнад равнотеже, и према томе управљала њоме. Чим су велике силе отпочеле да излазе из равнотеже, улога божанства постала је тежа. Сада се тражи много већа снага и моћ за онога који контролише стварање. А и улога свих стваралаца постала је тежа, у колико они желе да буду изван свога стварања. Пре се лако стварало: неутралисале су се силе, а једним зрачком енергије упућиваху се оне, таке оковане и спутане, правцима просторима, временима. Да се буде објективни стваралац, као некад, — данас је готово немогуће.

Докле год се излазак из равнотеже осећа болно, докле се год не може победити у себи тежња ка равнотежи, све ће мучније бити ствараоцу. Он нема те моћи да реку врати у корито. Његова је улога бесплодна и Дон Кихотска. Можда ће се, једном, река сама вратити у корито. Ето му бар једне наде — али то је све што сме тражити. Тај бол за равнотежом мора се победити и мора се ићи, као и пре, као и увек, у правцу стихије. Стихија данас тежи да се разобручи: наша ће дужност бити не да је спутавамо, још мање да будемо од ње ношени. Наша је дужност, наша снага и интуиција, да предухитримо стихију, да ослободимо Баш-Челика, пре но што нас је

он за то и замолио (кад већ, а пре, а после, а нашом помоћу, а и без нас, Баш-Челик мора доћи до слободе). Ми идемо испред ослободилачког таласа. Нас не боли изгубљена равнотежа, јер ми морамо бити стихијнији од саме стихије...

Предмети, појмови, речи, одржавани су били у равнотежи. Изговарајући речи и укрштајући их, ми смо најчешће спајали између себе само оно што је најбезизразније било у њима. Они су између себе, игром својих привлачења и одбијања, створили један свет равнотеже, који је донекле био погодан за наше стварање, јер смо могли такав свет покретати нашим правцем. Његови међусобни космички односи између делова остајали су готово исти, одређени и укочени. Језик је изгубио био сваку пластичност, речи и појмови нису означавали готово ништа, а воља наша давала је полет и правац свакој целини. Међутим ми знамо да комађе данас живи, да је све пуно покрета Једног свеопштег Брауновог треперења, и да би наше деловање на целину, као такву, било готово бесциљно — то би била једна сила више у безброју сила, које су иступиле из равнотеже и ушле у акцију.

С тога ми, место да уносимо у милиарду сличнога једну нову сличност, идемо даље у ослобођавању — отварамо нове одаје, где су били заробљени нови чаробници и змајеви, и ослободивши их, бацамо и њих у општи плес међусобног деловања.

Узмимо за пример музику. Инструментални тонови, којима се ми служимо, јесу једињење, јесу комбинација многих звукова. — Помоћу тих компликованих тонова ми бисмо могли и даље, све компликованије, стварати. Па ипак, ми нагонски тежимо да променимо не само општи звучни удар, већ и његове састојке. Ми желимо да дамо нове тонове, друкчије састављене, тонове другобитнијих неких инструмената. Ми хоћемо њихове и симфоније и тонове. Изгледа да се нов свет може саградити само из нових, не само делова, но и делова делића, из нових атома.

Старим француским александринцем могао се исказати и после-Верленовски музички немир, па ипак, александринац је одбачен, јер нова осећања, ако се и могу, донекле, певати у оквиру старих форми, то је ипак излишан и парадоксалан труд.

Када се мења основна хармонија васељене, мора се променити и најосновнији атом те васељене, мора се извести социјална револуција у атомима која ће преобразити и саме старе атоме.

Морају се мењати атоми — то је најбољи пут да се опет, на један лак начин, дође до стварања. Иначе, са старим деловима, потребан је најмучнији напор, и опет се, само у најређим случајевима, долази и не до новог већ до илузије новог. А стари свет је мртав, и што је страшно, мртав и за себе, и за наше стварање. Ми би узимали и мртво, ако би оно давало, као корали, темељ за наша острва.

Много што шта није до данас дошло само зато до израза, што је било у борби са још јачим од себе, које га је неутралисало.

Равнотежа је затварала готово све видике. Свака велика снага у њој је била маскирана, јер све велике снаге имају или изазивају противнике, и ми нисмо видели, услед хрвања и коштаца, оне који су били у том коштацу и у хрвању.

Наше лице, наше тело, видљива природа око нас — све је то тако безизразно представљено на сликама XIX века, јер су на тим сликама сви контрасти утонули, све један у загрљај другог.

Она скулптура, која даје увек резултат, вара нас, јер тај њен резултат најчешће није дефинитиван: он је случајно неутралисање два титанска принципа, хиљаду титанских принципа, хиљаду сукоба Јакова и Анђела. Испод равнотеже нисмо видели ужасни ток васељенске је-зе, и космичкога грча и греха.

Тек кад ослободимо силе, укочене у једноме вечном односу, разумећемо, најзад, и природу (и ако нам то ни-

је био циљ, јер ми смо и сами, и за себе, имали енергија, које смо пустили у трк, у плес, у обухват свега).

Када су описивали приказ неки око нас, они су то чинили у функцији илузорне равнотеже. Они су превиђали борбу, које није било у резултату. Били су, сви ти уметници од јуче и прекјуче, и сувише прости констататори: као судије на арени где се боксује. Они су само констатовали један однос, не улазећи у оно шта га саставља. Резултат може бити и најслучајнија ствар: додајте једноме систему односа још једну силу, или је извијте и упутите другим правцем, и све је промењено. Међутим схватајући саму динамику, ми схватамо и оно, што те односе чини: те односе, а и саму могућност свих односа. Ми нисмо фетишисте резултата, који су најчешће лаж.

Мења ли се и сама динамика, по својој суштини?

Гете је рекао, да уметност мора бити човечанска. Два су момента, који су га, по свој прилици, навели, - да дође до тога уверења:

Елементи једног уметничког дела морају бити човечански. То је за то да би људи, сасвим природно и лако, испунили све празнине између тих појмова.

Затим, сама динамика, механизам прелаза од једног човечанског до другог човечанског, није дата у уметничком делу.

Динамика се подразумева. И она је, по сили околности човечанска-човекова. Зола изучава месецима разне светове: свет банкара, чиновника, попова, бонвивана, политичара. Све, што је он отуда изнео јесу појмови, слике и представе — а ритам, који има то све да веже, механизам, који треба све то да покреће, није из тог специфичног света, већ је динамизам лично Золин.

Само у математици: дати су и елементи (као нешто полазно), а дат је и динамизам (математички методи) као нешто, што оживљује елементе.

Гете је, можда прећутно, захтевао ту човечанску, оживљујућу, психологију. Она је потребна за уметничко

дело, све дотле, докле се изриком, уметничко дело не снабде и нечим што је замењује. Прећутно је узиман, у недостатку другог, човечански механизам, који покреће појмове, Узмимо Метерленка. Он описује вансветске светове. Па ипак, његова бића прећутно имају нашу психологију, донекле измењену. Шекспир је то финије осећао, зато је већи уметник:

Ариел његов ради из сасвим других мотива и другим ритмом но ми, људи. А Лотијева Јапанка јесте Европљанка која је свршила савршену школу јапанизације. Велс, који такође није уметник у извесном смислу, узима нове догађаје али се људи у тим догађајима психолошки стварно не мењају. Они се, рекли бисмо, мењају, али на један примитивно-наиван начин.

Нема дубоке, осовинске промене, промене која би ствари и ток њихов одбацивала или привлачила другим темпом и другом снагом.

Дакле, нови атоми то још није све.

Нови атоми морају, и да имају ново кретање. Можда то, по кад кад, долази и само по себи, извире једно из другога.

Апстрактна мисао и то је решила, још у Лајбницу: Сваки атом представља не само супстанцијалност, просторност и време, већ је он и носилац покрета. Покрет је: његов саставни део. Покрет није само изван атома. И тако долазимо у прави динамизам, и тако одричемо равнотежу не само као резултат, већ и као такву. Равнотежа није чак ни у почетку била као што мисли Библија.

Само у том схватању моћи ће се уметност ослободити тога, да буде искључиво човечанска. Све оно, што човек прећутно даје, моћиће бити донекле, елиминисано, и замењено нечим општијим или посебнијим — нечим другим.

Ово ослобођење, донекле је било отпочето, у кинематографу и позоришту, које је стварало и нов свет, а и у самоме свету нове дејствујуће принципе.

Није довољно створити нов свет.

Нов свет мора да се креће, да се мења, да живи, да бива и да траје по својим-својственим динамичким бесовима. Нови морају бити: и покрет и покренуто. И само то оправдава, и само то чини нов свет...

Има још једна могућност, донекле изведена код мистика, а то је:

Унети нову динамику, и нова образложења, нов ритам и нов ток, у стару стварност — у колико је то могуће.

То значи, тумачити људе, овакве какви су пред нама, не оним што су и где су, већ нечим сасвим другим, нечим без непосредне везе са њима. Тумачити Христа цветом и таласом.

Овим путем пошла је донекле модерна југословенска експресионистичка књижевност, у Крлежи, Црњанском и Андрићу.

Црњански то зове суматризмом. Ми живимо дакле, да би тице другчије певале и биљке измениле негде начин растења — али не код нас. Дакле преокрета не мора бити код нас, већ на Суматри.

Андрић види у свакидашњици неке „чини се” могућности, које од ње стварају поезију и филозофију, не преображујући је. Ти песници, унели су у стару васељену, нашу нову душу, и хоће да нас увере: да стара васељена има нову душу, и да се ништа не мора мењати — јер све има, јер све може имати нову душу, ако ми само захтемо. „Кад оће два моја ока невесела” вели Црњански. То је Клингсоров врт пред самим Васкрсењем. Они мисле да се могу избегнути ствари, помоћу илузије ствара. То је страх уморних (можда тренутно?) испред долазеће револуције духа, уморних, који хоће да нас увере да револуцију не морамо ни чинити, јер је пронађен модус, начин, да је имамо, не вршећи је, да дрво новог живота уроди плодом и ако га ни једно ново сунце није грејало. А знају уморни, да је старо сунце умрло.

Они мисле, као што се мисли на јапанским сликама, да и фантом сунца буди растење и ослобађа полазак у

вис. А ипак, подсвесно, они, ваљда, знају, да нема компромиса... То је последњи и очајни, и тако често језиво уметнички покушај помирења, са бившим, са покојним, са оним чега више нема.

Вељко Петровић

ПОП РИСТА СЕ ПРОМЕНИО!!
(ускршња прича).

Поп Риста имао је жену Настасију и сина Петра. У кући је био благ, добар као добар дан у години, мек као милихброт. Ни онај поп који, обилазећи парохију пије три литра ракије за оброк, псује на сав глас, свима се попео на врх носа и ломи потковице. Са сином се играо пиљака а са женом читао Милована Видаковића, штрикао чарапе или извезивао голубе и грлице на тишлајферима. Најзад поп остари, његова Наста такође остари а син, који је свршио богословију, запопи се. Сутра дан после свечаног запопљења синовљевог поп Риста се врати у своје село са својом Настом. Његов идеал био је постигнут. Он погледа у мутна ћерчива и одједном се наљути. Одмах узео оклагију и дуго је млатио недужну жену. Запањена попадаја само је кадикад кришом брисала сузе. Шта се учини од попа Ристе! После овога батинања он обуче нову мантију из ормана. Више није пио, и постаде крајње умиљат и уљудан са свима људма. Нико није могао познати попа Ристу! Преобразио се. Свима дође драг. Био је прави светац. Претплатио се на богоугодан часопис. Ракију више ни у уста да не узме, а некмоли псовку. Сви су парохијани били сретни – пресретни.

Међутим код куће је био другчији Док је раније са женом био памук, био мед и шећер, смиље и ковиље, здравац и босиљак, сад је постао јетки чемер, горки пелен. Жену је тукао па чак и ногама газио. Жена је скрушено подносила ове нове ћуди свога господара. А сину кога је раније толико волео, није хтео више ни писати.

Кад се сину родило дете-мушко чедо, поп Риста не хтеде отићи ни на бабиње, а жену је излемао на пасја кола што се спремао сину у походе. Три недеље борила се пошаница са душом и била између живота и смрти. Тако се ето изненада променио поп Риста.

Човечја душа је чудновата и највештији приповедач не може докучити њену тајну. Путеви Господњи необјашњиви су! О, попе Ристо, велики мучениче, велики родољубе! Благословени твоји јади, благодетни твоји заноси! Ја разумем твој бол и твоју срећу, твој немир и твоју раздраганост. Како те разумем и како те се сећам, и кроз сузе се смешим кад мислим на тебе, попе Ристо божји угодниче, попе Ристо куло светачке крепости, попе Ристо, брате рођени.

Растко Петровић

САПОГЕ ДИВКЕ-ТИВКЕ

(Ово све треба читати брзо и веома танким гласом. Само крај треба читати из баса; ко нема бас, боље да не чита крај).

Стари Словени били су у старо доба млади. Драгош Гицановић кликну:

„Ој хој, дивови и дивке
Ја сад идем у лов на медведе
Нико се не може тако прејести као ја
Нема брашна да се умеси велика погача
Како ћу ја кусати купус кад сам заборавио
дрвену кашику

А зна се чиме се не смем спомоћи!“

Жена Драгошева Деволда кувала је сарму. Светлило је сунце а Драгош је једнако ловио. Сунце сиђе, оно запали огањ, искува сарму, попе се на брдо, помилова грм, израђави руке, оде на небо, потужи се, три ветра дунуше, двадесет хиљада лађа потонуше, један се мрав спасао и овакову песму испева:

Ех досадо покошених пасишта
Куда јуре велики мудраци
Ја зар да нисам ништа, и ти ништа и он ништа
А моја мушка челик-снага што плужи земљу
И смели дах путева у зноју животиња

Како се поје по врстама својим биволи
Моја је мушкост земљи влажнија но поводањ
Само онај воли који воли
Само се паре и плоде голи
Ех досадо оголелих снегова

Сипај у очи просторе, планине,
Можда су то све снегови човекове похоте
И писку фрула и блеку оваца
Заглушује шум што оплођава земљу отаца
Немам новаца, немам новаца

И како би ме насликали са оволиким мушким знаком
Мораћу да отворим велику акционарску банку!
Трандафиље, ковиље, гаравиље, траво зелена и росна
Храно моја посна!
Нека је мирна гора Романија и Босна!

У то дође Првош Милоњић, проспе сарму, упали Драгошеву колибу, уседе на суждребну кобилу, полете, врати се, опет полете, врати се и крај једног дрвета близу колибе он завеза кола а за кола три курјака гладна. Кобила се ту опраси и роди дванаест малих слонова. Деволда била побегла у небо, Перун јој саковао минђуше од пећског бакра, шетала небом, сви јој завидели а највише један црначки патриарх и Дивка-Тивка. Иде Дивка-Тивка, иде њен брат Цин Тин, говори Дивка-Тивка своме брату Цину Тину да навуче пеленгире како се не би видело и да отме минђуше Деволдине... Тин сишао на земљу, ништа не нашао, о земљу у којој се ничега не налази! за коже дивљих бивола купио два јутра земље. Земља црна, масна, мирише, мисли Цин Тин: (а једнако плувачком влажи непца запекла) да тргујем иловачом. У то се време Драгош Гицановић вратио из лова на медведе. Један медвед личио на Ежена Карјера, француског сликара из краја IX века пре Христа, године 1358. Медвед имао исти начин гледања као Карјер: замагљено и топло. Миклошић тврди да јесте а Копитар да је тај медвед пре био близак Енгру. Кад је Енгр имао педесет година, тада му се по други пут родио отац, он својеручно наложи (а био је ужасно склон да слини кад узме чирак у руке) ватру у камину и тако је две године грејао руке. Његов синовац Виктор Иго (који је имао триста и једну жену и опет био незасићен) питао га је: Зашто то

чиниш? Енгру је требало да би му руке сасвим размекшале јер је раније сликао тврдо, људи страдали, деца плакала, небеса падала, земља растварала утробу, па је видео да тако више не иде. Виктор Иго и сам следовао је овом примеру, али се опече, руке га болеле, све га пече, написао 93-ћу, оженио се са једном калуђерицом из Ражња, изродио децу, постао деда, пошао у основну школу, израсли му бркови, али да не би бркао бркове с чим другим обријао бркове. Једна љубазница Виктора Ига по имену Сафо А. Доде, у ствари је била жена Драгоша Гицановића која се звала Деволда. А Драгош кад се вратио кући, види, кућа изгорела, ничега нема, сунце сија, траве се зелене, људи пролазе. Он ископа из земље хиљаду килограма гвожђа, направи велику секиру и написа на свакоме дрвету што је било у гори на врх Шарпланине:

„Првош Милонич паки и паки
велики злободејанац бе“.

Овај натпис тумачио је Стојан Новаковић у византијском духу, према сугестији Анатола З. Франса. Анатол Франс имао рачуна да тако чини јер је био унук Виктора Ига и Деволде Драгошеве, односно Сафо Л. Доде. Анатол према томе и није био нико други, Франс, но Џин Тин, брат Дивке-Тивке и њему су кројачи увек морали да узму за метар више штофа кад би поручио панталоне. После је тај Џин Тин постао Тин Ујевић и био је новинар у Београду и костирао се код “Малог Војника”. Другови овога Тина Ујевића били су: Сибе Миличић (а то је Драгош Гицановић), Тодор Манојловић, Петра Палавичини и његова жена Палачинка, Растко Петровић, Станислав Винавер и Августин Ујевић...

Неки говоре да је Августин Ујевић исто што и Тин Ујевић али је то потпуно немогуће јер је Првош Милоњић у своје време, крај Драгошеве куће, привезао само три курјака. Ако би међутим Тин био исто што и Августин, то би Првош везао не 3 него 33 курјака а ово се ни-

је догодило за шта је најбоље сведочанство дао Данте који те курјаке нигде и не спомиње. Да се тицало неке разлике Данте би то сигурно назначио, јер је он главом и био Првош Милоњић и морао је добро знати шта је било и шта је чинио.

Када је умро Данте сви су плакали а највише једна калуђерица сва у црно, у црној плишаној хаљини. Она се звала Маркиза де Помпадур и била је балерина Београдског Позоришта и руска избеглица из Панчева. У ствари то је била Дивка-Тивка која је под именом Саре Бернар играла мачиш на Тамерлановом гробу у Аустралији а после је богови казне, она падне, сломије ногу и отвори бакалницу у Макензијевој улици.

(Ово што долази треба читати дебелим гласом, по могућству контрабасом):

И владала је калдрма и босоногост на све стране. Али радници који су раскопавали Макензијеву улицу нађоше до девет копаља. Извијених руку падох, а нада мном се отвори небо, тице залајаше, фењери се упарложише, маказе пландоваху, рибе штуцаху, људи прогледаше, калдрма поче да мисли, Дивка-Тивка умре, роди се, умре и више се није знало кад умире а кад се рађа. Рађа ли се човек само један једини пут? Или цео, цео, цео живот?.... Ко ово буде читао, нека пољуби своју жену у уста румена, нека се умије, воде напије, Богу помоли, руке склопи, умре и опет се роди.

И нека се све роди! Све!..... Све.

А ко умре нека се и он роди.

А ко се роди нека се и он роди!

...Тако су живели стари Словени и млади Словени и сви Словени и Несловени, на земљи, земљи, земљи, земљи. На Старој Земљи.

Станислав Винавер

ВИДОВИТОСТ ГЕНЕРАЛА БЛИКСА

Застадоше одједном у ваздуху мостави — еластичне љуљашке између челичних врхова кућа! Стадоше очајном претњом, безумном вртоглавицом. У највећом бесу ломила је железница пркос кровова загрљај гвожђа и високе небосежне стубове реклама, ближила се висећим, лебдећим мостовима — сломљеним крилима која су је требала прнети кроз простора вапај. Мравињак у пругастим пицамама и широким шлафроцима ужаснут гледаше како стоје мостови, како не падају лукови, како висе куке и закачке претећи. Ништа није на савоме месту! Помамано штрче косе гвоздене греде и не падају на другу страну. У грчу завапише боговима и патуљцима, црначким идолима и колосу из Мексике!!! Последњи скок у простора слом, у ваздушја смркавајуће дубине!

Сликар Олек разрогачио своје црвене очи и блене у простор. Прљаве магле дишу крвавим варницама, као код Хвизлера.

— То је све — све — све — што је ко зна где, ко зна који акорд боја болестан, блеснуо ко зна којом болешћу хроматизма.

— Можда Велики Немир преживљује тек прве трзаје свога тречепта.

— Можда свест и неке илузије, као у руским романима: за рибе, божје угоднике и прашнике риђе суморне непостојећег цвећа?

Можда стварања ненадна немоћ?

Можда смелост новог несклада, космички кубизам рапаваог споја што неће даље у клизавост хармоније, — или блештава можда зјапи чељуст паузе, што је зинула

да прогута неке звонике ужаса, искрсле усред готске прашуме, као скакавци смисла ван смисла.

Како је Виљем Морис био наиван! И Раскин. Пауза? Пауза за милионити део секунде?

...Мрачни мостови падоше. На време зграбише, дочекаше циновски завртњи блиставе полуге, шрафови фијуком пробуразише тешке штекове, гвожђе зароби месо гвожђа... Наде, ране очјајне, зарасташе радосно и поздања спојише свој триумф са цементом свемоћно пободилачким. Задовољно је хучало, вриштало чудовиште — звер — железница. Забадало се целим кривим дугим телом у далеки блесак простора, шиљатим пипцима хватало пулс бескрају, стропоштаваху се угљене реке од некуд, без обала, смрскавала се светлост сијалица у водопаду зракова који су цурили са сваке крпе неба и челика.

Посланик Мак Линс учио је, шапатам, под топот точкова, напамет, један, два, три, стодеведесет! свој нови говор: тешке бомбе реченица разносиле су мозак, прштаху варницама општина, судница, бацаху у сусрет звездама зашенушене гејзере доказа, а брадати берзански маклери кликтаху са пуно триумфа последњи напор општинских папира.

(Дуге поворке људи као гусенице, зелењаху се иза речи, и, у плавим вуненим капутима пружаху измршавеле руке на сусрет новопрефарбаноме сунцу демократије.)

«Све је то — све — све, што су још у Француској гробови палих бораца без крстова, раке остадоше незадовољене, без утехе музике, рушевине без шарених пантљика. Причао ми кмет предграђа Бигстилакија да су два матроза сарањена без белеге код 54 линије, лево од 11-те опште гробнице. Риђи коњи вукли су плугове, докле смо ми ликовали преко гробова. У нашим препиркама, заборавили смо на свету дужност према спасиоцима цивилизације... Франклин је боље разумео питање опстанка духовних организама но Ђорђе Вашингтон, озби-

љан на споменицима, достојанствен на поштанским маркама.»

На станици код улице «Велике победе над Хунима» чекала их упарађена занатлијска школа тог кварта. То су захтевали да варош донесе већ једном одлуку о униформи и за њих. Сви околни квартави одавно су већ носили парадна одела, а неки чак и исцепали.

«Све је то, све је ово чекање наше, ово бридење руке, ова злоба и ћутање, и ларма што ненадно хуји, — мишљаше Тим Брим, пред поворком носилац заставе, — што у цркви, крај певнице, већ трећи пут грешим, прескачем нерзаумљиве речи о милости и покајању! Колико се труди несретни, позлађени, мршави пастор Кинг — али наука не иде од руке синовима Болинског Трга... Зашто је Спаситељ тако неразумљиво спасавао свет? Зар не би боље било песмом загрлити брда, десетоструким урликом са десетокатница, затрести около заставом и, са последњег спрата, показати голе, напрегнуте мишице облацима и анђелима. Да ли су баш сви синови Нојеви били риђи?...

— Хтели су да буде брзина, мишљаше Бликс. Бликс гледаше кроз прозор. Усне напућио. На челу мудра коса послушнује усправљено. Мишљаше генерал Бликс: Кад сам ја чувао краве и овце; по преријама у Боливији и Венецуели, тада су троме месец и непостојане звезде полако и непокорно остваривали замисао старих професора. Полако је све бивало када сам био млад, и кад ми је, пре неколико недеља, мистер Бергсон, поверљиво, после митинг-а у Бруклину говорио о нашем америчком прагматизму — ја сам, тек тад, згрануто се обазрео и разумео скок природе у брзину и у вртоглави хук промена. Некада не умедоше да људски изведу ни просту и наивну азбуку привлачења сера Изаака Њутона, чедне као млеко кривуље лорда Томсона и благе шипаричке смелости малог адвоката, аргентинског флаутисте Лубарија што је зарадио руднике на трговини на дињама. Природа се учила у основној школи, срлицала

до закона, муцала до теореме, застајкивала код најмањег интеграла, кашљала и окретала се код прве елиптичне функције, нескладно, и тек најзад учинише по вољи Лајбницу, Едисону, Бранлију и удовици Кири. И надмашише своје учитеље! Аналитичке тешкоће данас се ломе као палидрвца. Данас су пале — препреке. Данас на све поре и пукотине куља знање, бол, грч, полет и револт из сваке кубне мрвице атома и јона. Апарати пуцају од напора бројева, као водоводне цеви дод мразом, множења се дижу брдима, шумама без доказа, ускови-тлавају, пуше ка небесима димом и пијаним потоком.

Све луђе брзине! Шта ће бити са нама кроз четврт века? Мисли магнетисане, села електрична, вароши што брекћу од самоиндукције свих познатих и несвесних сила, зелени суноврати планина, ђивоти религија, бодљикави сумраци звона, кондори џазбанда, вијугави канали на све стране: кроз плрошлост канали, кроз сан будућности, кроз подземље односа, — све грчевитије хује зорама нечувеним, сломовима безнадежнијим од немогућности, од потопа немогућности. Радиостанице траже, богораде, бљују псовке у планете и зову у помоћ просторе и векове, а неразмрсива бденија врења осећају се у ваздуху, да нас понесе у поноре: љиљана од крви, фијукаве прашине, тичијих кликтаја; плавих окаменелих снегова, звезданих бршљана, океанских — како то? — хрстова, млечних вулкана што брује, мрмљају, клокоћу, сикћу, прете, пламте, обухватају и расту.

Ко ће кога престићи: ми природу или она нас или нас све Бог?... Или ће све стати? Стати?...,

Само двадесет секунди стајао је воз на станици у улици Победе. За то време посланик Мак Линс дао је бирачима условљени речити знак: лева рука на срцу а десна показује пут сунца — знак да је решио, и да су униформе одобрене. Две филмске глумице у брујању покретних улица што летијаху као кликери у руци вештог акробате Кинеза, разговараху о новим панталонама које је наручио Фати: на самом туру цери се зелено сунце

са пломбираним зубима и пушило је на лулу!... Шта ли ће на то рећи гувернер Њујорка риђи Вилсон, који већ трећу недељу забрањује дому сирочади погинулих ратника да деца не иду у биоскоп? У осталом сада ће и Чарли Чаплин да се продуцира само уз класичну музику.

Одједном куће стадоше лаганије да се љуљају, људи испред капија освртаху се као да очекују важни долазак, аероплан као неки горостасни инсекат облеташе око свог плена — и спусти се журно на њ, победоносно и помамно. Воз стаде.

Ливрејисани чиновници Вагон-Лиа неочешљани, са чворугавом руком у коси, крмељивих очију, предосећајући несвесно пораз или пободу велике идеје (за коју се нису борили ни они, ни очеви, ни дедови) искривљених вилица од зевања спотицаху се забезекнуто на асфалту перона. Мали Џемс разбио вилицу и крвав шапуће: краљ Дарије, Асирија, Пунски Рат, Нинива, Ричард — Лавово Орце... Ложачи лежаху под цином, забадаху дуге турпије и четвртасте сонде у трбух машина, одвртаху неке шрафове из којих цури, цеди се бљутава црна кафа.

Да се наругају некеме Хомеру, који би можда имао смелости да се роди — као преплашено, усред грмљаве, пиштаху танко гласовите фруле локомотива, врискаху место гломазним болом, смолом кончано звучном што се извија витко, као случајне паучине; звекетаху ланци неких грдних наговарања; исклизаваше се нека река теска из громовитог корита.

«Тешки чекићи наших машина — говораше сам себи сликар Слек, вукући свој плед, — ухватили су онај исти ритам као што је и ритам свеопштег бивања, ко зна где. И кад би ми продужили тако, онда би последица нашег ритма, најзад тако нађенога, било то да се удвоји свеопште бивање. А то не може бити! Не може!!... Или сам ја слаб сликар па то не могу да схватим. Слаб! О те црвене моје очи као у зеца! Да ми је вас нафиксати чађу завитлог простора, избежумити помно бичем првих зра-

кова љубичастих револуција! Да — само да не оствари-мо неки туђи, већ постојећи поредак, — ритам— јер та-да морамо застати! Само не застајати!... Јер два ритма — два, не могу да постану дворитмом, да се заједно скрасе, у времену и у бићу, свему где је крив неки риђи бог! Свуд нас вребају границе, мотре: Ако се залетимо брзином, дочекају нас да не дохујимо до туђег смисла — ако се заинатимо опрезном мудрошћу освртаја и колебљивог задржавања, бремзовањем за упад у остварени затон сретнијих, умеренијих: и ту, пред самим зауздањем, на мах махнитају наши нагони и опет песмом помамном залуђују, и успавану брзину распаљују, зачикавају.

— «Ја ћу — рече забринато и горко одборник Брам — својој жени, бившој собарици на пароброду „Атлантику“ (а после чиновници) — морати дати да се полију црначке улице, поводом: последњег линча у Свимлеју. Баш неугодно. Зашто је Бог створио црнце?...» — «Ах, драги, драги!»

Обе филмске глумице стајаху рашчупано крај срушеног воза из кога, куљаху путници и дим. Командир оближње милиције, на челу одреда, приђе укочен, званично, закопчан до гуше, и поздрави ганерала Бликса одсечним, прописним војничким гестом. Генерал неодољиво безумно хтеде, зажеде да га упита: где ли сада живи лепа и риђа Катарина Вајгардова?... Он уморно одговори на поздрав и махинално отпоче да пребројава дугмета, на сивим копаранима жандарма...

Драгана Белеслијин

*С КРАЈА НА КРАЈ ПАРОДИЈЕ:
ПРОЗА СТАНИСЛАВА ВИНАВЕРА*

*Кроз њ правило шаре, кроз занос њоретика
Преболећу значај краја и њочетика*

Станислав Винавер

Афирмација експресионизма Станислава Винавера имала је драматичне појавне облике у манифестима, де-струисању стабилних жанровских, песничких и приповедачких. Иако је његов пародијски ангажман, дуг пола века, спознатљив и особен, он никако није јасно ом(ј)ећен како се то може учинити. образаца, оштрим полемичким текстовима али и пародијама. Напротив – сва у динамичним међутекстовним односима, Винаверова књижевност је оличење пародијског темперамента, шегачења, спутаване али неспутане игре, ишчашења, инфантилности. Жанровска дестабилизација, самовиђена као губитак равнотеже, била је Винаверов заштитни знак, његова минђуша. Преиспитивање духа времена, списатељских интенција савременика, као и сопствених поетичких темеља, и литерарних иманентности било је имплицитно али непрекидно. Винавер је оспоравао или макар огољавао готово све са чим се сусрео: целину, наратолошке императиве, логику, лексичко-семантичке узајамности. У том смислу, без обзира на смену аванградно-модернистичких тенденција и на њихово, мање или веће испољавање у Винаверовој прози, остаје неоспорна њена пародијска основа.

ГЛАВА КОЈА СЕ ПУШИ

Већ од песничке књиге *Мјећа* (1911) Станислав Винавер започео је свој плес по жици, девастирајући, или се само тобож безазлено, усијане главе,¹ поигравајући поетикама појединих песника.² У *Штампи* и *Пијемонти* као Трајко Ђирић он ће бранити модерну поезију и истовремено се обрушавати на, по мерилима експресиониста, дотрајале вредности и окамењена мишљења, развијајући тако критику која се, како пише Гојко Тешић, „може с доста разлога узети и као парадигматски тип авангардистичког пре-вредновања или чак деструисања владајуће критичке праксе прве и друге деценије овога века“.³ Разрадиће овај поступак и у првој *Пантолоџији новије српске ђеленџорике* (1920), комплетном пародијском одговору на антологију Богдана Поповића, једну од својих најважнијих мета. Касније, у *Новој пантолоџији ђеленџорике* (1922) и *Најновијој пантолоџији српске и југословенске ђеленџорике* (1938) све ће више простора давати прозним проседеима савременика: Боре Станковића, Исодире Секулић, Вељка Петровића, Милоша Црњанског, Растка Петровића, Драгише Васића, Тодора Манојловића и многих других.⁴ С једне стране, дакле, реалистичко-миметичким писцима али и најужем кругу пријатеља, песника и сарадника. Како бележи Милица Сељачки Мирковић, „писци и дела према којима је Винавер као критичар и иначе заузимао афирмативни став такође су нашли своје место у *Пантолоџијама* задржавши ту нијансу наклоности“.⁵ Зашто је међу репрезентативним представницима српске литературе изостао Момчило Настасијевић, није лако докучити. Да ли се у предговору целокупним делима Момчила Настасијевића, „свеца српског језика и српскога књижевног израза“,⁶ крије одговор, односно, у виду оног стваралачког императива који је за Винавера⁷ неоспорив?

Из пантологије у пантологију Винавер допушта да пиши говоре, али првенствено својим манама, које се кат-

кад ни не увеличавају нити карикирају, већ тако натурално пласирају читаоцу. Он не посматра само конкретни текст, него захвата и у особености, ферменте, у више пута потврђено правило, у манир. То је други, општији,⁸ теже уочљивији, суптилнији вид пародије, који посве јасно сведочи да је пародичар демаскирао стил са којим је у релацији. И неизбежан је потпис – како бисмо одмах препознали поједине ауторе – Црњанског по Банату, Исидору по „плетиву“, Бору Станковића по распомаљеној чулности... Сигнификант, накнадни паратекстуални тумач смисла, потпис то и није, јер је насиље над власништвом, чији је једини легитимитет шири пародијски концепт, или контекст. Каткад је пак једини јемац смисла. Јер, ко би помислио да ће у пар наврата Трајко пародирати и себе? Значење обременује и дидаскалија, у виду својеврсног упутства за употребу текста, нпр: *Са њоје Дивке-Тивке* Растка Петровића читају се „брзо и веома танким гласом. Само крај треба читати из баса; ко нема бас, боље да не чита крај!“⁹ *Пој Риста се променио!!* Вељка Петровића је ускршња прича, која „у крајњем случају може да послужи и за Божић“.¹⁰

Остајемо у оквирима пародијског жанра, јер о жанру је несумњиво реч, када читамо Винаверове одбране аутономије литературе која је била погођена насртајима послератних функционера и, зашто не рећи, режимских писаца? Само што оно што смо од 1969. читали под именом *Алајбејова слама*, није као у случају три претходне пародијске књиге Винавер компоновао, већ је то накнадно учинио В. Р. Кошутећ. У *Алајбејовој слами* није био поштеђен ни Иво Андрић, али су најстрожи уметничкој провери подвргнути опус и друштвени ангажман Радована Зоговића, Елија Финција и других пригодних и погодних писаца. Скендер Куленовић, који је шалу схватио озбиљно, тј. који је пародију читао као сатиру, на тај је начин на своју своју беспрекорну комунистичко-кнежопољску вајкадашњу јадиковку ставио нови знамен¹¹. Тако се Винаверова пародијска махнитост,

иако представљана као неукусна шала, данас више доима као организована и плаштом неозбиљности и фриволности прекривена побуна против Великог Брата или Имена Оца, Светости Традиције или Императива Историје. Против искрености, части, реда, здравља, против хињене симетрије, поетике краја и почетка, свега онога што јесте неопходно лепој књижевности да би задржала свој атрибут. Али, ко говори о Лепој Књижевности?

ГЛАВА У ВАСЕЉЕНИ ИЛИ КОГА ЈЕ БРАНИО ГРОМОБРАН?

О причи је реч, дакако, па и о поремећају космичке равнотеже. А космос је интересовао експресионисту у младости. Експресионизам као пародија форме, као тематско-мотивска пастишизација? Али, зашто не и пародија себе саме, сопственог бесмисла? Ипак, нико из екипе *Свисмомиекспресионистие* није остао у његовим стигама – напротив, нарасли су га. А посебно га је, пре свега у поетичком превредновању надрастао Винавер. Поред пародија, чији је девастирајући учинак одговарао обрачуну са традицијом, чини се да је остао несагледан значај његових *Прича које су изјубиле равношјежу* (1913), *Громобрана Свемира* (1921) и *Женидбе Врайца Подунавца* (1927).

Ако су, дакле, у *Причама које су изјубиле равношјежу* наратолошки учинци ишли у смеру потискивања фабуле и једноставне, линеарне нарације у корист сложенијих поступака, алеаторности, дисперзивности и есејизирања, у *Громобрану Свемира* наставиће Винавер да пласира есеј као кључни жанр који се, ето, освајајући путопис и роман, смело уденуо и у кратку причу. Негде између прозаида, есеја и наратива ужљебио је Винавер свој *Громобран* чијем је Свемиру, испоставиће се касније, и те како била неопходна заштита. У космичким размерама гледано, *Громобран Свемира* и јесте био концепт одбране, и јесте био снажан, (п)антологијски из-

бор писаца које ваља узимати озбиљно, са успутним прозивкама оних других. Ако смо тражили Винавера традиционалисту, ето га ту када хвали Његоша, само што он то чини на један суштински модеран, авангардан начин, као нико пре њега. *Громобран Свемира*, та хетерогена хрестоматија надграматичких проза, та дубокоумна игра, тај миље сингуларности у виду Манифеста, најаванградистичкијег жанра међу жанровима¹², есеја на тему књижевности (*Њеџош и Зли Волшебници*), уметности (*Розенџал, Чурљањис, Покровски*) или форми налик кратким импресијама са пута, одломцима путописа (*Кафане*), наратива (*Освета, Последњи истићи у мандаринској школи*) остаће упамћен и као простор новог виђења фантастике, као резерват за дистопијски СФ искорак у Ништа, у простор на међи сна и јаве.

Ипак, да се не огрешим о поетику експресионизма, читљиву већ у *Причама које су изјубиле равнотежу*: то јесте громогласно проверавање акустике свемира, то јесте апотеоза Појединцу, експресионистичком изопштеном јунаку, то јесу обриси и искривљења, крици, тела која плутају васионом. То јесте свечовечанска љубав пред налетом опет људске силе, пред ужасом и помамом наступајућих страхота, пред искушењима за звери и беспомоћну децу у човеку. То јесу преиспитивања границе, али превасходно оне границе која дели приповедање и коментар, *ја* и *он* перспективу, прошлост захваћену садашњошћу. Управо њоме отворено брани Винавер тешке оптужбе против одсуства историјске свести, дијахроније, талента који се уписује у традицију јер из ње не може да искорачи. Све има своје време, па и *Громобран Свемира*, ма колико деловао као апотеоза експресионизму, јесте управо експресионистички омаж почившој традицији уз ауторефлексивност и аутопародију окићеног и на моменте хиперелоквентног посмртно-предсмртног говора звуковима. А потом?

„Постоји само послезвуковна језа...

То је једина стварност.“

ГЛАВА У ЗАХУКТАЛОМ ВОЗУ

Фолклорни назив, наоко лака садржина, а у ствари једно од теже проходних дискурса, чине *Женидбу Врайца Подунавца* више надреалистичким писмом него остала Винаверова дела. Реч је о експрimentу унутар чисте прозе, без есејистичког учинка. Онај ко говори, говори *de ĩpfundis*, он прима поруке из центара своје нутрине и, можда шифроване, ставља их на папир. Нема ту много од народног, понајмање има разуздане шале и ласцивних садржаја типичних сватовских песама. То је само ода чистом бесмислу, неретка у Винаверово време, у време постваривања људи и антропоморфизације предмета, граматичке и онтолошке субјективности једног сталежа, до тада описиваног као *нежива ĩприрода*. Како оцењује Радован Вучковић, технички поступци дадаизма (филмска монтажа слика, асоцијативност, гласовна ослобођеност речи, синтаксичка разграђеност, лакрдијашко-пародијски тон) примењиви су и код Винавера, али за разлику од дадаистичке актуалистичке поетике, Винаверови текстови, сматра Вучковић, настају из потребе за језичком игром и експериментисањем.¹³ Ништа од политичке провокације и активизма поражених снага? Хм... Субјекти као Кобац, Голуб, Врабац, Гусеница и многи други, код Винавера стоје у истом низу са историјским и епским личностима, Мајстором и Шегртом, футуристички се радују прогресу али је њихова радост у бити очуђујућа, лишена логике, пре дивљење за симболе и њихову бременитост могућним смисловима:

„Обе филмске глумице стајаху рашчупано крај срушеног воза из кога куљаху путници и дим. Командир оближње милиције на челу одреда, приђе укочен, званично, закопчан до гуше, и поздрави генерала Бликса одсечним, прописним војничким гестом. Генерал неодољиво безумно хтеде, зажеле да га упита: где ли сада жи-

ви лепа и риђа Ккатарина Вајгардова? ... Он уморно одговори на поздрав и махиално отпоче да пребројава дугмета на сивим копоранима жандара...¹⁴

Острва смислова, лепих мисли и патетичних сентенци, као намерно накалемљена на текст и заогрнута океанима алогизма, те тиме померена на ниво *сйвари накнадне*, као да доприносе идеји свеопште пародизације, прорачунате махнитости, јалове позе.¹⁵ Суштински отворено, меко писмо без позитивне ауторске инстанце, без јасног упоришта тишине и смирености, са маром за оно друго, дакле. Јер шта је живот до прича коју прича идиот? Винаверово писмо, опирајући се смисловима и коначности, опирајући се идеалу целине и њене лепоте, одлажући своју рекулпацију до у недоглед, како уочава Нада Поповић Перишић, заводи читаоца.¹⁶ А шта је завођење доли политика и шта је књижевност доли заводница која не брани да је једнако воле сви читаоци, али дајући тек понеком од њих да јој појачава периферну циркулацију?

ГЛАВА У ТОРБИ И ЊЕН ПОТОЊИ ЖИВОТ

Шта је, дакле, живот у Винаверовој прози него пародија смисленог писма, пародија која не бежи од дивљења и разумевања, афирмативна, дакле, али пародија која плеше сама са собом све време симулирајући партнера. Бивајући и Ја и Ти, и мушко и женско, и Сунце и Месец. Нити једном књижевном жанру андрогинија није толико сушаствена колико је то пародији: она је сва у знаку узајамности, примања и давања, у знаку тренутка у којем се размена обавља, у пренапрегнутој потрази за својом целовитошћу, за половином која недостаје, за еротским континуитетом, за страшћу трајања. Шта је, дакле, пародија него дијалог, отелотворење бахтиновске бриге за двојство, бодријаровске симулације, фројдистичког престапа? Шта је друго него опера на води, пељевиновска халуцинација, барнсовска растрзана, мо-

рално дискутабилна историја (хистерија?), јурсенаровско уписивање другог у своју меморију? Павићевско-петровићевско-маловићевска потрага за хетеросветовима. Жанр жанрова, калеријанска највиша раван кохерентности текста, везник између прочитаног и дочитаног, ако у исто верујемо.

И сада – Винавер, као апсолутни владалац над пародијом, који ју је резервисао, осмислио и уздигао. А никада српска књижевност није била толико, *дозлабоћа*, озбиљна али и неозбиљна у неозбиљностима као данас. Никада се није дичила својом патетиком, никада узносила испосништвом, оном изгубљеном књигом Аристотеловом која би могла да поправи ствар, али само *би могла*.

И још нешто – после Стерије, који је, веровали или не, утро пут оној Кишовој фамозној енциклопедији, укинувши линеарност, понајпре у Календарима Винка Лозића, које и даље читамо (ако их читамо) с недоумицом ради ли се о часопису, часописима или јединственој књизи, Винавер је одмах за њим увео дискурс речничког читања, промовишући дивергентност, матрицу антологије, дакле – свеобухватног, хибридног жанра надређеног рубрикама унутар њега. Такав формални експеримент чини се, био је и остао без премца у српској књижевности, али је, захваљујући жанровској недочитаности и хијерархизацији која је од краљевића направила просјака (краљевићи су, знамо, дуго били *олд фасхионед* код нас), остао скрајнут, узгредан. Сатира, комедија нарави, и то посебно ако су актери били представници претходног режима, били су жанрови високе вредности. Смисао је био читљив већ из моралне поезије и прозе, или су га накнадно саопштавали њени тумачи, тј. пропагатори. Када је био недокучив, тада га је требало накнадно дописати, и то су чинили исти, метакоментатори. Али није се смело догодити да постоји простор за полифонију, за судар, за оспоравање и пробијање. Отуда страх једноумља пред многструкошћу која није обезличена, пред гласовима

који се не утапају у један једини, пред немогућношћу предвидљивости списатељског чина. Маркиза је, молим лепо, изашла у пет сати. А воз је у *Женидби Врайца Подунавца* без узрочно-последичне везе: стајао, успоравао, горео, хуктао... Не само да се шендијевски руше подударности између времена писања, времена одигравања радње и времена читања, већ се и сама радња проблематизује – да ли можемо веровати писцу који, пошто је написао да је воз стајао – исти успорава?

Много је разлога, дакле, да Винаверове пантологије читамо као уџбенике историје српске књижевности, и то оне са најманентнијим приступом литератури, која, немајући веру у стварност, већ само у визију, негирајући историју, правилност, симетрију, смисао, целину, сврсисходност и друге врлине, има се окренути још једино себи.

¹ Видети приказ *Прича које су изјубиле равнотежу* Јована Скерлића објављен у *Српском књижевном гласнику*, 1913, књига XXX, број 1, стр. 78–79; такође видети Винаверову шалвику песму „Загонетка о ватреној и воденој глави“, објављену под псеудонимом Трајко Ђирић у *Пијемонту*, III, 22, 22. И 1913, стр. 3; видети текст Гојка Тешића „Пародијски/критичко-дијалогско-теоријски списи Трајка Ђирића или Станислав Винавер у Штампи и Пијемонту (1911–1913)“, у: Зборник радова *Традиционално и модерно у српским часописима 1895–1914*, Матица српска, Нови Сад – Институт за књижевност и уметност, Београд, 1992, стр. 205–241.

² О зачетку и развоју Винаверовог пародијског пројекта, видети: Милица Сељачки Мирковић, *Пародије Станислава Винавера*, Службени гласник, Београд, 2009, посебно: 64–79.

³ Гојко Тешић, „Пародијски/критичко-дијалогско-теоријски списи Трајка Ђирића или Станислав Винавер у Штампи и Пијемонту (1911–1913)“, у: Зборник радова *Традиционално и модерно у српским часописима 1895–1914*, Матица српска, Нови Сад – Институт за књижевност и уметност, Београд, 1992, стр. 216.

⁴ Видети: Станислав Винавер, *Пантологија новија српске пеленгорике*, Напредак, Београд, 1920; *Нова пантологија пеленгирикe*, Библиотека Мисао, Београд, 1922; *Најновија пантологија српске и југословенске пеленгирикe*, Француско-српска књижара А. М. Поповића, Београд, 1938.

⁵ Милица Сељачки Мирковић, нав. д., 115.

⁶ Видети: С. Винавер, „Момчило Настасијевић“, у: М. Настасијевић, *Целокућна дела: Књига 1: Из тамној вилајети*, Издање пријатеља, Београд, 1938, стр. 7.

⁷ Ипак, да је сам Настасијевић био предмет комичног портретисања, говори и белешка о аутору у Рубрици „Лични податци“, у: Станислав Винавер, *Најновија пантологија српске и југословенске пеленгирикe*, Француско-српска књижара, Београд, 1938, стр. 191.

⁸ Видети: Маја Херман Секулић, *Књижевности преступа - њародија у роману Белој, Џојса и Мана*, Матица српска, Нови Сад, 1994, стр. 9.

⁹ Станислав Винавер, *Најновија пантологија српске и југословенске пеленгирикe*, Француско-српска књижара А. М. Поповића, Београд, 1938, стр. 95.

¹⁰ Исто, 79.

¹¹ Видети: Николај Тимченко, „Станислав Винавер у педесетим годинама“, у: Г. Тешић (ур.), *Књижевно дело Станислава Винавера*, Институт за књижевност и уметност, Београд – Браничево, Пожаревац, 1990, стр. 151–171.

¹² Видети: А. Марино, Клуж-Напока, *Књижевни жанрови и технике авангарде*, превео Радоман Кордић, Народна књига/Алфа, Београд, 2001.

¹³ Радован Вучковић, *Српска авангардна проза*, Откровење, Београд, 2000, стр. 167–168.

¹⁴ Станислав Винавер, *Женидба Врайца Подунавца*, Издавачка књижара *Време* А. Д., Београд, 1927, стр. 8.

¹⁵ У причи *Видовићности генерала Бликса* читамо нпр. „Свуд нас вребају границе, мотре“, или: „Све луђе брзине! Шта ће бити с нама кроз четврт века?“ и др.

¹⁶ Видети: Нада Поповић Перишић, „Срећа у језику“, у: *Литература као завођење*, Просвета, Београд, 1988, стр. 161–167.

Слободан Мишић Палежански

ЧОВЕК У МАГЛИ

Наташа ми махну још два три пут руком, насмеја се сетно, и воз цикну, залокота па се откотрља из станице. У ствари, мени Наташа није ништа, али тад осетих да ми је жао што је отишла. Био сам навикао на њено цвркутање, на њено вазда насмејано лице, на њено другарство, па ми се чинило тад да сам остао сам, да никог свог нећу наћи кад се вратим у град. Но, од тог осећања трже ме писак друге локомотиве, која је довукла брзи воз пун богатог и раскошног света. Остах на перону још часак, онда се тромим корацима упутих на улицу.

Беше се спустила таква магла да сам једва назирао контуре кућа. Склањао сам се електричним стубовима, мрмљајући сасвим уљудно „пардон“. Ни на два корака нисам могао да приметим ко је на путу, дрво или човек. Идем, ногу пред ногу, а тек бане испред мене нека контура. Станем. То је стуб, помислим, и брзо коракнем у лево. Истог часа и стуб коракне у десно. Шта сам могао? Треснемо се уз „пардон“ и продужимо даље. Па опет нека контура. Стане и она... „Молим вас, изволите прођите десно“, промрмљам некако, а на моје чуђење контура се рашчини у двоје и поред мене заиста неко прође, смејући се. Чекам да и оно друго прође, али, оно се не миче. Онда ја прођем мимо њега, нежно га дотакнем и шапнем „пардон“. Оно опет стоји. Вратим се. Стоји. Дође ми да га мунем, а само га пипнем. Тврдо и хладио. До ђавола, стуб!... Тако читавих петнаест минута.

Богами, у таквим маглама човек се осећа као у невестици. Никако да се снађе. Ја сам хтео скоро да побесним од једа. Најзад, ипак, са тешком муком пронађох место где стају трамваји. Маса људи тискала се око

кола. Као и обично био сам неспретан да уграбим место у колима. Остао сам на платформи притешњен телима људи. Нисам уосталом ни обраћао пажњу на то. Мислио сам на добру Наташу која ће целу ноћ путовати сама. И био сам због тога разнежен и замишљен.

Трамвај је ишао клај-клај кроз замагљену Карађорђеву улицу. Мало касније догура се и кондуктер. Како нисам имао ситног новца морао сам извадити новчаник из џепа. У оној притешњености нисам после могао да га вратим на исто место, већ га пустих са стране у џеп зимског капута. Возимо се. Сасвим уз мене стајао је један веома елегантан и леп младић. Приметио сам: његов поглед је, с часа на час, клизнуо по моме лицу. Ништа нарочито, помислих, гледа ме човек, па шта? Наравно, случајност... И опет сам се сетио Наташе. Али мало касније као неко голицање, осетих да ми се новчаник миче у џепу. То ме и збуни и узруја. Но, не размишљајући дуго, инстинктивно нагло спустих руку у џеп и... Разуме се. Нечија рука је већ почивала на моме новчанику.

Нема сумње, ја сам веома неспретан и веома доброћудан човек. Знам, сваки други да је био на моме месту, оправдано би узвикнуо „лопове!“ и свакако би учинио нешто још паметније. Мени је пак било просто непријатно што сам констатовао да имам у џепу поред свог новчаника и нечију руку. А та рука била је тако нежна и топла као у какве госпођице. Истина то ме само за тренутак обесхрабрило, јер сам знао да су око мене само људи, господа. А онда, пре но што сам ишта одлучио, невероватном брзином наметнула су ми се у свести питања: да ли је та рука ушла у мој џеп с намером да ме покраде? Да ли је сопственик руке лопов или не? Затим, нешто још важније, да нисам ја погрешио? У оној притешњености зар ми се није могло причинити да се миче мој новчаник, а у ствари туђ? И, зар ја нисам могао стрпати руку у туђ џеп?... Дабоме, све је то могуће и све ми је то пролетало кроз свест. Требало је само да претпоставим могућност да се у џепу још нечијег зимског ка-

пута налазио новчаник и, тад бих сигурно повукао своју руку. Али то ми се није догодило. У једном тренутку ја схватим да поред свих могућности ипак имам права да нешто предузнем за свој новчаник, и, скоро нехотице, моји се прсти обавише око нежне руке, згрчише се, стегох је као кљешта. А рука се не помаче. Стегох је још јаче. Пукнуше само зглобови, на њој, али, она оста мирна. Стезао сам је све јаче, стезао, забадао нокте. Очекивао сам да ће ко реагирати, да ће ме нека друга рука оборити, треснути по лицу. Хо, ништа. Осећајући да сам некако надмоћан, одједном ме обузе махнита веселост и ја тад почех да милујем, да мазим ту лоповску ручицу. Заиста, беше то нека, нежна, топла рука са дугим коштуњавим прстима. Некаква отмена аристократска шака. А кришом погледах на страну. Лице отменог младића било је самртнички бледо... О, ви никад нећете видети тако чудно лице. Бледо, дугуљасто, мршава лице једног младића. Лице чије су ме очи подсећале на нешто моје, на нешто о чему сам тако често мислио.

Нисам могао више да издржим. Наши погледи се укрстише, стегоше за часак, а онда хитро извукох његову руку, продрмах је и узвикнух са неком збуњеном срдачношћу:

– О, па то си ти, Јоване Илићу... Зашто ми се, брате, не јави одмах!

Изненађен, запрепашћен, трепћући очима, непозна-ти господин, господин Икс, тихо промуца:

– Ви!.. Ви, па то сте ипак ви. Оппростите. Нисам вас познао... Богами, никад се нисам надао да ћемо се овде видети... Сећате ли се, задњи пут смо се видели у, у... где оно беше?

– Чини ми се у босанској Зеници, додадох заједљиво. Господин Икс још увек збуњен, лукаво се осмехну:

– Ето, ето, сетили сте се... Дабоме, на путу кроз град заточеника и робијаша... А сад овде у престоници. Заиста пријатно изненађење.

– Ех, свакако пријатно. А како си ти сад? А?

– Тја, доста добро – одговори Икс мирно као да ништа није било... Опет сам на путу... А ти, чуо сам да си се оженио?

Господин Икс гледа око себе. Људи поред нас прате наш разговор, а нико ништа не слути. Он се смешка, некако је задовољан и захвалан. Видим му то у очима.

– А ништа више нисам чуо? – иронично га упитам узнемирен том његовом мирноћом.

У том баш кондуктер саопштава:

– Калемегдан!

– Ја силазим овде – мирно рече непознати човек – треба да узмем улазницу за вечерњу представу Шоовог „Пигмалиона“... Ако нисте заузети, могли бисмо заједно ићи?

Све је то било и чудно и необично. Просто сам био у недоумици, никако нисам знао шта да учиним. Сисавши с трамваја решавао сам се и размишљао. А он ме држао тако интимно испод руке.

„Ето, он мене држи!“ мислио сам „ко зна како се ово може свршити“. Уосталом, да ипак продужим с њим? То није прост кесарош. А затим, сад ми ваљда неће ништа учинити. Шта би ми и могао! Међутим ако буде потребно ја могу њега кад хоћу предати закону. Свакако. Само, да ли би се с тим шта добило. А онда, глупост, зашто да му подвалим. Зар он није човек као и ја? Да, заиста, какав је он човек?... „Ах, бестрага, што ме се то тиче!“ немо узвикнем у себи и ухватим непознатог испод руке. Он ме радознано посматрао и смешкао се.

– Дакле? – упита.

– Да, ићи ћемо... Него, још је рано. Треба да одем до редакције. Можда ћу тамо добити карту и за вас.

– Ви сте, богами, веома драг човек! – ненадно је узвикнуо господин Икс.

Ја се збуњено насмејах.

Тај тако чудан и ван сваког реда однос, између мене и непознатог, бунио је моју грађанску свест. Премда смо били ту на улици, у граду, мени је било нелагодно

што га држим испод руке. С друге стране пак, кад сам хтео да га пустим помислио сам: „А ако побегне?“ и стегао сам га још чвршће. А одмах у наредном тренутку чинило ми се да га ја то стежем баш због тога што не желим да га ко шчепа, што ми је некако мио.

– Да, да, изгледа тако! – рекао сам да бих се отресао тог стања. – Али ваша професија није баш тако симпатична...

Сами смо на улици. Магла. Као у сну жмиркају пред нама светиљке и промичу контуре људи. С часа на час врисне сирена на каквом аутомобилу. Идемо корак по корак, опрезно, да се не сударимо с ким. И застајкујемо.

– Симпатична? Па како се узме – изусти он касније лагано и одмерено – истина, мало је требало па да вам нестане новчаник из џепа. Дабоме, ви бисте то пријавили као крађу, међутим, вама би у суштини била одузета једна сувишна ствар...

– Гле! – учиних изненађено – сувишна ствар? Којешта, господине! Да је новац сувишна ствар, не би се ваша рука нашла у мом џепу!

– То је у неку руку логично – потврди он спокојно – али, главно је да бисте ви сутра и без тог новца били живи и здрави, шта више сити и, можда, задовољни...

– Добро, претпоставимо да би било и тако, али ту своју ситост ја бих постигао само помоћу новца...

– Наравно!

– Па зар то доказује да је новац сувишна ствар?

– Ама, не! Нисте ме добро разумели. Тај новац, с којим бисте подмирили своје дневне потребе, није сувишан. Сувишан је онај којег бих вам ја узео. Наиме, новац је сувишна ствар само онда кад га човек поседује преко граница својих потреба...

– Али потребе су индивидуалне. Неком треба више, неком мање...

Непознати се заустави, стаде испред мене, загледа ми се у лице и изусти неким огорченим шапатом:

– А зашто? С каквим правом?

Нека чудна језа прође ми телом од тог шапата. Коракнух напред и иронично се насмејах:

– Хм, зар је потребно имати неко особито право да бих, на пример, заменио ово већ поабано одело са неким бољим!

– До врага! — наљути се непознати и пође за мном. — Ко вам говори о томе! Ради се о овој чињеници: ја вам узимам онај део који ћете ви сутра, или прекосутра, на неки свој својствени начин надокнадити. Према томе, видите, кад се узму у обзир чак и потребне резерве за наше свакидашње потребе ипак многи и многи од вас има више но што му треба.

Били смо већ близу моје редакције. Ни за тренутак нисам двоумио. Осећао сам да га морам повести са собом. Ухватих га наново под руку и поведох кроз пасаж. Он се не успротиви. Тако, као да смо стари пријатељи.

– Хм, хм – промрмљах некако – и ви живите на рачун тих сувишака? Лепо! Лепо! А, разуме се, кад их прикупите доста, имате и сами један велики сувишак.

– Хе. Ја никад ништа немам сувишно. Ето, вечерас имам неколико хиљада а сутра можда само неколико динара.

– Све ћете спућкати?

– Где, како? — учини он јетко. — И каквог би то смисла имало? Спућкати! Не. Тамо где се новац расипа ја долазим само да га узмем. А без обзира на сврху због које га узимам, узимајући га доводим себе у такав положај да га не могу расипати. Та, ја сам човек таме, човек магле! Живим тамо где нема вас. Где нема ваших скупочених прохтева. А што сам овакав каквог ме видите, не значи то да такав желим да будем. Морам. Из обазривости морам. Потребно је да личим на људе светског реда, јер хоћу и морам да живим. Не смета што ме људи знају као отпадника закона, као лопова, разбојника, не смета што се никад не распиташе ко је онај Н. Н. који је толико пута преко вашег листа и других листова упутио новчану пошиљку за какву сиромашну породицу, не ма-

ри! У тами, у магли прогнан ја ипак живим за једну стварнију стварност, за једну радоснију радост.

Збуњен његовим течним и, рекао бих, сасвим искреним речима, брзо зграбим тренутак кад је он ућутао, ставим руку на кваку врата наше редакције, осмехнем се и, не знам у каквој намери, упитам га тихо:

– Да ли ви то ово говорите због тога да бисте забашурили оно у трамвају?

– Да забашурим? – узвикну он изненађено. – Како то мислите? Признајем, да сам знао ко сте, не бих ни помислио да покушам. Најзад, молим вас ако је вама неугодно што идем с вама, реците...

Уместо одговора ја нагло отворих врата и скоро га убаших у сарадничку собу. За дугачким столом је седео дежурни сарадник загњурен у неки рукопис.

– Јеси ли видео ову маглуштину на улици? – немарно га ослових.

– Ех, то је златна маглица. – одврати колега смешећи се нечему у себи

– Како златна!

– Ето, баш мало пре мислим, права благодат за типове као што си ти. Ха, ха, ха! Замисли, без икакве опасности могао би завући ноћас своје прстиће у све могуће џепове... Ха, ха, ха, ха!...

– Богами, ти се смејеш тако задовољно као да си већ искористио ту благодат...

Погледам Икса. Он потпуно миран. Смеша се као најпоштенији човек. Свиђа му се ово другарско пецкање. Ја сам пак био у страховитој недоумици. Апсолутно нисам знао зашто сам га довео ту. А онда, уплашио сам се скоро кад сам неопозице отворио врата директорове собе. Једва сам промрљао: добро вече!

Директор, заваљен у наслоњачи, једним осмехом показа све своје беле зубе. Кадгод смо долазили к њему са каквим странцем био је насмејан, иначе вазда натмурен. Био је то прототип патријархалног газде.

– О, врло добро младићу што си дошао! – узвикнуо је.
– Има једна стварчица. Нико још не зна за то... А господин је твој брат? – и одмери Икса неповерљиво.

Ја стрелимице погледах непознатог.

– Да, од стрица – одговорих.

– Види се, имате нечег сличног... Него, ето, ради се о томе. Реците, једна дама из најотменијег београдског друштва упознала се са једним симпатичним елегантним младићем. То је доктор Мило Жумберски. Кажите онда, он јој се удварао, она се колебала, касније пристала на састанак... Слушаш ли ти шта говорим?

Слушао сам, али припаљујући цигарету, приметио сам како се Икс иронично смешка. „Чему ли се то смешка! А директор каже да смо слични? Још ми само то треба помислих. У чему је та наша сличност!“

– А дама? – тргох се од тог ишчуђавања – То изгледа нешто добро?

– Дабоме. Само ти лепо обради. Као што рекох, састали су се негде у некој непознатој улици. Љубав и тако даље... знаш већ како то иде. А онда, љупка дама се враћа аутом клонула од среће... Кад стигне кући, запрепасти се. На десној руци јој нема скупоценог брилијантског прстена... Ха, ха, ха! Видиш? А крај? Нема га још. Али за сад је ово: дотична дама је у потери за својим драганом. Данас је чак са једним приватним детективом дошла у нашу редакцију. Каже, даће младом господину двадесет хиљада динара само да јој врати прстен...

– Хм, само то је искључено. Господин није луд да се излаже опасности – рече непознати као за себе и припали цигарету.

– Свакако, свакако – потврди директор.

И док је он претурао по неким хартијама, ја приђох Иксу. Он се задовољно смешио и показивао прстом на себе. Затим, видех како равнодушно извуче некакав предмет из џепа на прслуку. Ја сав претрнух.

Са страхом и неверицом спазих у његовој руци златан прстен на ком се необично пресијавао драги камен.

Обузе ме нека потмула дрхтавица. Био сам збуњен. Мислио сам: „Он је! Нема сумње да је он тај Мило Жумберски!“ Гледам га и све ми се чинило да ћу викнути, да морам викнути: „Лопове!“, а не пустих ни гласа. Гледао сам га некако збуњено и, кад ми он даде знак да бисмо могли већ поћи, мени искрсну једна сјајна мисао. Неколико часака сам ипак премишљао.

„Дабоме“, рекао сам себи. „Ја се нећу никако умирити ако не чујем шта други мисле о овом случају. Није то тако једноставна ствар. Овај човек је можда и у праву што све ово чини и што је овакав, али извесно је да то није нормално. На првом месту ја нисам такав. Постоји један установљени ред и ван тога се не сме... Да, али шта би требало да учиним са Иксом? У сваком случају, ја сам његовом појавом збуњен, и не смем дозволити да његова присутност и даље преокупира моје спокојство... Хм, а шта би рекао директор кад би знао ко је Икс? Свакако, у трен ока створио би овде одред полиције. Логично, угојена, тврдокорна и примитивна његова личност не зна за компромисе. Наташа, она добра Наташа, која можда сада и плаче у возу, рекла би на пример да позовемо Икса на вечеру. Да, али то је Наташа. Уосталом, то бих могао рећи и ја... Али... Нека, свеједно, ипак околичним путем ћу упитати директора“, одлучио сам и још једном одмерио Непознатог. Он се мирно и лежерно спремао за излазак.

– Причекај; молим те за часак – рекох му па се некако младалачки обратих директору:

– Господине директоре, молим вас, једно мало питање...

– Хе, хе, биће то опет каква бубица? Хе волим ја кад ми се обраћате тако зарумењени као дечак... Но, шта је?

– Ето један истинит догађај. Реалан. Толико реалан да ја не знам какав би исход био најбољи... Наиме, један мој пријатељ се налази на трамвајској платформи – при овом погледам Икса, он се смеши. Уопште његово понашање ме почело нервирати. – Са свих страна га при-

тискују тела људи. Трамвај иде, иде. Магла. И, наједанпут, мој пријатељ осети да се његов новчаник миче у џепу, са стране у џепу зимског капута.

– Ха, ха, ха, ово је заиста занимљиво! – насмеја се гласно Непознати. А био је тог момента блед. Директор није приметио кад су се његове усне развукле у испрепадан иронични осмех.

– Да, – рекох Иксу – али за тебе на обичан начин... Међутим, господине директоре, мој пријатељ је добро видео каква га лица окружују и у први мах, остане само радознао. Није могао ни у ког да сумња. Али, кад се новчаник поново помакао, он закључи да у оваком случају има права да задржи свој новчаник и, с том мишљу, нагло гурне руку у џеп...

– Ха, ха, ха, ха! – тресао се директор од смеха. – И, разуме се, у џепу затекне поред свог новчаника нечију руку? Непознати ме гледао некако снужено и прекорно.

– Хе, не!... Он осети у џепу нечију фину, топлу, меку руку...

– Аха-а-а! – учини директор шеретски. – Тако дакле? Нежна, женска ручица? Е, богами, то је веома компликована ситуација.

– Али не: на платформи нема ни једне даме.

– Е, знате, то је сувише! – узвикну директор скоро револтиран. – И ви то називате реално? Далеко ћете отерати!... Нема ту пријатељу никаквих проблема. Једноставно, просто, са пуним правом, извучете своју руку и мушки прилепите дотичном господину... Напросто: шамар!

– Да, разумем вас, али, како сам ја, односно како је мој пријатељ у оној притешњености могао знати ко је сопственик те руке?... Свакако, нешто је морао предузети. Ето, на пример, забио је своје нокте у ту руку и приметио затим како се једно лице младо, паметно, благо и веома лепо, грчевито осмехује крај њега. Али, то му још ништа не доказује. Новчаник? А зар није мој пријатељ напросто погрешно и спустио у туђ џеп?

– Братац, ти правиш од ничег читаву кулу питања. Чему то психолошко пренемагање! То су муке, без сумње, али паметан човек то решава једноставно: шамар, па ком пукло да пукло!

– Наравно – рече непознати сухим гласом. – То би учинио сваки власник новчаника, свака личност која осећа своје битисање у том новчанику, у новцу...

Плашећи се да непознати не обрне ствар на свој начин, брзо почнем говорити:

– Видите, господине директоре, сад долази најинтересантније. Мој пријатељ нагло извуче руку непознатог, продрма је и узвикне „О, па то си ти Јоване Илићу!...“

– Пих, бестрага, али сте се ви ту запетљали!... Молим те, поштеди ме даљег причања. Какве су то лудорије!... – подвикнуо је директор.

Телефон зазвони. Ја прихватим слушалицу.

– Ало! Ко? О, ви сте господине шефе! – а тад ми сину мисао: „Ево прилике. Сад га могу предати.“ – Ало! Да, овде је. Како?... Зашто да не, пошаљите само жандарма. – Шеф полиције тражио је јучерашњи број нашег листа. Гледам, непознати се мало узврпољио. – Ало, доћи ћете сами? Изволите... Хоћете директора?... Господине директоре, шеф полиције... Еј, друже, чекај!

Икс је био већ код врата. Гледао ме са неким прекором и жалбом. Ја се окренух и добаших директору: „Лакку ноћ!“ Он нам љутито махну руком. Излазећи чули смо како говори шефу полиције: „Како сам! Море мани се, наједиле ме две будале...“ Затим се поново нађосмо на улицу, у магли.

Непознати уморно одахну:

– Нека ме ђаво носи ако знам што су вам биле потребне ове сцене?

Ја га опет узмем испод руке. И некако се припијем уз њега. Корачамо, и чинило ми се да нисмо били присебни, нисмо знали зашто и куда идемо тако заједно.

– Шта мислите, директор није ваљда нешто приметио? – промрдах уснама.

– Тја, приметио је, можда, да сте ви помало неурастеник – шапну Икс и привуче ме к себи, као да ме уздиже некако.

– А шта вам се чини о оном шамару?

– Рекао сам већ, наравно.

Ја се потпуно безразложно зауставим пред њим и скоро у неком бунилу зашиштим шапатам:

– Наравно!... Хе, ви господине лажете! Цело вече ви мене обмањујете. Ви имате неку намеру, неки циљ...

– Шта вам је. Као млеко сте бледи! – узвикну он и прихвати ме.

Хтео сам да се ишчупам из његових руку, да побегнем, а све даље сам немоћно корачао поред њега. Касније, чуо сам како је Икс дозвоа један такси и како је наредио шоферу да нас вози некуд у предграђе. Нисам се опирао.

– Знате шта – рече Икс кад смо сели – ми нисмо вечерас за позориште. Зар не, боље је да се мало проше-тамо?

– Како хоћете.

– Јесте ли љути на мене?

– Реците ми, ко сте ви у истину.

– Ја?... Ја... па, не знам. пријатељу.

– Лопов! – узвикнух безвољно. – Како да не знате! Друштво вас тако зове.

– Да, да... – рече он тако тихо и тужно да сам уздрхтао. – Ја сам онај због кога се стварају неразваљиве касе, онај због кога се подижу казамати! Ха, ха, ха! Ја узимам новац људи из њихових џепова и трезора, са руку и прсију лепих жена, узимам на хиљаде и поладинарце, а немам ништа! А и што ће ми! Све што ми не треба за сутра и прекосутра дајем оној омладини и сиротињи периферије која је на прагу искушења да постане бунтовна и злочиначка. Али, свеједно, ја сам лопов... А када бежећи возом од људи и закона, погледам кроз прозор и ви-

дим како по вашим њивама ратари копају, ору, стварају хлеб, жуте дукате које неће ни видети, које ће други затворити у тешке гвоздене касе, осетим тада у грлу како ме нешто гуши, нешто као туга... Ах, не, не! Чему све ово. Погледајте, ваш директор је паметно рекао: једноставно, без сентименталности – шамар! Па да, шамар свим препрекама, сваком насртању на нашу личност па ма каква она била!... А онда, шта нас се тичу проблеми! Дабоме, оставимо их у овој магли...

Кола су јурила необичном брзином. Уђутали смо. Мени је та возња изгледала фантастична као сан. А полако ме чудило што не осећам више никакву непријатност возећи се у магли у затвореним колима. Чудан је био тај непознати. Он се тако императивно увлачио у моју свест, да сам га лепо осећао као неку своју мисао.

Нешто након пола часа Икс довикну шоферу да застави, а мени шапну:

– Овде имам једног болесног пријатеља... Хоћете ли и ви самном? Само за часак...

Били смо у предграђу.

Никада нисам видео такву беду. Требало је да ме то ражалости, а ја сам се само згражавао. Чинило ми се као да улазим у какав гроб. Лојана свећа осветљавала је мемљиву собицу. Код врата нас пресамићено и скрушено дочека нешто што је личило на жену. Неко изобличено, измучено лице. Икс је тихо ослови:

– Како је?

– Данас му је добро. Богу и вама хвала.

– Је ли долазио лекар?

– Јесте, и јутрос и вечерас – кашљем је одговорила жена – сутра ће га пренети у болницу.

После приђосмо постељи. Каква постеља! Рите, устајала слама. А ту је лежао човек. Неком сулудом радошћу се осмехивао. Дохватио је Иксову руку и, хотећи да је целива, балавио је захвално. Мљескао је нешто уснама. Икс му даде нешто новаца и неколико савета, па изиђосмо. Био сам као запањен. Нисам имао снаге да

изустим ни једну реч. Пењући се наново у кола Икс рече:

– Пре четири дана умрло им дете.

Кола пођоше. Неколико минута, па опет. Опет беда. Још гора, Жена без мужа, пука сиротиња, а око ње пиште костури изјађене деце. Живи лешеви. Чини ми се да сам у једном куту собе видео како се страшно кези смрт.

Боже мој, какви смо ми људи грађани, чудило сам се самом себи. Толико стотина речи употребимо говорећи о доброти и човечности, а никад не завиримо иза заматљених страна живота, да видимо бар, само да видимо оне ради којих изговарамо те речи. Зар се читава наша етика своди само на претпоставци да је наше часно и поштено мишљење довољно да окрепи ово што чами у магли и умире. Хеј, младићу мој, – немо је нешто узвикнуло у мени – зар не увиђаш да твоје чојство, и многих других који кокетују са социјалношћу, пада у бездан пред овом стварношћу! Шта си ти учинио? Изброј коликим си људима омогућио да живе с тим што имаш једну широку мисао и љубав за добро људи! Веруј, твоје убеђење, твоје сазнање, потекло са широких словенских извора, о неком будућем срећнијем животу, веруј, продрло је давно и у ове домове, али чему! И ова деца можда знају за име и речи неких од твојих идола, а ето, види их, славе овог непознатог, овог лопова, бандита, којег ти прогањаш, који је избачен као личност из вашег живота! Зашто! Знаш ли, зашто?

– Зашто! – ненадно сам викнуо на Икса улазећи у кола. Та бујица грчења савести, наврела и усијана, пекла ме и мучила. – Зашто сте ме довели овамо! – навалио сам на њега узбуђено. – Зар је било баш потребно да ми покажете ове јаднике да бих веровао у вашу честитост! Мислите ли да се у мени неће појавити сумња да су ови бедници ваши, само ваши, да вам послуже као изложба...

– Ћутите, молим вас! – прекиде ме Икс. – Нисте ви покварен човек да бисте тако могли мислити... Ви мене никад више нећете видети, не бојим се да ћете ме одати,

па зато и нисам имао намеру да створим код вас неко мишљење о мени.

Уђутао сам. Све више ми се овај непознати човек, искрсно из магле, причињавао као нешто ипак познато, као неки мој састав, као моја сенка, А то ми је кидало нерве, узбуђивало. Икс примети то, па ме ослободи даљих посета. Свратио је сам још у неке чатрље.

Најзад уђосмо у једну прљаву кафаницу на крајњем делу периферије. Газдарица, нека стара жена, присветли нам па прођемо кроз мрачан ходник. Мало затим ја се изненадих кад нас уведе у један удобан салончић. Икс се задовољно смешио. Мене је скоро револтирала та његова мистериозност. У моме усколебаном, замагљеном поимању све је то било невероватно неразумљиво и нереално. А ипак био сам потпуно свестан да све то стварно преживљавам. Са некако зачкиљеним очима гледао сам у лице Иксово, забадао поглед у његове зенице, тражио нешто. А на мах ми се учини да свега нестане око мене, све моје виђење сли се у нешто замагљено, у некакав лик који је личио и на мене и на ову непознату индивидуу. То ми узбурка све нерве и осетих како ми се из утробе подиже некакав вал срдбе и хтеде да прасне у крик, па се разби о зубе у безбројни шапат:

– Где сте ме сад довели?

Икс се само смешио. Руком ми показа на друга врата. Тамо у малој зелено осветљеној соби чекао нас већ постављен сто.

Вечерали смо заједно. Вино су нам доносиле две девојке веома лако обучене и љупке. Доносиле су неко пријатно вино и пиле заједно с нама.

Сећам се била је то ноћ необичног пировања. Неко нам је свирао у гитар и мандолину. То је све...

Сутра дан, око подне, пробудио сам се у својој соби, далеко од мистериозног господина Икс. Протегао сам руке и са језом опазио на малом прсту своје леве руке један веома леп, веома драгоцен бриљантски прстен...

...Хе, нисам га вратио оној дами. Проширио сам га и сад га носим на домалом прсту. А кадгод га видим, кадгод ми блесне пред очима, дању или ноћу, ја се подсетим да у животу има нешто што је осуђено, названо злим, а што је у суштини боље и од мене и од свих људи.

Слободан Мишић Палежански

КРИК ПОД ЗЕМЉОМ

Нашли су је у некој мрачној улици. Цвокотала је од хладноће. Очи јој жмиркале, прикривале неки јад. Мрак је био, а да су је оњушили само, осетили би како још одише млеком. Ипак, душа им задрхтала. И повели је да не скапа ту на цичи. Ништа, рекли јој само:

– Несрећнице, пођи с нама!

А она пресрећна што је некуда воде, тапкала пред њима послушно ситним детињим корацама. Хитала је. Негде у некој чудној соби, видела је кроз своје замагљене трепавице некакву усијану пећ и сто са много јестива.

Кад су је увели укочила се просто. Трепкала све очима, освртала се и није веровала. Лежила се... Страшно, полиција! Што су је довели ту! Шта им је скривила!

И наједном је прође зима. Али следила се од страха. Стајала ту пред дежурним цугсфирером, па ни оком да трепне. Буљаво његово швапско лице блене у њу као да она није девојка као и остале. Очи му некако зацактале па никако да их скине с ње.

– Но, што је! – замумла кроз зубе цугсфирер. – Кам си се мувала?

Хтела је да му нешто рече, а само јој зуби ситно куцкали. Па осети затим како однекуд дође вал топлоте и помилова јој сво тело. Уздрхта и погледа. Тамо је буктала велика пећ.

– Да огрејем мало руке? – цвокоћући, упита плачним гласом.

– Одмах, одмах голубице! – затепа дежурни уз похотан смех, и запиљи у њу.

Млада, веома млада и лепа. Неко мученичко бледило њеног лица а усне црвене и влажне, мамиле су и дражиле. Дежурни се диже, приђе јој и грубо је зграби за мишицу.

– Где су те нашли? – промрмља шапатам.

– На улици – одговори бојажљиво.

– Како ти је име?

– Ана.

– Цело име!

– Ана М. Илић.

– Цо си делала на цести?

– Тражила да се где огрејем...

– Хм, што је чинила на цести? – обрати се најзад агентима.

– Ништа господин цугсфирер. Али то је једна позната птичица – одговорише они снисходљиво.

– Птичица, магарци! Чем сте је онда довели к мени! Напоље!

Зграбили је они, као какво маче. Ана само кмекну. Ни да се буни није умела. Увукла главу у своја мршава рамена, скупила се некако, као да је чекала да је клепе с чиме. У ходнику пак они је стрпали у руке неком грдосији. Па се опет изгубили на улици да лове.

Огромни тамничар дохвати малу око паса и, скоро носећи, донесе је до неких великих врата.

– А? – учини јој у лице, мљескајући језиком – тамо доле је хладно...

– Хладно! – понови Ана и још више се скупи.

– У мојој соби је топло... а?

Мала га гледала са неким поштовањем и неповерењем. Двапут је био већи од ње. А мислила је: „Где ће ме доле кад код њега гори пећ!“

Није била дете. Упрљали су је животом. Али заборавила то и наивно желела да је грдосија поведе са собом. Он осетио то па је привуче к себи, плуцну задовољно и загњури обе шаке у њена недра. Стеже је, искези сво лице, замљеска некакве речи и хтеде да је понесе. Но,

она искочи из његових шака, стаде уз зид сва накомстрешена и зафркта:

– Нећу! Бежи, баци ме доле! Викаћу, пусти...

Уверен ваљда да ће се брзо покајати, тамничар заби велики кључ у браву и отвори врата.

– На! — дрекну и гурну ју у таму.

Као бошчица прња скотрља се Ана низ степенице. Доле само што крикну.

Зима. Чкиљава сијалица, поцрнела од упљувака мува, расула прљаву светлост по ћелији. На дрвеним постељама згуриле се неке женске прилике, умотане у дроњаву ћебад. Укочено зуре горе у отворена врата на тамничара. Као да су здрвењене уз оне постеље, биле су непокретне и страшне. Ана се подиже, осети болове по телу, зајечи тешко, па се нехотице и сама окрену.

– Оћеш доле да останеш? – затепа искежено тамничарево лице.

Не рече му ни речи. Храмљући упути се лагано до средине ћелије и наслони се на дрвени стуб. Врата се уз шкрипу затворише. Велики кључ двапут шкљоцну у брави а затим тупи бат тамничаревих корака ишчезе ходником. Цвокотала је. Оне жене на постељама буље у њу и шапћу нешто себи у недра. Њој се чинило да ће се све наједном дићи и поћи на њу да је пождеру. Тако су биле бледе и испијене као да годинама нису ништа окусиле.

Ноге су јој клецале. Није могла више да стоји. Немоћна, полако склизну низ стуб и седе на земљу.

Сузе јој грунуше на очи. Дуго је плакала ту крај стуба.

Најзад, сухи глас једне жене закрешта на њу:

– Што си села ту на земљу! Ено ти тамо постеље.

Њој као да сину сунце. Не због постеље. Него је чула глас храпави, сухи глас једне од оних са постеља, који је ипак имао у себи неке благонаклоности. И сва некако збуњена, устаде, па непрестано јецајући, обазре се око себе.

– Где? – упита бојажљиво.

– Ходи овамо – позва је неко тихо и болно.

С десне стране уз сам зид седела је једна бледа мршава девојка. Ту је била празна једна постеља. А крај њене постеље лежале су две, три, раскупусане књиге. По изразу лица и њених црним очију видело се да се она разликује од осталих затвореница. Свакако нека студенткиња, Осетила Ана у њој неку добру душу па се мало умирила.

Али никако није могла да савлада јецање. Разнежила је пажња ове непознате девојке па се још више гушила у грцајима. Завукла се под мемљиво ћебе, укрупчала се као маченце, па грца и јечи од зиме и болова по телу.

– Хајде, престани. Не мари то ништа, згрешила си мало а сутра ће те пустити... – говорила је сестрински она девојка.

Ана наједном збаци ћебе са главе и некако огорчено рече девојци.

– Нисам ја, госпођице ништа згрешила! Нашли су ме на улици и повели. Мислила сам, воде ме некуд да се огрејем, а они... Ниткови, бацили ме у овај подрум!...

– А имаш ли родитеље? – упита је девојка.

Као да је осетила потребу да се исповеди да одахне, да своју напаћену душу очисти од нечег, грцајући Ана поче да прича госпођици.

– Имам и немам! – уздахну горко. – Оца више не бих ни познала... А мајка ко зна где је!... Изгубили смо се у бежанији... Ах, колико је мајки изгубило своју децу!... Отац је пред рат отишао у своју земљу. Био је овде у Београду дипломатски аустријски чиновник. Моја мајка је пречанка... Била је лепа и млада и он је узео за домаћицу... После сам се ја родила. Ми смо остале овде. Отац се није више враћао. Писао је мајци да му не да његова земља, а и ми не можемо к њему. После смо дознале да је умро на руском фронту...

– А како ти се звао отац? – мукло упита неки глас из таме.

– Заборавила сам... Кад је отишао мени је било седам година, а сад ми је четрнаест. Мајку нисам видела скоро три године. Ко зна да ли је и жива!... Откако сам се изгубили од ње служила сам по београдским кућама. Прала сам судове и чувала децу. Годину дана сам била код једне госпође, која ме и довела из Ниша... После ме узео један швапски официр да му спремам собу. Ах, срамоте... – узвикну Ана пригушено, па ненадано бризну у грчевити плач.

Мршава девојка се диже из постеље, приђе Ани и искрено је помилова по коси.

– Хе, не плачи, мала моја. Шта ти се то догодило? Ти си тако млада а толико си већ патила.

– С почетка је био веома добар и племенит – настави Ана да јеца – звао ме чак „дете моје“.

Из дна ћелије, из таме допре један тежак уздах. Као да су неког стегле за душу неке невидљиве руке. Ана ућута за часак, онда упита:

– Ко је то?

– Једна матора – одговори у близини нека жена – проститутка, довели су је скоро из болнице у Скопљу.

– Ко зна шта мучи јадницу, нека је, – рече мршава девојка. – А шта ти је учинио тај официр?

– Куповао ми хаљине, бомбоне и чоколаде, миловао ме, мазио и чак ме стављао у своју постељу... Ја сам га била заволела као неког свога... Али... једне ноћи... дошао пијан и... После се то продужило. Шта сам ја знала... Он ми говорио да то није ништа... А кад сам дознала шта то значи, избацио ме на улицу...

– Хуља! – узвикну огорчено девојка. – Ах, молим те реци ми како се зове тај нитков? Показаћу ја њему кад изађем!

Једна жена је у дну ћелије устала са постеље. Усправила се, загледала у ове две што причају и пошла тетуравим корацима. Огрнута онако ћебетом изгледала је као авет.

– Зове се – рече Аница, па угледа ту жену, и брзо се припи уз студенткињу... – он је обрлајтнант, зове се Отокар Шнитлер...

– Како?! – сулудо заштита глас оне жене.

– Отокар Шнитлер – понови Ана, и још више се припи уз девојку. – Кад ме избацио дао ми сто круна и рекао: ево ти Анице, ја морам да путујем... А није...

– Анкица! – очајно крикну она жена. – Несрећно дете моје! – рече још па се сруши на земљу као стабло.

Сви се укочише од ужаса тог крика. Часак тишина, онда јој приђоше. Погледа их само последњим тупим погледом. А несрећно створење, мала Аница, још једном је те ноћи зацикала под шибом живота. И док се трзала у грцајима на постељи, мршава студенткиња је кришом скинула са леша њене мајке један медаљон са сликом неког младог човека на чијој је полећини стајао натпис „Својој Мари, Отокар“...

Станиша Војиновић

ПРИЧЕ СЛОБОДАНА МИШИЋА ПАЛЕЖАНСКОГ

Осетити вредности пре него што се разуме.
Непознати.

Приповедач, романописац, критичар и уредник листа и часописа Слободан Мишић (1903-1941) је од својих првих стваралачких дана, још као гимназиста, неговао је кратку новинарску причу. Између два рата учествовао је у разним културним акцијама, на почетку, још као ученик гимназије био је везан за Ваљево (1918-1922) и Шабац (1922-1924), где је учио гимназију, неко време је провео у Дубровнику и Сарајеву (1925-1928, када је био сарадник и београдских и загребачких листа), и од 1928. до смрти живео је у Београду. Умро је као један од уредника листа *Правде*.

Стварао је у време убрзаног преображаја Београда, тек ослобођеног, под непосредним утицајем запада, са великим бројем тек приспелих француских ђака и студената, новом културном елитом. У друштву младих писаца, Слободан Мишић, матурант гимназије, новинар по професији уносио је у своја дела савременост и социјалне проблеме, нова струјања, нове теме, нове видике. У листовима и часописима тога времена објавио је велики број прича у којима је обрађивао необичне личности („невероватне, неразумљиве, нереалне“) које делују у различитом окружењу: трамвају, полицијској станици, а носиоци прича су новинари, дактилографкиње, возачи, џепароши, доушници, проститутке. Он је представник новог таласа, који је запљускивао паланачки Београд дајући му нову димензију, изглед и суштину града. Описивао је догађаје језгровито и редуковано, а

личности је повезивао недореченим, неслућеним и тајанственим нитима.

И он је, као и многи из његове генерације (Раде Драинац и др.), покретао и уређивао часописе и листове: *Ventureaementes* (Шабац, 1923), *Недеља* (1927-1935), *Ви и ми* (са Д. Трифуновићем, 1931), *Панорама* (са В. М. Ђорђевићем и Б. З. Марковићем, 1935-1941), *Ми* (1936). Био је уредник културне рубрике у листу *Југословенски гласник* (1930-1931). Године 1937. основао је едицију „Плава књига“, у којој је објавио прозу млађих писаца: приповетке Александра Радуловића, новеле Хамзе Хуме, приповетке Константина Атанасијевића и шпанске народне песме у редакцији Миодрага М. Пешића. Био је и први уредник илустрација листа *Панорама*. Као новинар сарађивао је у *Правди*, а до пада у постелу уређивао је *Забавник* и дечију страну листа *Време*. Скоро две године, када је београдска радио станица тек почела да преноси преко таласа лаке комедије, Палежански је безимено писао радио скечеве. Радове је објављивао у листовима и часописима: *Илустровани листи* (1921, 1928), *Београдски дневник* (1923-1924), *Реч* (1925), *Хрватска ријеч* (1925), *Вијенац* (1925), *Правда* (1926-1936), *Мисао* (1926), *Вечерња пошта* (1926), *Књижевна ревија* (1927), *Књижевни пошти* (1929), *Криминална библиотека* (1930-1931), *Недељне илустрације* (1930), *Југословенски гласник* (1930-1931), *Отаџбина* (1930), *Трговински гласник* (1930), *Спожер* (1930), *Југословенски дневник* (1932), *Недеља* (1932-1933), *Панорама* (1935-1941), *Време* (1935-1938), *Сад и некад* (1937).

Највећи део прича, песама, приказа, репортажа и књига објавио је под псеудонимом С. М. Палежански (Палеж– Обреновац), али је користио и друге: С. Мишицки, С. М. Мицки Палежански, С. М. Лонгус, С. Мишићино, Слободан Мишићанин. Причама је давао наслове, који наговештавају садржај; некада су слова била декорисана, а повремено приче су биле илустро-

ване (од Богослава Коњовода и др.). Све те одлике присутне су у збирци прича *Човек у мајли* (прву збирку *Луде ноћи* из 1923. године нисмо успели да пронађемо).

Мишић је из једног „етички-социјалног и тенденциозног“ (Љубомир Мараковић, Загреб) писања, који је демонстрирао у роману *Ојорука*, прешао на краћу форму, причу, збијену и сугестивну, у којој је ближи стварности, са доста социјалних елемената (упоређиван је са Цанкарром), али на свој особен начин. Његови мотиви имају у себи нечег нереалног, сабласног, фантастичног – тако да стварност делује као привид. У причама је развијао анегдоте, које је завршавао необичним, ненаданим поентама, због чега су неки од првих критичара сматрали, да су оне још увек фељтони. Други су их сврставали у приповетке и новеле, али многобројнији и најзначајнији сматрали су да је он писац прича.

У збирци *Човек у мајли*, у причи *Странац*, описан је човек кога су дуго сматрали мрвим. Прича са лирским елементима, приказује избледела сећања која изненада избијају у сусрету са давно заборављеном вољеном особом. Завршетак је, као у многим његовим причама, магловит, који захтева од читаоца да изврше додатни напор, и као у отвореној причи да напишу крај.

У причи *Конјрес разлоја* описана је скупштина, али у глави самоубице, где „разлози“ наступају као говорници и образлажу чин који ће се догодити.

Прича *Човек у мајли*, по којој и цела збирка носи наслов, писана је у првом лицу. Путник у трамвају завукао је руку у пишчев џеп, а он је покушао да схвати какав је тај човек, и образложи његов поступак. Прича се дешава на улици, у редакцији листа и на периферији, а у главној личности се преплићу типови превејаног лопова, племенитог добротвора и хедонисте.

Крик ђод земљом је прича о тужном паду девојке искоришћене од заводника, који је исту улогу имао и у животу њене мајке. Занимљиве су његове приче и због језика којим су написане. Речи су често из урбаног ми-

ља, попут: *уїљувака, закрешиїа, замљеска, чкиљава, бошчица, проїїоїїий, стїварчица, лове, їљуцну, чаїїр-ља, зафркїїа* и др.

Све Мишићеве приче, ипак, показују угледање на стварност и зато обилују дијалозима, често веома рељефним и садржајним. Личности су „ишчашени људи“ из затамњене стране живота. Он је стварност видео као добро и као зло, црно и бело, како је и приказан на једном портрету, из профила. То је цртеж црне силуете на белој подлози, који је и објављен уз приказ књиге *Човек у маїли* (1930).

Г. С. М. Палежански

О писцима:

Чеда Поповић (1866-1912)

Књиге приповедака:

Крајњи пошези пера, Београд, 1888;

Скице, свеска прва, Београд, 1889;

Скице, свеска друга, Београд, 1890;

Забачени, Београд, 1890;

Рањеник, Београд, 1890;

Шарене приче, Београд, 1890;

Разне приче из живота и друштва, Београд, 1891;

Три приче, Ниш, 1898;

Паланачки јубилари, Београд, 1906;

Трајикомедија живота, Београд, 1908.

Драгитин Ј. Илић Јејо (1887-1945)

Јуда, Београд 1928;

Дунавска улица, Београд 1932

Јела Сприридоновић Савић (1890-1974)

Приповећке, Београд 1939,

Нико Бартуловић (1890 - 1945)

Ивањски кријесови, 1920,

Људи на острву, 1930

Сабрана дела I-II, 1938, СКЗ, Београд.

Станислав Винавер (1891-1955)

Приче које су изјубиле равношежу, Београд, 1913;

Громобран свемира, Београд, 1921)

Слободан Мишић Палежански (1903-1941)

Луде ноћи, Београд, 1923;

Човек у мајли, Београд, 1931.

821.163.41-1

ПРИЧА : часопис за причу и приче о причама / главни уредник Слободан Стојадиновић ; одговорни уредник Славољуб Марковић. – год. I, бр 1 (новембар 2007). – Београд (Гандијева 167-177) Књижевно друштво „Свети Сава“, 2007 (Београд : ГОРАПРЕС). 21 cm.

Тромесечно

ISSN 1820-5909 = Прича

COBISS.SR-ID 144590860